

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ДЖЕКСОН Олена Володимирівна

УДК 37.013.42:37.018.53.035(043)

**СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО
ВІКУ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА
НЕДІЛЬНОЇ ШКОЛИ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Капська Алла Йосипівна,
доктор педагогічних
наук, професор

Київ – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП _____	2
РОЗДІЛ I	
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА НЕДІЛЬНОЇ ШКОЛИ І ЙОГО РОЛЬ У СОЦІАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ ДІТЕЙ _____	14
1.1. Особливості розвитку перших недільних шкіл в Україні і за рубежом як соціокультурна проблема_____	15
1.2. Роль недільної школи як соціокультурного середовища у соціальному вихованні дітей молодшого шкільного віку_____	38

1.3. Становлення особистості школяра в умовах соціально-виховної діяльності недільної школи_____	55
Висновки до першого розділу_____	81
РОЗДІЛ II	
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НЕДІЛЬНОЇ ШКОЛИ _____	
2.1. Моделювання соціально-виховної роботи з дітьми в умовах функціонування недільної школи_____	84
2.2. Соціально-педагогічні чинники розвитку особистості дитини в умовах діяльності недільної школи_____	119
2.3. Механізми соціально-педагогічного впливу соціокультурного середовища недільної школи на процес становлення особистості дитини молодшого шкільного віку_____	136
2.4. Ефективність дії моделі соціально-виховної роботи з дітьми в недільній школі_____	165
Висновки до другого розділу_____	188
ВИСНОВКИ _____	190
ДОДАТКИ _____	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ _____	251

ВСТУП

Актуальність теми

Розбудова демократичної і незалежної України та сутнісні соціальні трансформації нашого суспільства вимагають творчих пошуків, істотних перетворень у структурі, завданнях, формах і змісті виховної діяльності. Зміна парадигми освіти зумовлює нові методи соціально-педагогічного впливу на особистість. Це спонукає шукати нову форму виховання підростаючого покоління.

В умовах ринкової демократії та в нових соціокультурних реаліях України ХХІ століття тільки соціально зріла особистість, яка оволоділа системою соціальних і професійних ролей та є повноцінним учасником суспільного життя, здатна зорієнтуватися в умовах швидкоплинного часу і соціуму, який зазнає суттєвих змін. Така особистість спроможна визначити мету своєї діяльності, реалізувати її за допомогою соціально сприйнятливих засобів і нести відповідальність за її наслідки перед суспільством.

Українська держава сприяє зміцненню засад соціалізації дітей і молоді, координації зусиль вітчизняної системи освіти й інших соціальних інституцій у плані підготовки дітей та молоді до професійно-трудового і соціального самовизначення. Це знайшло відображення у ряді законів, документів і постанов, прийнятих урядом України за роки незалежності. Зокрема, йдеться про Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», Закон України про освіту та Державну національну програму «Освіта» (Україна ХХІ століття) [70; 84; 86].

Становлення особистості завжди відбувається у взаємодії окремої людини з мікро- та макросоціумом, тобто матеріальним, культурним і політичним середовищем, а також у взаємодії з різними соціальними інститутами, зокрема з сім'єю, сусідством, навчальним та трудовим колективами, громадськими організаціями, релігійними спільнотами, формальними чи неформальними об'єднаннями. Саме повноцінне та різноманітне середовище є важливим чинником становлення й удосконалення особистості школяра, розвитку його інтересів, ідеалів, потреб.

Традиційні й основні інститути соціалізації дитини – сім'я та школа – потребують допомоги соціальних педагогів, позашкільних навчальних закладів, громадськості у вирішенні складних завдань створення умов для соціальної адаптації дітей, оскільки сьогодні батьки змушені більшість часу витратити на матеріальне забезпечення сім'ї, і в той же час школа як складний та консервативний інститут не може швидко реагувати на всі зміни в суспільстві.

Одним із соціальних інститутів, в якому здійснюється цілеспрямований вплив на молоде покоління з метою залучення його до соціально-виховної діяльності, є недільні школи. Перші недільні школи з'явилися на території України у ХІХ ст., але були закриті за часів радянської влади і почали відкриватися знову лише наприкінці минулого століття. За даними Державного комітету у справах релігій [235], сьогодні в Україні лише релігійних недільних шкіл налічується більше 12000. Крім того, існують недільні школи національних меншин, недільні школи для біженців, недільні школи туризму та недільні гуртки.

Основна мета діяльності недільних шкіл – забезпечення вільного творчого, духовного, інтелектуального розвитку вихованців та організація змістовного дозвілля. Отже, недільні школи як соціально-виховні інститути на добровільних засадах виконують, певною мірою, завдання позашкільних навчальних закладів. У Постанові Кабінету Міністрів України від 28 березня 2002 р. № 378 «Про затвердження Програми розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002 – 2008 роки» окреслені такі завдання: виховання громадянина України та формування соціально-громадського досвіду дітей і молоді, виховання поваги до прав та свобод людини, виховання любові до народних традицій, національних цінностей тощо.

Релігійні недільні школи діють на території України згідно із Законом «Про свободу віросповідання та релігійних організацій», який вступив у силу 4 червня 1991 року. Президент України В.Ющенко підтримує ініціативи духовної освіти з метою підвищення рівня моралі нашого суспільства. Відомо, що з 2006 р. в загальноосвітніх навчальних закладах запроваджено вивчення курсу «Християнська етика», а нещодавно президент повідомив про невідкладний законопроект про принципи відродження козацтва в Україні, який передбачає поновлення багатьох козацьких традицій, включаючи недільні школи [279].

Недільні школи – це унікальні, створені суспільством соціальні інститути виховання на добровільних засадах, в яких здійснюється оздоровлення соціально-виховного мікросередовища, де росте та розвивається дитина. Соціально-педагогічні програми недільних шкіл орієнтовані на життєві цінності та морально-етичне виховання дітей, а також на заохочення їх

соціально-орієнтованої поведінки. Вони сприяють розвитку особистості дитини, її інтелектуальних здібностей та формування цілісного світогляду, чого вимагає особистісно зорієнтована освіта.

Не випадково набули актуальності дослідження вітчизняних науковців, які здійснюють історичний аналіз та вивчають досвід організації соціально-педагогічного процесу в умовах діяльності недільних шкіл другої половини ХІХ – початку ХХ ст. На основі результатів наукових досліджень було виявлено три основні напрями науково-пошукової діяльності українських істориків та педагогів: аналіз досвіду роботи недільних шкіл кінця ХІХ – початку ХХ ст. (В.Білан [25], Л.Вовк [46], С.Дмитренко [75], Г.Житецький [80], Н.Коляда [120]); осмислення ролі українського духовенства і Православної церкви в галузі освіти й культури минулих століть (І.Власовський [44], Г. Степаненко [237], Н.Шип [274]); переосмислення історії церковно-шкільної справи, зокрема діяльності недільних та церковнопарафіяльних шкіл, початкових народних шкіл, духовних училищ та семінарій (Н.Барсов [9], Н. Білогородський [13], П.Ігнатович [91], І.Малишевський [153]).

Слід зазначити, що загальна історична оцінка діяльності українського духовенства в галузі освіти й виховання належить видатним українським історикам М.Грушевському [66], Н.Полонській-Василенко [201]. Деякі аспекти освітньої діяльності православного духовенства в Україні ХІХ – ХХ ст. розглянуто у дослідженнях сучасних істориків Г.Степаненко [237] і Н.Шип [274]. Зокрема, у їхніх працях розкрито культурно-просвітницьку функцію духовенства, особливості навчального процесу у недільних школах. Аналіз цих досліджень дозволив зрозуміти роль недільних шкіл у підвищенні грамотності українського народу та у розвиток культури українського суспільства в цілому.

Думки сучасних істориків щодо ролі української православної церкви в організації закладів початкової народної освіти й виховання збігаються: вони високо оцінюють участь українського духовенства у справі збереження народних, національних традицій та організації протидії русифікаторству України в ХІХ ст. За радянської влади через зневагу до православної церкви і її освітньо-виховних інститутів стався занепад культури і духовності. Історик В. Пащенко [186] серед наслідків ігнорування державними установами загальнолюдських моральних цінностей, переосмислених зразків народного мистецтва та музики, наявних у релігійному середовищі, називає зневагу до людської особистості, її прав і свобод, підміну загальнолюдських цінностей на цінності класові, а також масове насильство й дегуманізацію суспільства.

Для подолання цих негативних наслідків, на думку П.Панченка [184], після довгого часу ігнорування духовної музики, архітектури й мистецтва для розбудови незалежної держави каталізатором позитивних суспільних процесів повинно стати відродження духовності, яке здійснюється в українських релігійних навчально-виховних закладах. До розкриття завдань національного виховання дітей, втілення принципів гуманізму освіти зверталися В. Андрущенко [5], П.Кононенко [122], Д.Пащенко [188], Ю.Руденко [213].

Особливу увагу привертають наукові праці В.Білан [25], А.Волощенко [50], Г.Житецького [80], Н.Коляди [118], які досліджують соціально-виховну діяльність недільних шкіл ХІХ – початку ХХ ст. В.Білан і А.Волощенко

розкривають роль недільних шкіл у розвитку суспільно-політичного руху в Україні в ХІХ ст. Н.Коляда характеризує перші українські недільні школи як своєрідний інститут соціалізації особистості. Серед ефективних умов виховання соціальної особистості Н.Коляда називає створення найсприятливіших соціально-педагогічних умов для виховання людини та соціальну спрямованість змісту освіти в недільних школах [120].

Фахівці з питань національної освіти В.Вахтеров [39], Л.Вовк [46], В.Водовозов [48], С.Дмитренко [75], К.Ушинський [249] та ін. у своїх наукових дослідженнях доводять, що саме громадські форми освіти в Україні – недільні школи, народні будинки, вечірні класи – виконували завдання загальнокультурних і духовних закладів. У них відбувалося, за твердженням Л.Вовк, «загальнокультурне, професійне удосконалення людини, адаптація її до умов життя, середовища» [47, с.11].

Для змісту і характеру освіти в умовах недільних шкіл, вечірніх класів та інших недержавних закладів був характерний взаємозв'язок знань із загальнонаціональними інтересами, духовним розвитком та формуванням національної свідомості, спрямованість на особистість, застосування педагогічних новацій та світового досвіду. До найвідоміших організаторів недільних шкіл і просвітницької роботи можна віднести Х.Алчевську [3], П.Грабовського [63], М.Корфа [125], М.Пирогова [194], С.Русову [214] та ін.

Помітний інтерес викликає дослідження О.Жукової [82], яка досліджувала умови соціалізації особистості в харківських недільних школах ХІХ ст. під керівництвом Х.Алчевської. В результаті вивчення цієї проблеми вона розкрила погляди Х.Алчевської на місце педагога в системі розвитку особистості вихованців недільних шкіл та узагальнила методику використання корисних технологій, які застосовувались у цих школах.

Історичні відомості про діяльність недільних шкіл наявні і в наукових працях та публікаціях, які стосуються аналізу педагогічної спадщини таких видатних діячів української освіти й культури, як М.Драгоманов [78] та І.Огієнко [155]. Як засвідчує дослідник В.Майборода [147], на думку І.Огієнка, для життя міцної і окремої нації необхідна добре розвинута сітка недільних і рідних шкіл, бо ці школи є основою буття нашої незалежної української нації.

Представники психологічних наук розглядають проблеми формування культури спілкування в учнів сучасних недільних релігійних шкіл. Психолог О.Гуменюк [67] доводить, недільні школи задовольняють потреби дітей та молоді у спілкуванні. Причому культура спілкування, яка формується в учнів недільних шкіл, виступає у ролі чинника регуляції соціальної поведінки особистості. Водночас психолог В.Москаленко [171] додає, що ця проблема викликає особливий інтерес в умовах сучасного українського соціуму.

Сучасні філософи теж виявляють інтерес до релігійних і просвітницьких навчальних закладів у контексті культурно-просвітницьких функцій духовенства, унікального соціокультурного середовища храмів, соціально-духовного зв'язку церкви з суспільством. Філософ В.Проценко [205] описує соціокультурні функції православного храму як багатомірного середовища, чинника духовного становлення й удосконалення особистості. Вона визначає храм як цілісну соціокультурну систему й обґрунтовує необхідність існування

концепції храму у філософії сучасної культури.

Філософ-релігієзнавець В.Бодак [28] стверджує, що не лише храм, але й уся релігійна обрядовість виконує соціальні функції і відіграє важливу роль у процесі соціалізації особистості дитини. Здійснюючи комплексний філософсько-соціологічний аналіз соціальної природи релігійного обряду і особливостей його комунікативної та інтегративної функцій, автор наголошує на трансформаціях, яких він зазнає в наш час.

Представники різних філософських течій роблять свої висновки щодо ролі соціального виховання підростаючого покоління у процесі розвитку суспільства. Підтвердження єдності людяності й духовності, висока оцінка внеску релігійної культури в процес повноцінного входження індивіда у суспільство наявні у працях М.Бердяєва [14], М.Грушевського [66], В.Зеньковського [88], О.Меня [161], П.Флоренського [258], Є.Фромма [259], М.Шелера [271]. Причому сучасні релігієзнавці й філософи, які аналізують світоглядний потенціал християнської релігії, оцінюють її як невід'ємний елемент людської духовності. Філософ І.Петрова [189] виявляє особливості функціонування християнської духовності в умовах розбудови сучасного українського суспільства і наголошує на її людинотворчому характері. Автор висвітлює соціальні аспекти педагогічної діяльності церкви, а також обґрунтовує соціально-духовний зв'язок церкви, сім'ї та школи як виховної системи, який проявляється в нормалізації відносин між державою і церквою, реалізації свободи совісті та розвитку духовного життя суспільства загалом.

Діяльність недільних шкіл як своєрідна, неординарна духовно-педагогічна практика не залишилася без уваги ще однієї групи представників філософської школи. О.Саган [217] розкриває позитивні культуротворчі функції Православної церкви, які реалізуються, зокрема, в умовах діяльності недільних шкіл. Він доводить, що для справжнього розуміння української історії, мистецтва, культури, символізму необхідно знання східного православ'я. Українські навчально-виховні заклади повинні відображати ці реалії для належного функціонування в українському суспільстві.

Сучасна соціальна педагогіка зробила значний внесок у вивчення питання соціального виховання, визначення ролі соціокультурного середовища в процесі формування особистості та в обґрунтування соціальної сутності педагогічної діяльності. При цьому аналіз великого обсягу наукових джерел виявив відсутність повноцінного педагогічного аналізу функцій недільних шкіл та їх ролі у соціальному вихованні дітей. Тому у своєму дослідженні ми спираємося на загальні теоретичні праці, які визначають загальне розуміння соціального виховання і виявляють особливості цього процесу, його зміст, а також механізми, фактори й умови його здійснення.

Дослідження цієї проблеми здійснюють такі вчені, як В.Бочарова [36], І.Зверєва [87], А.Капська [105], Н.Лукашевич [144], Л.Міщик [167], Ж.Петрочко [191], К.Щербакова [273] та ін. Методологічне і теоретичне обґрунтування засад і методів вирішення соціально-педагогічних проблем у контексті шкільної соціалізації наявні в працях Н.Лавриченко [138]. Дослідниця розробляє педагогічний зміст процесу соціалізації дітей в умовах взаємодії школи з іншими агентами соціалізації.

Для методологічного підґрунтя розуміння процесу соціального виховання дітей важливу роль відіграють також праці інших відомих українських науковців. Наприклад, у працях І.Беха [18] розкриваються принципи організації навчально-виховного процесу, який забезпечує формування й розвиток цілісної особистості, створення умов її ефективної соціалізації. У монографічних дослідженнях А.Бойко [29] і Е.Помиткіна [202] також з'ясовуються наукові засади й шляхи реалізації нової освітньої філософії – особистісно зорієнтованого виховання.

Методологічною базою сучасних досліджень процесу соціального виховання дітей є загальні положення про особистість, її розвиток і саморозвиток у соціумі (Л.Виготський [52], І.Кон [121], Л.Костенко [126], Н. Лукашевич [145], С.Максименко [152], А.Мудрик [173], Г.Сковорода [224]). Метою соціального виховання особистості є її залучення до загальнолюдського досвіду духовних й матеріальних цінностей, традицій, культури, соціального оточення та засвоєння цих цінностей у процесі активної життєдіяльності.

Серед педагогічних досліджень проблеми соціального виховання дітей та молоді багато таких, які простежують залежність соціалізації особистості від її діяльності у різних соціумах. Соціально-педагогічна робота молодіжних організацій і рухів із встановленням їх типології аналізується у працях Н. Заверико [83], О.Киричука [113], Г.Лактіонової [141] та ін.

Л.Бевзенко [10] вивчає цілісність соціальних процесів і суспільної освіти в умовах діяльності самоорганізаційних спільнот як соціального середовища суспільного впливу на індивіда. І.Зверева [87] розробила цілісну концепцію соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю України, а також технології її реалізації. О.Кузьменко [130] проаналізував соціалізуючі фактори діяльності соціальних служб як відкритої соціально-педагогічної системи. Крім того, процес соціального виховання дітей в окремих навчально-виховних інститутах та окремих спільнотах вивчався С.Козловою [116], Н.Колядою [119], І.Пешою [193], Є.Подольскою [199], В.Рютіним [216], О.Сібіль [222] та іншими дослідниками.

Здійснивши ретельний аналіз наукових праць стосовно оптимальної організації соціально-виховного процесу в різних освітніх закладах для успішного становлення соціальної особистості, можна з певністю сказати, що соціальні наслідки роботи недільних шкіл в оновленій Україні на сьогоднішній день ще не вивчені. Це й обумовлює актуальність нашого дослідження.

Концептуально *недільні школи* у дисертаційній праці розглядаються як цілісна соціально-педагогічна система, у процесі функціонування якої здійснюється соціальне виховання дітей, розвиток їх естетично-духовної культури, духовний та інтелектуальний розвиток, моральне та етичне становлення, підвищується рівень комунікативної культури. Для цього недільні школи долають стереотипи педагогічного мислення, сприяють забезпеченню педагогам та вихованцям необхідних умов для самореалізації у творчій діяльності, створюючи атмосферу інтелектуальної творчості, враховуючи національні та етнічні традиції, організовуючи взаємодію всіх учасників соціально-виховного процесу. Все це загалом і обумовило **тему дисертаційного дослідження**: «Соціальне виховання дітей молодшого

шкільного віку в умовах соціокультурного середовища недільної школи».

Зв'язок роботи з науковими програмами і темами. Дисертація є складовою комплексної наукової теми кафедри соціальної педагогіки Інституту соціальної роботи та управління НПУ імені М.П.Драгоманова «Психолого-педагогічні засади професійної підготовки студентів до соціально-педагогічної діяльності». Тема дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 13 від 27.05.2004 р.) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 22.04.2008 р.).

Об'єкт дослідження: процес соціального виховання дітей в умовах функціонування соціокультурного середовища.

Предмет дослідження: зміст і механізми соціально-педагогічного впливу на дітей молодшого шкільного віку в умовах соціокультурного середовища недільної школи.

Мета дослідження: розробити і теоретично обґрунтувати модель соціально-виховної роботи з дітьми молодшого шкільного віку в умовах функціонування недільної школи та виявити соціально-педагогічні умови і чинники, що впливають на становлення особистості школяра.

Відповідно до мети і предмета дослідження нами визначено такі **завдання:**

1. Вивчити й узагальнити вітчизняний і зарубіжний досвід організації соціально-виховного процесу в умовах діяльності недільної школи.
2. Визначити й обґрунтувати сутність та особливості соціокультурного середовища недільної школи як виховного середовища.
3. Розробити модель соціально-виховної роботи з дітьми в умовах недільної школи і перевірити ефективність її дії.
4. Виявити соціально-педагогічні чинники і механізми виховного впливу соціокультурного середовища недільної школи на процес становлення особистості школяра.
5. Розробити програмно-методичне забезпечення соціально-виховного процесу у недільній школі.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети і розв'язання визначених завдань було використано комплекс методів дослідження, а саме, *теоретичні методи:* системний аналіз літературних і наукових джерел з проблеми дослідження, аналіз та узагальнення поглядів учених з метою розкриття змісту поняття «соціокультурне середовище»; порівняльний аналіз діяльності та змісту програм недільних шкіл України й США, систематизація та узагальнення соціально-педагогічного досвіду з проблеми соціального виховання молодших школярів в умовах недільної школи, що дозволило розробити модель, механізми та соціально-педагогічні умови виховання дітей на заняттях недільної школи; *емпіричні методи:* метод соціально-педагогічного дослідження (індивідуальні бесіди та анкетування педагогів недільних шкіл і дітей), спостереження за соціально-виховним процесом в умовах недільної школи з метою виявлення особливостей реалізації завдань соціального виховання дітей; методи опитування і тестування та педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і контрольний), що дозволили впровадити й

апробувати оптимальні методики соціального виховання дітей і перевірити ефективність окремих механізмів впливу соціально-педагогічних чинників на розвиток і становлення вихованців недільної школи; *математичні методи* обробки результатів дослідно-експериментальної роботи використано для обґрунтування і підтвердження ефективності дії моделі соціально-виховної роботи з дітьми в недільній школі та презентації результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася на базі недільної школи при англіканській Церкві Христа Спасителя (м.Київ), недільної школи на канікулах при Всеукраїнській громадській організації Співдружність студентів-християн; американської недільної школи при церкві Віфанія (м.Андерсон, штат Індіана), де у формувальному експерименті були задіяні 18 і 20 школярів експериментальних груп та 27 і 31 школярів контрольних груп.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

- *уперше розроблено* модель соціально-виховної роботи з дітьми недільної школи в умовах її реалізації в соціокультурному середовищі; *науково обґрунтовано* теоретичні положення про недільну школу і розкрито сутність її функції як своєрідного соціокультурного середовища у вихованні дітей молодшого шкільного віку; *виявлено* роль окремих персоналій в соціально-педагогічній діяльності в умовах недільної школи та можливі її зв'язки з іншими соціальними інституціями;

- *уточнено* особливості технологічного процесу і розширено варіативність форм організації соціально-виховної роботи з дітьми у недільній школі;

- *подальшого розвитку набули* методики соціального виховання дітей молодшого шкільного віку і практичне вирішення особистісно діяльнісного підходу у їх вихованні.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що розроблено та впроваджено програми підготовки волонтерів «Школа вихідного дня» для учасників громадської організації Співдружність студентів-християн; методичні рекомендації «Нариси християнської історії України», спрямовані на використання ефективної системи методів і прийомів педагогічного впливу на вихованців. Результати наукового дослідження можуть бути використані при створенні соціально-виховних програм в умовах діяльності недільних шкіл, дитячих літніх таборів та позашкільних навчально-виховних закладів, під час викладання курсів з християнської етики в загальноосвітніх закладах, у практичній діяльності спеціалістів, волонтерів, представників громадських організацій.

Основні положення та результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у практиці діяльності англіканської Церкви Христа Спасителя (м. Київ) (довідка № 17 від 12.08.2006 р.), американської Церкви Віфанія (м. Андерсон, штат Індіана) (довідка № 34868b від 12.01.2008 р.), Всеукраїнської громадської організації Співдружність студентів-християн (довідка № 06/39 від 15.10.2007 р.); Харківської середньої спеціальної музичної школи інтернату (довідка № 207 від 21.09.2007 р.), школи-інтернату № 12 для дітей-сиріт

Дарницького району м.Києва (довідка №728 від 5.10.2007 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження були представлені на *міжнародних* науково-теоретичних конференціях: «Освіта як ф актор забезпечення стабільності суспільства» (Тернопіль, 2004), «Соціальна робота і сучасність: теорія і практика» (Київ, 2008); на *всеукраїнських* науково-методичних і науково-практичних конференціях: «Молодь: освіта, наука, духовність» (Київ, 2008), «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2008); *щорічній звітно-науковій* конференції проф есорсько-викладацького складу НПУ імені М.П.Драгоманова «Науково-дослідна діяльність молодих вчених: особливості підготовки майбутнього вчителя» (Київ, 2004). Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафе дри соціальної педагогіки Інституту соціальної роботи та управління НПУ імені М.П.Драгоманова (2003-2008рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 12 одноосібних працях. З них 6 статей опубліковано у наукових ф ахових виданнях, затверджених ВАК України; 2 методичні розробки; 4 тези конференцій.

Структура дисертації. Основний зміст роботи викладено на 195 сторінках. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Список використаних джерел включає 363 найменування, з них 82 іноземною мовою. В роботі вміщено 17 таблиць, 13 рисунків та 19 додатків на 55 сторінках. Повний обсяг тексту дисертації становить 277 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА НЕДІЛЬНОЇ ШКОЛИ І ЙОГО РОЛЬ У СОЦІАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ ДІТЕЙ

Початок ХХІ ст. в Україні збігся з часом реф ормування системи освіти і виховання, створення її нової філософії, яка передбачає зміну її парадигми, тобто певну ломку багатьох старих понять і традицій. На сьогодні учень виступає як суб'єкт пізнання, безпосередній учасник і співавтор процесу навчання. В Україні завжди надавалося великого значення ф ормуванню особистості з чіткою національною, громадською позицією. Звідси велика потреба збереження саме цього національного компонента, дотримання його особливостей при розробці засад європейської інтеграції в освіті. Подальший розвиток системи соціального виховання дітей вимагає осмислення історико-педагогічної спадщини української національної шкільної і позашкільної освіти та врахування впливу соціокультурного середовища на особистість [47].

Аналіз досліджень проблеми виховного впливу соціального середовища сучасних учених В.Бочарової [36], Л.Вовк [46], І.Зверевої [87], А.Капської [106], Н.Лавриченко [139] дозволяє стверджувати, що нові суспільні реалії часу ставлять запит на виховання соціально-компетентної особистості, здатної орієнтуватися у багатовимірних середовищах, складному інф ормаційному просторі та швидкозмінній системі соціальних відносин. Закон України «Про

сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [86] передбачає єдність зусиль держави, освітніх закладів, політичних і громадських організацій та всіх верств суспільства у справі соціального виховання й розвитку дітей та молоді.

Практика засвідчує, що можливості сучасної школи у соціальному вихованні дітей трохи обмежені через матеріальні, організаційні, ідеологічні, технологічні та культурні обставини. Можна погодитися з думкою Н. Лавриченко, що «подолати цю обмеженість можна лише шляхом налагодження взаємодії школи з іншими інститутами соціалізації – сім'єю, громадою, церквою, засобами масової інформатики, виробничими структурами» [138, с.15].

Виконання завдань нашого дослідження спрямоване на аналіз діяльності недільних шкіл як унікальних соціально-виховних інститутів на добровільних засадах, у яких діти навчаються в недільні та святкові дні. Уперше недільні школи були засновані на території України як заклади освіти для дорослих. У них навчали елементарній грамоті, читанню, письму, арифметиці. Згодом у недільних школах стали пропонувати курси на рівні народних університетів. Наприклад, вже через рік після їх заснування «в одній школі почали викладати французьку мову, в іншій – німецьку, а ще в інших навіть курси історії» [51, с. 229]. Ще пізніше відкрилися недільні класи не тільки для дорослих, але й для дітей та молоді. На сьогодні до недільних шкіл приходять люди різного віку, яких об'єднує прагнення до самовдосконалення, соціально-духовного розвитку та самореалізації у соціумі.

З метою узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду організації соціально-виховного процесу в умовах діяльності недільної школи слід вважати за доцільне здійснення історико-педагогічного аналізу соціокультурних передумов розвитку перших недільних шкіл в Україні і за рубежом.

1.1. Особливості розвитку перших недільних шкіл в Україні і за рубежом як соціокультурна проблема

Перші недільні школи на території України відкрилися у другій половині XIX ст., коли царський уряд Російської імперії санкціонував низку реформ у народній освіті. Ці зміни були зроблені під впливом загострення деяких обставин як зовнішнього, так і внутрішнього характеру.

Вивчення наукової педагогічної та історичної літератури дозволяє визначити основні соціально-економічні й політичні передумови розвитку позаінституційних закладів освіти, зокрема недільних шкіл, на території тодішньої Малоросії: скасування кріпосного права, ріст промисловості, поява нових видів індустрії, а у зв'язку з цим – дефіцит кваліфікованих робітничих кадрів, чисельні політичні й соціальні реформи, а також неспроможність монархії забезпечити потреби народу в практичних, життєво необхідних знаннях виключно в загальноосвітніх школах [25; 34; 46; 81; 118].

Нові капіталістичні види виробництва на території України вимагали від людей нових умінь та навичок практичної роботи, а також елементарної грамотності. Реформами народної освіти царський уряд намагався досягти залагодження проблем у різних соціальних верствах населення з метою

успішного економічного та науково-технічного перетворення країни.

Виходячи із суті наших завдань, на увагу заслуговує пошук Л.Вовк [46], яка додає до вищезазначених передумов появи недільних шкіл в Україні ще одну – тривалу соціально-педагогічну творчість різних верств українського народу. При цьому організатори недільних шкіл та інших освітніх закладів дорослих віддзеркалювали у змісті навчання духовну спадщину минулих поколінь та світовий досвід створення закладів позаінституційної освіти і виховання для простого народу. На нашу думку, цей підхід до означеної історико-педагогічної проблеми є найбільш об'єктивним, оскільки він враховує соціально-культурні передумови освітніх реформ і розробки нових прогресивних підходів до організації соціально-виховної діяльності.

Доцільно відзначити, що українська інтелігенція постійно цікавилася зарубіжним досвідом у галузі освітньо-виховної роботи й активно використовувала надбання зарубіжної педагогічної думки в рамках шкільної і позашкільної освіти [47]. Цей досвід у різні часи детально вивчали Х.Алчевська [3], В.Вахтеров [39], М.Корф [125], С.Миропольський [164], М.Пирогов [194], С. Русова [214].

Наприклад, С.Русова аналізувала зміст та форми шкільної і позашкільної освіти в Німеччині, Голландії, США, Італії, Угорщини, Південній Африці і Франції. Вона писала, що з розвитком громадського життя і поширенням демократії обсяг обов'язкової освіти в передових країнах світу поширюється і поглиблюється [214]. Крім того, перед школою того часу постало завдання соціального виховання молодого покоління, а коли загальноосвітніх та професійних шкіл стало недостатньо, громадськість почала створювати народні школи, гуртки, недільні школи, народні університети, навчання в яких відповідало життєвим потребам населення, отже, сприяло підвищенню рівня культури й освіти народу.

С.Русова робить цілком переконливий висновок, що в позашкільній освіті поєднання навчання з вихованням є необхідною умовою ефективності педагогічної діяльності. Тому, на її думку, «на всяких курсах ... треба робити повідомлення про свою батьківщину, її історико-географічний огляд має скрізь бути вихідним пунктом для виховного навчання» [214, с.293], тоді кожен учень стане свідомим громадянином.

Отже, у концепції С.Русової, простежуються прогресивні тенденції зарубіжної педагогіки того часу, а це обумовило використання досвіду зарубіжних шкіл в освітньо-виховних закладах на території України. Дослідницька діяльність С.Русової та її особистий досвід роботи в закладах освіти для дорослих, в народних аудиторіях і товариствах грамотності відіграли важливу роль у вивченні проблем української позашкільної освіти, її змісту, характеру, форм і методів.

На розвиток української громадсько-педагогічної думки XIX ст. вплинули традиції української філософської і педагогічної думки минулих віків, носіями яких були відомі організатори братських шкіл і Києво-Могилянської академії, філософи й просвітники, діячі освіти й культури: І.Вишенський, М. Смотрицький, С.Зизаній, П.Могила, Ф.Прокопович, Г.Сковорода, П.Юркевич та ін. [49]. Починаючи з Київської Русі, український світогляд формувався в

тісному зв'язку з духовністю і моральністю, а українська філософська думка у зв'язку з життям, середовищем. У сучасних дослідженнях чітко окреслена ідея про «етизацію всієї філософської думки Київської Русі» та практичну спрямованість філософсько-педагогічних шукань [256, с.19]. Саме на цій основі і розвивалась українська педагогічна думка, для якої завжди були притаманними орієнтація на духовний світ людини, гуманізм та національна спрямованість. Зазначені особливості українського світогляду знайшли втілення в ініціативах поєднання національної ідеї з освітою в умовах діяльності недільних шкіл та народних аудиторій XIX ст. [24; 46; 82].

У працях О.Жукової наявні ґрунтовні узагальнення відомостей про оновлені навчальні заклади на території Росії та Малоросії у XIX ст., що дозволило автору стверджувати: реформа системи освіти була масовою і глибокою, вражаючою кількістю видів та форм навчання, зокрема «чисельністю учасників, подоланням станових забобонів, деякими поступками в гуманізації процесів навчання і демократизації правління» [82, с.38]. Але для ефективної підготовки індивідів до активної участі у перехідному етапі держави цього було замало. Офіційна школа з її предметно-урочною системою передавала знання та формувала практичні уміння, але не спроможна була виховати соціально активну, визначену, ініціативну особистість, яка б легко опановувала нові соціальні ролі, впевнено входила в нові соціальні відносини. Тобто офіційній школі бракувало умов для розвитку і саморозвитку особистості, тому представники громадсько-педагогічного руху почали запроваджувати нові програми діяльності народної школи у рамках позашкільної освіти.

Нового руху набула освіта дорослих з її різноманітними формами: аудиторіями народних читань, недільними школами, гуртками, одноразовими курсами. Організатори цих освітніх ініціатив намагалися передати слухачам елементарні знання, які б сприяли соціальному становленню особистості, її адаптації до умов середовища. Л.Вовк з цього приводу зазначила, що «в історії України, як і в історії людства школа і громадські форми освіти були водночас загальнокультурними суспільними закладами» [46, с.11].

Цей висновок підтверджує і той факт, що серед форм соціально-педагогічної діяльності перших недільних шкіл використовувалися і такі, як організація аматорських театральних гуртків, як засіб культурно-національного відродження [100]. З історії українського драматичного театру дізнаємось, що в цих гуртках ставились «близькі і зрозумілі народові п'єси І.Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М.Гоголя» [248, с.82].

Отже, серед основних передумов розвитку перших недільних шкіл в Україні можна визначити певні соціально-економічні умови, соціально-педагогічні шукання на терені України, традиції української філософсько-педагогічної думки, зокрема зв'язок освіти з духовністю та її практичну спрямованість, досвід зарубіжної педагогіки, рівень інтересів і запитів народу та рівень розвитку «інтелігентної громадськості» в Україні.

Важливо при цьому зважити на те, що філософія освіти в Україні увібрала творчий потенціал української нації та світові здобутки у сфері соціального виховання підростаючого покоління. Громадсько-педагогічні ініціативи другої половини XIX ст. відобразили педагогічну, філософську,

морально-релігійну, етнографічну думку минулих епох. Ще античні філософи, Аристотель, Геракліт, Гесіод, Платон, Сократ та ін. робили спроби осмислити соціокультурний вимір світу та розробити систему виховання особистості в контексті соціального середовища. Вони намагалися вирішити проблеми всебічного розвитку особистості, морально-етичного виховання, визначення місця людини у соціокультурному середовищі.

Наприклад, Сократ [195] вів свої бесіди з учнями не в закритих кімнатах, а саме там, де відбувалося справжнє життя: на вулицях, ринкових майданчиках, палестрах, домах. Отже, сам світ був середовищем педагогічного впливу сократівських «уроків», а їх змістом – морально-етичні бесіди про шанування богів, додержання законів, повагу до людей, найвище благо та людські чесноти.

Праці античних філософів вплинули на формування морально-етичної та соціальної спрямованості філософії Київської Русі. Наприклад, у творах Володимира Мономаха [170] наявні практичні поради для виховання особистості, які свідчать про розуміння соціальної сутності людини, визнання духовності та моральності як ключових цінностей для виховного ідеалу суспільства. Найвідоміший письмовий твір Мономаха – «Повчання» («Поучення») – це морально-етичний кодекс, за яким старше покоління повинно виховувати дітей та молодь. Цей зв'язок навчання з реальним життям людини, її соціальним середовищем є характерним для всієї філософсько-педагогічної думки Київської Русі і подальших періодів.

Орієнтація на духовний світ людини лягла в основу прагнень народного філософа, поета і мислителя Г.Сковороди [224], центральною темою філософсько-просвітницької творчості якого було розуміння людини, визначення сенсу її життєдіяльності. Гуманізм Г.Сковороди та його спрямованість на людину знайшли своє втілення у соціально-педагогічній діяльності українських «недільників», які в умовах діяльності недільних шкіл покладали зусилля на сприяння соціалізації окремої людини, її розвиток і саморозвиток, досягнення нею справжнього людського щастя.

Водночас народні просвітники втілювали ідеї педагога і філософа П. Юркевича, на думку якого «людина має сприймати навколишній світ, світ суспільного життя у формі своєрідного синтезу чуттєвого переживання цього світу; ядром такого переживання є людське серце» [218, с.70]. «Серце» для П. Юркевича – це початок морального розвитку людини, сукупність почуттів, яка стимулює і направляє її життя.

Організація народних шкіл та недільних гуртків розвивалась у контексті української національної ідеї, яка обґрунтовувалась діячами Кирило-Мефодіївського братства. Його члени, як стверджує С.Сірополко, «намагалися на основі християнської любові досягнути рівності і гідності людських прав, а одним із засобів досягнення тої мети ставили поширення освіти» [223, с.333]. На формування цих ідеалів були спрямовані і недільні школи ХІХ ст., «істинною метою яких, – наголошує Л.Вовк, – було, перш за все, забезпечення розвитку особистості» [47, с.18]. Це передбачало врахування педагогами недільних шкіл умов життя людини, історії її краю, аналіз культурного середовища, менталітету нації та національних традицій. Не випадково педагогами недільних шкіл були високоосвічені «малороси», справжня

українська інтелігенція, яка зробила вагомий внесок у розвиток української педагогічної думки.

З історії розвитку недільних шкіл на території України відомо, що засновниками першої недільної школи в Києві (1859 р.) стали студенти Київського університету імені Св.Володимира з дозволу відомого попечителя Київського учбового округу М.Пирогова. Метою діяльності цього безкоштовного позашкільного навчального закладу стало надання учням засобів для першопочаткової освіти: Закону Божого, грамоти, письма, арифметики. Для викладання Закону Божого були запрошені православні вчителі закону, а решту предметів викладали самі студенти за підтримки професора Київського університету П.Павлова і наглядача училища І. Слепушкіна.

Успіх Подільської недільної школи був значним, за висловом М.Пирогова, «уверх усякого очікування» [194, с.302]. Уже на першому тижні школу стали відвідувати майже 50 учнів, а з часом їхня кількість зросла до 149 [118]. Але вражала не лише кількість учнів, а й якість навчання. М.Пирогов свідчить, що успіхи учнів недільної школи були суттєві: «учні засвоювали грамоту вдвічі і навіть втричі краще, ніж у приходських та інших щоденних училищах» [194, с. 303].

Ідею народної освіти у святкові та недільні дні швидко підхопила інша група студентів Київського університету: незабаром відчинили свої двері інші недільні школи, чоловічі і жіночі. Приклад київських «недільників» перейняли просвітники-громадівці в інших регіонах України: в Чернігові, Ніжині, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Керчі, Сімферополі, Одесі. Усього протягом 1859 – 1862 рр. недільних шкіл було відкрито 316 [196].

Аналіз соціально-педагогічної діяльності недільних шкіл другої половини ХІХ ст. показав такі її особливості: робота шкіл у недільні та святкові дні, безкоштовність навчання, відкритість шкіл для всіх верств населення з більшою кількістю учнів з «простого люду», робота з учнями різного віку, синтез дидактичної, виховної та соціально-психологічної функцій педагогів недільних шкіл.

Робота шкіл у недільні та святкові дні задовольняла потреби дорослих людей через можливість отримати елементарні знання (грамоту, письмо, рахунок) і підвищення рівня загальної культури. На той час рівень грамотності населення Російської держави був низьким: лише 30%, за даними «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань» [51]. Це пояснюється тим, що загальноосвітніх шкіл, книг, музеїв, бібліотек було недостатньо, тому прагнення народу до духовних і культурних цінностей залишалося не реалізованим.

Особливо важливим у діяльності недільних шкіл було те, що навчання в них здійснювалося безкоштовно. По-перше, педагогами недільних шкіл були представники прогресивної інтелігенції, які виконували свою роботу безоплатно. При цьому «не лише навчання, – писав М.Пирогов, – а й необхідні навчальні посібники: книги, дошки, грифель тощо – доставляються їм [учням] безкоштовно» [194, с.193]. Усе це поставляли у недільні школи благодійники, які бачили корисність недільних шкіл і таким шляхом підтримували громадсько

-освітні ініціативи.

Педагогами недільних шкіл «прагнули стати люди всіх станів та соціальних статусів: духовенство, дворяни й різночинці, і чоловіки, і жінки, і старі, і молоді, і особи, які мали педагогічну підготовку, і професори, і студенти» [39, с.153]. Усі вони присвячували недільній школі свій вихідний день, демонструючи високі громадські якості. Серед найвідоміших організаторів недільних шкіл можна назвати видатних просвітників – філософів, педагогів, істориків, письменників, соціологів, фольклористів, громадських діячів: Х.Алчевську, П.Грабовського, М.Драгоманова, М.Корфа, Т.Лубенця, М.Пирогова, О.Русову, М.Старицького, К.Ушинського, П.Чубинського, Т.Шевченка та ін. Наприклад, Х.Алчевська (1843 – 1915) в 1870 р. відкрила у Харкові безкоштовну недільну школу для жінок. Ця школа проіснувала близько 50 років і швидко завоювала репутацію методологічного центру з проблем навчання дорослих. Разом із групою педагогів недільних шкіл Х.Алчевська склала популярний методичний посібник «Що читати народу» (т. 1-3, 1884 – 1906), навчальний посібник «Книга дорослих» (1899) та ін. [32].

Серед учнів недільних шкіл також були представники різних верств населення: фабричні жінки і білошвейки, безграмотні діти й освічені селяни, фабричні і міщани, козаки, дворові, купці, а інколи і дворяни [39]. Рівень початкової підготовки учнів впливав на розподіл їх на групи, що свідчить про принципи диференціації та індивідуалізації навчання у недільних школах. Кількість педагогів інколи сягала 20-30 на школу, тобто був вищий, ніж у загальноосвітніх закладах того періоду, що дозволяло кожному вчителю займатися з невеликими групами по 4-5 осіб і приносило академічні успіхи за короткий термін навчання [32].

Окремий прошарок населення, для якого у другій половині XIX ст. не існувало відповідних освітніх закладів, становили жінки. Педагоги перших недільних шкіл доклали чимало зусиль, щоб переконати уряд у необхідності відкриття жіночих недільних шкіл. У грудні 1859 р. М.Пирогов отримав офіційний дозвіл на відкриття таких шкіл [119], і вже через місяць у Києві розпочала роботу перша жіноча недільна школа у приміщенні 2-ї гімназії Київського жіночого училища Нельговської [112]. А незабаром відкрилися ще дві недільні жіночі школи.

Аналіз педагогічної літератури XIX ст., документів та циркулярів Міністерства народної освіти від 1874 р. та 1908 р. дозволяє зробити висновки щодо вікового складу учнів недільних шкіл. На початку створення цих позашкільних закладів народної освіти на недільних уроках можна було зустріти «і семирічного хлопчика, і 60-річного старика» [39, с.288]. Вікового цензу для навчання у недільних школах майже не існувало, і обмеження залежали від місцевих умов і потреб населення.

Але з розвитком недільного руху віковий склад учнів недільних шкіл почав змінюватися відповідно до законодавчих документів Міністерства народної освіти. 14 липня 1864 р. вийшло положення про початкові училища, згідно з яким, недільні школи були прирівняні до загального типу початкових навчальних закладів [46]. Це розпорядження регулювало зміст навчання у недільних школах і по суті перетворило їх в елементарні школи грамоти для

дорослих.

Через кілька років вийшло «Правило про церковно-приходські школи» (1884), за яким дозволили відкривати недільні школи при церковно-приходських школах [46]. Циркуляр обер-прокурора Синода від 1891р. передав ці недільні школи «у відомство церковної єпархії» [51, с.231]. Отже, у кінці XIX ст. в Україні працювали три типи недільних шкіл: приватні, школи при училищах і церковно-приходські. Школи при початкових училищах працювали з дорослим населенням, а приватні й церковно-приходські школи були відкриті і для дорослих, і для дітей.

Заслуговує на особливу увагу, на наш погляд, той факт, що навчання у недільних школах не обмежувалося простою передачею учням знань та умінь. Методична література Х.Алчевської розкриває одну з головних функцій педагога недільної школи: соціально-психологічну, тобто створення соціокультурного середовища цілеспрямованого впливу на вихованців недільних шкіл з метою сприяння їх розвитку й саморозвитку, а також моральному становленню вихованців у процесі їхньої соціалізації [4]. На погляд Х.Алчевської, справжня сила уроку «не в абетці, а у вчительці, яка викладає по ній» [4, с.61], а якість навчання вимірюється не лише академічними показниками, а й моральними: виховання в учнях ідеалів добра, моралі і людяності, духовності й любові.

Х.Алчевська та інші організатори недільних шкіл були переконані, що завдання школи полягають у синтезі виховання, навчання й розвитку учнів. А виходячи з цих завдань, Х.Алчевська визначила дидактичну, виховну і соціально-психологічну функцію педагога. О.Жукова відзначає, що сама Х.Алчевська як керівник жіночої недільної школи реалізовувала соціально-педагогічну функцію через просвітницько-педагогічну діяльність «з любов'ю до тих [людей], кого необхідно навчати та виховувати з метою їх адаптації до перетворень, що набули сили після реформ 1861 р.» [82, с.93]. Отже, діяльність недільних шкіл мала важливі соціальні наслідки, оскільки через просвіту нижчих верств населення відбувався процес якісного перетворення усього тогочасного суспільства.

Таким чином, недільні школи XIX ст. на території України як соціальні інститути на добровільних засадах виконували важливі завдання реформи системи освіти й виховання: гуманізація процесів навчання, демократизація правління, орієнтація на синтез дидактичного, практичного і морального виховання, сприяння процесу соціалізації особистості та створення умов для її розвитку й саморозвитку. Соціально-педагогічна діяльність недільних шкіл відрізнялася від діяльності офіційної школи тим, що навчання у них здійснювалося безкоштовно, у недільні дні, і було відкритим для усіх відвідувачів, незалежно від віку, соціального стану або статі. Крім того, педагоги недільних шкіл давали учням не лише елементарну освіту, а й готували своїх вихованців до суспільного життя.

Завдання нашого дослідження передбачають доцільність зробити історико-педагогічний аналіз соціокультурних передумов розвитку перших недільних шкіл у Сполучених Штатах Америки.

Сучасна американська педагогіка та соціологія визнає значну роль недільних шкіл у розвитку прогресивної педагогічної думки у Сполучених Штатах Америки у ХІХ ст. Серед сучасних дослідників, які розглядають цю проблему, а також проблеми взаємозв'язку сучасної релігійної освіти та американської культури, можна назвати історика і соціолога Г.Бойлан [297], філософа К.Гангела [314], соціолога П.Джонсона [322], історика Т.Лакера [325], педагогів Р.Лин і Е.Райта [327], Дж.Уілхойта [339] та ін.

Перші недільні школи з'явилися на соціальному просторі Сполучених Штатів у дев'яностих роках ХVІІІ ст. Вони були створені для того, щоб дати початкову освіту дітям, котрі працювали і через те не могли ходити в школу. У недільних школах їх навчали читанню, письму та основам арифметики. Крім того, дітей мили, годували та одягали в чистий одяг. Відкриття перших недільних шкіл у 1780-х рр. зареєстроване в містах східного узбережжя Америки Потакеті й Роуд Айленді. Засновником цих шкіл був Самуїл Слейтер; а незабаром його починання продовжили єпископ англіканської церкви Вільям Уайт, лікарі Веніамін Раш і Вільям Кюрі, бізнесмени Томас Коуп і Томас Менденхолл, друкар Метью Кері та багато інших.

Ідея недільних шкіл як освітніх соціально-виховних інститутів знайшла підтримку серед представників різних соціальних прошарків та різних професій. Організатори шкіл за свої кошти наймали педагогів і влаштовували приміщення, щоб дати змогу дітям оволодіти азами грамоти, а разом із тим і навчатися моральної поведінки. Один із засновників Суспільства Першого Дня Веніамін Раш так характеризує діяльність недільних шкіл: «На заняттях діти читають і переписують Старий і Новий Завіт... А педагоги допомагають їм, стежачи за тим, щоб діти поводитися гідно... засуджували неправду, лайливі слова, брутальність та інші непристойності» (переклад наш – О.Д.) [353, с.573].

Історик і соціолог Г.Бойлан у своїй праці «Організаційне становлення недільних шкіл Америки в 1790-1880 роках» [297] відзначає, що американське суспільство із самого початку схвалило ідею створення недільних шкіл як важливих соціальних інститутів, оскільки стало ясно, що недільні школи можуть допомогти вирішити кілька нагальних соціальних проблем. По-перше, школи сприяли соціалізації підростаючого покоління через виховування дітей у вірі батьків. Культура колоніальної Америки була глибоко релігійною: приклади з Біблії й посилання на біблійні імена і дати були поширеними в усіх соціальних колах. Крім того, американське суспільство було виховане на принципах християнської моралі. Отже, вивчення Біблії і християнської історії сприяло адаптації дитини до соціокультурного середовища, тобто недільні школи виконували філософсько-світоглядну функцію, передаючи підростаючому поколінню загальну соціокультурну спадщину.

Концепції освіти в загальноосвітніх школах того часу теж мали виражене християнське підґрунтя, але релігійне навчання мало трохи поверхневий характер. Тому недільні школи взяли на себе завдання доповнити й поглибити релігійне виховання підростаючого покоління. Уже через кілька років після появи недільних шкіл до них стали ходити не лише діти, які працювали, але й шкільна молодь. За даними Вільяма Борна, у 1827 році більше 60% нью-йоркських школярів відвідували як загальноосвітні, так і недільні школи, а в

наступні роки ця кількість збільшилася ще на кілька відсотків [295].

По-друге, користь недільних шкіл полягала також і в поширенні початкової освіти серед населення. У недільних школах діти читали, переписували тексти, запам'ятовували й переказували окремі вірші й глави з Біблії, навчалися рахувати, опановували алфавіт і разом виконували церковний спів. Ці види робіт сприяли тренуванню й розвитку пам'яті, уваги й посидючості. А той факт, що уроки давалися безкоштовно, сприяв прилученню до школи бідних робітничих родин.

Соціальна характеристика учнів недільних шкіл у перші десятиліття їх існування включила в себе різні соціальні групи населення, які з тих чи інших причин були виключені із системи освіти. Статистичні дані і річні звіти Філадельфійської і Нью-Йоркської асоціацій недільних шкіл, а також річні звіти окремих методичних, пресвітеріанських і єпископальних недільних шкіл першої половини ХІХ ст. [335; 342; 343; 344; 362] дають підстави стверджувати наявність серед учнів представників різних соціальних груп:

- діти, які не вмiли читати (а в той час читання було однією із вимог для зарахування дитини до загальноосвітньої школи);

- діти, які були значно старші за віком, але не володіли грамотою;

- діти, яким потрібна була рекомендація для загальноосвітньої школи;

- дівчата, які не потрапили в міські загальноосвітні школи (у 1810-1820-х роках більшість американських міських шкіл віддавало перевагу учням-хлопчикам);

- діти різного віку у невеликих містах і селах, де загальноосвітніх шкіл не вистачало або просто не було;

- діти, котрі працювали;

- темношкірі діти, що піддавалися дискримінації у загальноосвітніх школах;

- дорослі люди, особливо жінки, що не одержали раніше початкової освіти;

- доросле темношкіре населення.

Отже, недільні школи виконували функцію підготовчих курсів для дітей, а також були центрами освіти для дорослого населення.

Важливим є той факт, що, наприклад, у 1819 році в недільних школах Філадельфії, що ввійшли до складу Суспільства недільних шкіл для дорослих, нараховувалось біля 1100 учнів, більшість із них (близько 750) були темношкірими [297]. У 1821 році Союз недільних шкіл Нью-Йорка налічував в своєму складі до 25% темношкірих учнів [335]. Це свідчить про прогресивність недільних шкіл у вирішенні проблеми подолання расової дискримінації. Аналіз історичних документів [316; 338; 362] дозволяє зробити порівняльну расову характеристику учнів американських недільних шкіл першої половини ХІХ ст., результати якої представлені в додатку А, і зробити висновки, що недільні школи були відкриті для різних верств і соціальних прошарків населення США, особливо темношкірого населення країни, для якого доступ до офіційної освіти на той час був ускладнений.

По-третє, американське суспільство визнавало цінність недільних шкіл як унікальних виховних інститутів із релігійно-моральним спрямуванням діяльності. Г.Бойлан відзначає: політики ХІХ ст. вважали, що недільні школи виховують свідомих громадян нової Республіки через передачу їм релігійної

компетентності й елементарної грамотності; а батьки сподівалися, що недільні уроки допоможуть їхнім дітям уникати негативних впливів вулиці і вирости порядними і шанованими людьми [297]. Наприклад, у звіті про діяльність нью-йоркської недільної школи при Церкві Св.Георгія зазначалося: «У нашому місті позитивні результати морального виховання, яке здійснюється в недільних школах, наявні навіть для недосвідченого спостерігача. Чистота, порядок і слухняність притаманні усім вихованцям недільних шкіл, а результат релігійного виховання починає помітно проявлятися в сімейних і суспільних відносинах» (переклад наш – *О.Д.*) [310, с.4]. При цьому робиться акцент на основних напрямках соціально-виховного впливу на дітей: захист від негативів вулиці, прищеплення любові до праці, виховання самодисципліни, добропорядності, формування у дітей принципів християнської чесноти [332]. Отже, недільні школи виконували виховну функцію: формували у дітей і дорослих норми морально-етичного кодексу досконалої людини, уміння та навички дотримуватися норм загальнолюдської моралі, бути відповідальними за долю ближнього і суспільства.

Згодом став очевидним той факт, що недільні школи зіграли роль своєрідного центру соціального впливу на спільноту загалом. Одним із важливих чинників швидкого росту і поліпшення економічного стану деяких міст сучасні американські історики і соціологи називають саме релігійний вплив недільних шкіл, церковних громад і реформаторських суспільств, що сприяли соціальному і моральному вихованню дорослого населення, а саме боротьбі з пияцтвом, вихованню сумлінного ставлення до роботи і різкого зменшення кількості прогулів [322]. При цьому йдеться про моральне відродження американського суспільства: зміцнення сімейних зв'язків, чесність, відповідальність у роботі і добропорядне проведення часу у вихідні дні та свята.

Соціологічне пояснення цьому релігійному впливові наявне у працях Е. Дюркгейма [309]. Він і його послідовники бачили тісний зв'язок між релігійними переконаннями і тими соціальними вчинками, що приводяться в дію свідомим моральним вибором і внутрішньою дисципліною. Звичайно, моральні правила створюються суспільством і продовжують ґрунтуватися на конкретних соціальних процесах. Згодом вони стають, як зазначає Дюркгейм, соціальними фактами: звичками і почуттями, що формують особистісну свідомість і поведінку, в той же час існують поза особистістю і незалежно від її волі [309].

Цінність недільних шкіл і їх узаконене місце в системі суспільної освіти й виховання визнавалася також і урядом США. У деяких штатах це виявлялося навіть у матеріальній підтримці діяльності недільних шкіл на рівні міських загальноосвітніх закладів. Наприклад, у звіті Міністерства Внутрішніх Справ 1897 року відзначається, що в штаті Делававер муніципальні влади у 1821 році прийняли постанову про виділення двадцяти центів на кожного учня недільних шкіл, які працювали як мінімум три місяці на рік. З часом ця сума була збільшена і до 1852 року становила сорок центів [293]. У тому ж звіті подібне фінансування зареєстроване також у штатах Вірджинія та Північна Кароліна.

Про кількість дітей, які пройшли навчання в недільних школах і про зростання інтересу до діяльності останніх певною мірою свідчать статистичні дані. Наприклад, у штаті Філадельфія, де розпочинало свою діяльність Суспільство першого дня, відкрилися також і школи Американського союзу недільних шкіл (АСНШ). У 1825 році в дитячих недільних школах АСНШ навчалося 7435 дітей, що становило 20% від загальної кількості дітей шкільного віку (від п'яти до чотирнадцяти років). До 1832 року ця кількість зросла до 27,9% (11735 осіб) [297]. При цьому зростала не лише кількість учнів, але й педагогів-волонтерів, збільшувався обсяг публікацій, підвищувався інтерес до недільних шкіл громадськості, політичних та академічних кіл.

Серед причин популярності недільних шкіл у ХІХ столітті американські соціологи та історики Ганна Бойлан [297], Вільям Борн [295], Кліф орд Гріф фін [316], Пол Джонсон [322] і Девід Ротман [351] називають цілий ряд економічних, духовних, соціокультурних і фінансових чинників. Серед економічних – індустріалізація американського суспільства і потреба в освіті для народу. У тих містах, де не вистачало загальноосвітніх закладів, недільні школи поширювали освіту серед малограмотних або серед тих верств населення, які відчували дискримінацію в державних закладах. Щодо соціокультурних чинників, слід відзначити сплеск релігійної активності в північно-східних штатах Америки у першій половині дев'ятнадцятого століття, яке американські історики називають періодом Другого великого пробудження [291]. Пробудження охопило не тільки бідні верстви населення, але й середній клас, і до тридцятих років вилилося в могутню місіонерську діяльність, що трансформувала суспільство і політику в США.

Багато хто із педагогів недільних шкіл ХІХ століття були молодими місіонерами і добровільно, на громадських засадах, присвячували себе недільним заняттям. Адміністративні витрати на потреби недільних шкіл покривалися за рахунок коштів, зібраних у церквах і окремих громадян, які виявляли бажання взяти участь у поширенні освіти, моральності і культурного впливу.

Крім зазначених чинників ефективності недільних шкіл, можна назвати ще декілька соціально-педагогічних факторів, які сприяли розвитку діяльності недільних шкіл як соціокультурного середовища вихованого впливу на американське населення.

Насамперед недільні школи відзначалися прогресивністю в навчально-виховних підходах, методиках і технологіях викладання. Замість традиційних переказів учні недільних шкіл міркували над прочитаним, задавали питання, здійснювали аналіз тексту. Замість тілесних покарань дітям пропонувалися нагороди за увагу і посидючість, чистоту й акуратність, добру поведінку, академічні заслуги.

Зміст занять розроблявся самими педагогами, а кращі методичні матеріали розповсюджувалися у видавництвах союзів недільних шкіл. Існувала система обміну педагогічним досвідом, а обґрунтування педагогічних і виховних концепцій відбувалися на з'їздах педагогів, директорів і редакторів видавництв недільних шкіл. З 1860-х років ці з'їзди набули загальнонаціонального характеру [297; 316; 322].

Ще одна особливість недільних шкіл – соціальний, комплексний підхід до навчання – зробила їх унікальними виховними закладами. Дітям і дорослим не лише передавалися академічні знання; турботою педагогів було виховання моральної і соціально активної особистості через розвиток наставницьких відносин. Вихованці і педагоги недільних шкіл збиралися разом на пікніки, прогулянки й екскурсії; педагоги відвідували учнів вдома; батьки теж виступали інколи у ролі вихованців недільних шкіл, а інколи у ролі педагогів або членів ради директорів [327].

Отже, для вихованців створювалося особливе соціокультурне середовище підтримки, турботи і любові. Вплив на особистість був такий, що багато хто з молодих вихованців намагався підтримувати зв'язок зі школою навіть після її закінчення. Вони поступали на педагогічні курси і поверталися в школи вже в ролі наставників.

Слід також відзначити благодійну діяльність американських недільних шкіл. Вони організовували збір коштів для бібліотек, а також брали активну участь у різних соціальних програмах. Сюди належать збір і роздача одягу для бідних; благодійні пікніки; організація дешевих їдалень для незаможних; організація дозвілля місцевого населення. Нерідко педагоги влаштовували безкоштовні екскурсії по місту, організовували вечірки і свята, вели гуртки співу, роздавали книги, журнали і газети. Найбільш активні школи організовували навіть малі підприємства, щоб забезпечити своїх вихованців робочими місцями. Крім грамоти, вони навчали ще й ремеслу, забезпечували дешевими обідами і житлом [297].

Вагомий внесок у справу поширення культури і грамотності зіграло відкриття недільними школами бібліотек і видавництв. Ще у 1826 році Американський союз недільних шкіл почав збирати статистичні дані про бібліотеки. Аналіз цих статистичних даних [287; 337] дозволяє відмітити, що 17% діючих недільних шкіл мали свої бібліотеки. До 1832 року цей показник зріс до 79% (із середнім книжковим фондом – 91 екземпляр на бібліотеку). У цілому кількість бібліотек при недільних школах росла протягом усього XIX сторіччя (див. додаток А). Така практика сприяла не лише поширенню «здорової» дитячої літератури, але й допомагала громадам великих і малих міст отримати доступ до бібліотек тоді, коли культурних закладів у суспільстві було ще мало.

Таким чином, діяльність недільних шкіл була різноманітною, і вони виконували різні функції: освітню, релігійну, виховну і соціальну. Але при цьому вони застосовували релігійну освіту й виховання не як окремий предмет, а як основу для різних аспектів діяльності школи: академічної і соціальної. Виховна функція недільних шкіл полягала в тому, що вони закладали основи моралі і дисципліни, розвивали у вихованців і педагогів пунктуальність, акуратність, посидючість, увагу, сумлінність при виконанні обов'язків, тверезість і працьовитість. У вихованців недільних шкіл із раннього віку виховувалася добродійність. Зрештою, як соціальні інститути недільні школи зарекомендували себе в суспільстві агентами милосердя і благодійності. Завдяки недільним школам у громадах відкривалися дешеві їдальні, пункти роздачі одягу для бідних, а у деяких громадах – робочі місця і житло для

незаможних. Отже, американські недільні школи XIX ст. стали соціокультурними центрами, в яких здійснювався виховний вплив на міські громади: поліпшення соціального клімату; виховання свідомих громадян суспільства; виховання сумлінних працівників; поліпшення соціо-економічного рівня населення.

У ході аналізу впливу недільних шкіл на різні верстви населення слід відзначити їхню роль у вирішенні гендерних проблем, а саме у соціальному становленні жінок. У XIX ст. розвиток кар'єри, освіти, а особливо громадська діяльність від жінок не вимагала. Але жінки прагнули мати свій соціальний статус, і педагогічна діяльність в недільних школах була для них засобом самореалізації і розвитку соціальних зв'язків поза звичним колом родини. В наслідок цього у суспільстві поступово складався новий позитивний образ жінки як соціально-активної й продуктивної особистості. Завдяки суспільно-корисній і благодійній діяльності недільних шкіл жінки утверджувалися в ролі впливових членів суспільства, носіїв шляхетної професії, отже, формували нове бачення самих себе і своєї соціальної ролі.

Недільні школи стали ще своєрідним гарантом безпеки для молодих людей, які потрапляли у великі міста із сільської місцевості. Дослідник Дж. Хобарт [317] зазначає, що у процесі урбанізації у Сполучених Штатах Америки спостерігався спад моральності. Молоді люди без достатнього життєвого досвіду, без підтримки батьків і друзів могли легко потрапити в негативну залежність від розбещеного міського середовища, а недільні школи створювали для них здорове соціальне оточення порядних ровесників і турботливих наставників. Це мало позитивні наслідки для подальшого життя вихованців недільної шкіл, які замість розбещеності і злочинної діяльності, присвячували себе навчання, добродійності, духовному удосконалюванню.

Нарешті, недільні школи зробили свій внесок і в наукові дослідження, відіграли роль просвітницьких і культурних центрів. Союзи недільних шкіл розробляли і друкували методичну літературу, збирали й аналізували статистичні дані про населення, заклади освіти, виховання й культури. На з'їздах працівників недільних шкіл відбувався аналіз тодішньої соціально-педагогічної думки, відточувалися методи і технології навчання й виховання, а педагоги підвищували свою кваліфікацію.

Усе це вказує на соціокультурну значущість недільних шкіл Америки. У XIX ст. вони відіграли величезну роль у розповсюдженні грамотності, збереженні культурної спадщини, вихованні робітничої етики, а також сприяли налагодженню суспільних відносин, зміцненню сімейних та професійних зв'язків, організації дозвілля в громадах. Таким чином, недільні школи сприяли економічному і соціальному прогресу суспільства.

Завдання дисертаційного дослідження передбачає доцільність порівняльної характеристики перших недільних шкіл у Сполучених Штатах та на території України. Як свідчать дані табл. 1.1, американські та українські недільні школи об'єднує багато спільного, зокрема: робота шкіл у недільні дні, безкоштовність навчання, передача базової грамотності населенню, орієнтація на «простий люд», спрямованість діяльності на моральне виховання.

Особливості	<ul style="list-style-type: none"> - недільні дні - базова грамотність: письмо, арифметика - безкоштовність навчання - релігійний характер 	<ul style="list-style-type: none"> - недільні дні - базова грамотність - безкоштовність навчання - культурно-просвітницький характер - релігійний характер
Підпорядкованість шкіл	<ul style="list-style-type: none"> 3 види: - недільні школи при церквах - місіонерські школи - Союзи недільних шкіл 	<ul style="list-style-type: none"> 3 види: - приватні - церковно-приходські школи - школи при училищах
Соціальний статус учнів	<ul style="list-style-type: none"> - діти робочих родин - бідні робітничі родини - темношкірі - діти, жінки, чоловіки 	<ul style="list-style-type: none"> - більшість з «простого люду» - різні верстви населення: міщани, козаки, дворові, купці - діти, жінки, чоловіки
Вік учнів	Діти і дорослі, але більшість дітей	Діти і дорослі, але більшість дорослих
Середня кількість учнів у школі	Від 50 до 230 учнів	Від 20 до 150 учнів
Кількість шкіл	<p>723 школи у 1824 р.</p> <p>8268 шкіл у 1832 р.</p> <p>69508 шкіл у 1873 р.</p>	<p>316 шкіл у перші три роки існування</p> <p>112 шкіл на початку ХХ ст.</p>
Дата виникнення	<p>Кінець ХVІІІ ст.</p> <p>1780-90 рр.</p>	<p>Середина ХІХ ст.</p> <p>1859 р.</p>

Таблиця 1.1	Облитої Америки українських недільних шкіл ХІХ ст.		Американські недільні школи	Українські недільні школи
-------------	--	--	-----------------------------	---------------------------

Діяльність	<ul style="list-style-type: none"> - Бібліотеки - Видавництва - Публікації - Соціальні програми - Організація дозвілля - Відкриття робочих місць 	<ul style="list-style-type: none"> - Бібліотеки - Публікації - Створення навчальних програм - Організація дозвілля
------------	--	--

<i>Продовження 1.1</i>	Методи навчання і виховання	<ul style="list-style-type: none"> - Аналіз тексту, запитання - Задоволення потреб учнів - Самоосвіта - Зразки моральної поведінки - Участь вихованців у благодійній діяльності 	<ul style="list-style-type: none"> - Переказ, аналіз тексту, бесіди - Наочні методи - Робота в малих групах - Індивідуальний підхід - Додаткові заняття - Самоосвіта учнів та педагогів
	Зміст навчання	<ul style="list-style-type: none"> - Загальноосвітні цілі: Біблія, читання, письмо, арифметика - Національна ідея: єдність, демократія, національні ідеали - Релігійне навчання - Принципи християнської моралі 	<ul style="list-style-type: none"> - Загальноосвітні цілі: Закон Божий, грамота, письмо, арифметика - Національна ідея (рідна мова, українська культура, демократія) - Моральне виховання: ідеали людяності, духовності
	Цілі навчання	<ul style="list-style-type: none"> - Поширення початкової освіти - Сприяння соціалізації особистості - Моральне виховання - Релігійне виховання - Соціальне виховання 	<ul style="list-style-type: none"> - Поширення початкової освіти - Всебічний розвиток особистості - Моральне виховання - Національне виховання
		Американські недільні школи	Українські недільні школи

Крім того, як відомо з історії розвитку недільних шкіл, американські недільні школи з'явилися раніше, і, отже, вплинули на розвиток подібних освітніх ініціатив на території інших країн, зокрема України. Л.Вовк [47] відмічає певний вплив недільних шкіл США на пропедевтику освіти дорослих в Україні. Перші українські недільні школи, як й американські, фінансувалися благодійниками, а через те пропонували безкоштовну освіту; були відкритими для усіх бажаючих; приймали не тільки дітей, але й дорослих; а як підручник використовували біблійні тексти.

Серед спільних характеристик виділяється і те, що головною метою соціально-виховної діяльності недільних шкіл обох країн було поширення

початкової освіти серед бідних робітничих родин та інших верств населення, які з тих або інших причин не мали можливості ходити в школу. Крім того недільні школи реалізовували у своїй діяльності прогресивні й ефективні методи соціально-виховної роботи і сприяли підвищенню культурного рівня населення. Разом із цим можна відзначити, що у відмінностях між ними чіткіше виявляються характерні риси недільних шкіл двох націй.

Як американські, так й українські недільні школи з часом утратили свої первісні форми існування. В Америці громадські ініціативи 1780 років поступово віддали керівництво недільних шкіл релігійним інститутам: церквам та місіонерським організаціям. Саме релігійні недільні школи укоренилися в Сполучених Штатах і стали, за висловом Г.Бойлан, «справді американським феноменом» (переклад наш – *О.Д.*) [297, с.166]. З ростом кількості загальноосвітніх шкіл, недільні школи віддали перевагу релігійній освіті, соціальним проектам та соціокультурному вихованню дітей.

На території України недільні школи теж починалися як громадські освітні ініціативи. Але дуже швидко уряд Олександра II «Положенням 1874 р. про реальні училища» передав недільні школи у державний нагляд, і з того часу зміст освіти знаходився під жорстоким контролем уряду, місцевої влади і навіть поліції. Програми всебічного розвитку дітей і дорослих звужувалися царським урядом до початкової освіти. У цих умовах прогресивна інтелігенція продовжувала шукати шляхи демократизації освіти і розробляти програми, які поєднували знання про оточуючий світ з національною ідеєю. Як підкреслює Л. Вовк, саме «громадсько-педагогічні ініціативи на засадах гуманізму і демократизму, поєднання загальноосвітнього і національного показника в змісті освіти» [46, с.25] були характерними для розвитку української позашкільної освіти.

Враховуючи те, що український соціум, зокрема, доросле населення, демонстрував готовність «як до поширення, так і до засвоєння знань» [47, с.26], прогресивна інтелігенція швидко почала втілювати в недільних школах ідею неперервної освіти. Громадівці поставили перед собою завдання спрямувати діяльність недільних шкіл не тільки на поширення елементарної грамотності, а й на розвиток особистості, підготовку її до умов життя і середовища, і так поєднати загальноосвітнє і національноосвітнє питання. Недільні школи трансформувались із закладів початкової освіти на народні університети.

Соціокультурні умови життя в Сполучених Штатах були іншими, і через те організація соціально-виховного процесу в умовах недільної школи набула іншого розвитку. Коли кількість загальноосвітніх шкіл у США помітно зросла (у середині XIX ст.), більшість населення мали змогу здобути безкоштовну початкову освіту у державних школах. Через те недільні школи після 30-40 років свого існування змінили основні цілі та зміст своєї діяльності на релігійно-моральне та соціальне виховання дітей та молоді.

Важко переоцінити роль недільних шкіл обох країн у культурній трансформації суспільства. Народні безкоштовні бібліотеки відкривали трудящим масам світ друкованого слова і привчали народ до регулярного читання і самоосвіти. Через українські недільні школи, бібліотеки та народні аудиторії поширювалися прогресивні видання такі, як «Сучасник» (

«Современник»), «Основа», «Українська абетка» М.Гатцука, «Українська Грамотка» Б.Грінченка, «Грамматика» П.Куліша, твори Т.Шевченка «Буквар» («Букварь южнорусский»), «Кобзар», «Мрія», «Живописна Україна» та ін. Американські недільні школи теж поширювали навчальні посібники, книги, журнали і сприяли самоосвіті, а також духовному і культурному розвитку населення країни.

Нарешті, для нашого дослідження особливо важливою є соціальна функція недільних шкіл. На фоні безладу, громадянської війни та політичної нестабільності американського суспільства недільні школи виконували саме стабілізуючу соціальну функцію: вони несли в суспільство ідеї демократії, рівності, братерства, а також виховували в учнів високі моральні цінності. Унікальною характеристикою українських недільних шкіл можна назвати формування в учнів національної свідомості. Педагоги та організатори недільних шкіл реалізували ідею Т.Шевченка, що освіта – це поєднання національної свідомості з розумовим і моральним показниками, які стимулюють в людині чесне ставлення до життя та усвідомлення своїх національних і громадянських прав [269].

Таким чином, недільні школи України й Америки були невід'ємною частиною діючої системи соціальної освіти і виховання, проявом громадсько-педагогічних освітніх ініціатив і поєднували у своїй діяльності загальноосвітні та національні ідеї, сприяли соціальному становленню особистості вихованця, підвищували загальноосвітній, соціокультурний і моральний рівень українського та американського соціумів. Проведений аналіз дав нам змогу виявити особливості, які стосуються недільних шкіл будь-якого типу: задоволення життєвих потреб населення; робота у недільні дні й безкоштовність навчання; спрямованість на моральне виховання; використання прогресивних методик і прийомів виховної роботи. Саме ці особливості дозволяють визначити роль недільної школи у соціальному вихованні дітей, яку ми розглянемо у змісті наступного параграфу.

1.2. Роль недільної школи як соціокультурного середовища у соціальному вихованні дітей молодшого шкільного віку

В умовах реформ системи освіти і виховання проголошені гасла про цілісний розвиток і виховання самостійної, творчої, життєво компетентної особистості. Соціально-виховна діяльність недільних шкіл дозволяє здійснювати цілеспрямований вплив на дітей з метою їх залучення до повноцінних соціальних стосунків, бо йдеться тут насамперед про духовне становлення і морально-етичний розвиток особистості. Тому для соціальних педагогів важливо знати характеристики середовища недільної школи і механізми його соціально-виховного впливу на дитину.

Світогляд окремого індивіда формується передусім під впливом соціокультурного середовища, бо саме середовище несе в собі ті суспільні норми, цінності, традиції і духовні умови, які оточують людину і забезпечують її існування, діяльність та розвиток [231]. За енциклопедичним словником, «середовище соціальне – це сукупність соціальних умов людини, що впливають

на її свідомість і поведінку» [233, с.469]. Аналізуючи аспекти соціокультурного середовища недільних шкіл, можна погодитися з дослідницею Т.Петровською [190], яка визначає соціокультурне середовище як конкретно-історичний суспільний організм, що характеризується певним типом культури, яка відрізняється від інших сформованою системою цінностей.

Особливість середовища недільної школи, як стверджує В.Пашенко [187], полягає у сформованій системі, насамперед, духовних цінностей, а крім того світоглядних, культурознавчих, естетичних, соціальних та історичних відомостей. Завдяки сформованим соціально-виховним цілям діяльності недільних шкіл, можна стверджувати, що соціокультурне середовище недільної школи – це конкретно-історичний суспільний організм, який організовує свою діяльність на сформованій системі духовних цінностей і має конкретні соціально-виховні цілі діяльності: духовне збагачення вихованців через оптимізацію умов проведення вільного часу і захист від негативів вулиці; сприяння їх соціальній орієнтації і моральній спрямованості; розширення світогляду дітей.

Отже, соціокультурне середовище недільних шкіл розглядається у дисертації як суттєвий компонент цілеспрямованого соціально-виховного впливу на дитину. Особливості соціокультурного середовища недільних шкіл історично вміщали в себе унікальну організацію навчально-виховного процесу; відкритість до всіх людей, не зважаючи на їх соціальну, гендерну, національну належність та вік; а також орієнтацію змісту діяльності на розвиток у дітей вищих моральних цінностей. Спрямованість на моральне виховання особливо важлива для дітей молодшого шкільного віку, бо саме в цей період дитина починає виконувати нові соціальні ролі та інтеріоризувати суспільні вимоги.

По-перше, з початку існування недільних шкіл педагоги ставилися до вихованців з повагою і любов'ю, навіть зверталися до них не на «ти», а на «ви» [172, с.190]. Метою такого ставлення було насамперед збереження гідності учня, його прав як громадянина і людини.

По-друге, в недільних школах заборонялися фізичні покарання, що суперечило традиційній педагогіці, але сприяло вихованню вільної повноправної особистості. Безпосередній учасник тих подій Ю.Мосаковський свідчить, що «недільники» відмовилися від фізичних покарань тому, що вірили, що страх перешкоджає моральному і розумовому розвитку дітей [172].

По-третє, соціальний досвід вихованців формувався завдяки їх участі у громадському житті школи. Можна цілком погодитися з висновками Н.Коляди, яка характеризує цю взаємодію учнів із соціальним оточенням як «процес формування їх певних соціальних якостей і процес активного засвоєння й відтворення [ними] системи суспільних зв'язків» [120, с.19].

По-четверте, недільні школи приймали до складу вихованців представників різних верств населення, які не завжди могли здобути офіційну освіту, зокрема, жінок, бідних людей, селянських дітей [4].

По-п'яте, метою соціально-виховної діяльності українських недільних шкіл з початку їх існування було розширення розумового світогляду і підвищення загального культурного рівня вихованців [159]. Це свідчить про те, що вихованці недільних шкіл розвивали прагнення до самоосвіти і

самодіяльності, тобто вони не стільки просвіщалися, скільки розвивалися.

Врешті, недільні школи передавали населенню ідеї рівності, братерства, демократії, моральних цінностей, а також популяризували національну ідею. Цей висновок підтверджує дослідниця діяльності недільних шкіл Н.Побірченко, яка свідчить, що з самого початку, «працюючи у недільних школах, громадивці прагнули не лише дати елементарну освіту, а й певною мірою підготувати для суспільного життя високоморальних людей» [196, с.44].

Сучасні недільні школи продовжують традиції перших шкіл і залишаються добровільними соціально-виховними інститутами, які стимулюють у вихованців потреби духовного і соціального самовдосконалення шляхом створення особливого соціокультурного середовища та умов соціалізації особистості.

Сучасні педагоги В.Пашенко і М.Гриньова [187] відзначають, що вивчення механізмів функціонування християнських недільних шкіл продовжує збагачувати відомі педагогічні прийоми. Наші дослідження дозволяють стверджувати, що унікальним вкладом у розвиток соціально-педагогічної теорії впливу на особистість є соціально-культурні аспекти середовища недільних шкіл, в якому здійснюється цей вплив.

Особливе місце при цьому посідає вплив середовища недільних шкіл на формування системи соціально-етичних цінностей дитини молодшого шкільного віку як компонента соціальної культури особистості, яка є інтегральною основою світогляду. Філософський словник визначає світогляд як «систему принципів, поглядів, цінностей, ідеалів та переконань, які визначають ставлення до дійсності, загальне розуміння світу, так і життєві позиції, програми діяльності людей» [254, с.263].

Це широке розуміння світогляду дає підґрунтя для визначення такого аспекту світосприйняття людини, як світогляд соціокультурний, що є надзвичайно важливим для дисертаційного дослідження. Термін соціокультурний світогляд ще не має «офіційного» визначення, оскільки загальна концепція соціального ще недостатньо розроблена. Тому у дисертації запропоноване робоче визначення соціокультурного світогляду в контексті таких понять, як світогляд, соціальна свідомість і соціальна культура.

Соціальна самосвідомість, за визначенням В.Андрущенко і М.Горлача, – це «процес і результат вироблення системи уявлень суб'єкта соціальних відносин про самого себе в соціально-політичній сфері, на основі якої суб'єкт цілеспрямовано будує свої соціальні взаємовідносини, соціальний зв'язок і соціальну дію з іншими суб'єктами і об'єктами соціального життя» [231, с.310].

Ці ж автори розглядають соціальну культуру як «вид суспільної культури, яка визначає суть соціального життя людини, правила і норми її соціальної поведінки» [231, с.325]. А в «Короткому енциклопедичному словнику соціології» соціальна культура визначається як «особлива здатність особи, завдяки якій вона адаптується в суспільстві, утримується в структурах його соціальної організації, забезпечує собі статусне просування та реалізацію свого діяльнісного потенціалу, інтеграцію в спільноти» [233, с.275].

Узагальнення цих положень дає нам можливість визначити соціокультурний світогляд як специфічний вид світогляду, систему соціальних

і культурних цінностей і норм особистості, яка визначає ставлення особистості до соціального простору, у якому особистість будує соціальні взаємовідносини, а також реалізує свій творчий, культурний і духовний потенціал.

Аналіз досліджень Х.Алчевської [3], В.Бодак [28], В.Проценко [205], Е. Райт [327], А.Сергєєва [221], К.Стоунхаус [358], Н.Шип [274] дав підґрунтя для визначення таких *компонентів соціокультурного середовища* недільної школи, як духовно-національний, культурно-естетичний, соціальний і морально-етичний.

Духовно-національний компонент соціокультурного середовища недільних шкіл реалізується у змісті соціально-виховної діяльності. В «Українському педагогічному словнику» духовність визначається як індивідуальна вираженість у системі мотивів двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, «діяти для інших» [61, с. 106]. Це переплетіння духовного і соціального, а також духовного і національного простежується у педагогічній спадщині багатьох українських педагогів, зокрема Г.Ващенко [41], О.Духновича [79], І.Огієнка [147]. Г. Ващенко визначає найвищу мету соціального виховання як формування світогляду людини, який веде її на шлях служіння подвійній високій меті – Богові і своїй нації. При цьому Бог виступає як абсолютна Правда і Краса, а нація – реальна людська спільнота, в якій ці абсолютні вартості повинні знайти своє втілення [41].

І.Огієнко розглядає національні цінності як складові духовності українця. Як зазначає дослідниця його спадщини А.Марушкевич, в основу соціального виховання дітей І.Огієнко ставить власну духовність і моральну атмосферу народу, бо, за його словами, людину складає «душа народу: мова, релігія, обряди, епос, народні пісні, мудрість попередніх віків, передання, казки, повір'я» [155, с.35]. І.Огієнко наставляє педагогів і батьків виховувати підростаюче покоління на основі християнської моралі, у серці якої лежить любов до ближнього. Християнські заповіді: не убий, не укради, люби Бога і люби ближнього відгукуються у настанових І.Огієнка: допомагай ближнім матеріально, допомагай покривдженому, помагай слабшому духом, май серце чутливе до біди ближніх.

Ці ідеали виховуються в учнів недільних шкіл, де в основі діяльності стоять загальнолюдські і національні цінності, які були виплекані українським народом протягом століть. До них належать моральний закон творення добра і боротьби зі злом, пошук правди і краси, а також побудова справедливого соціального ладу, який заснований на повазі та любові кожного громадянина до оточуючих людей. Формування цих цінностей особливо важливо для дітей молодшого шкільного віку, коли відбувається зміна соціальної позиції дитини.

Духовний зміст соціально-виховних програм недільних шкіл нерозривно пов'язаний з національною ідеєю. Національне міститься в душі кожної особистості, а окремі особистості є складовою частиною нації. А вже ж, як писав І.Льїн, «у духовній творчості кожний народ має свої притаманні лише йому особливості, які складають його національний і духовний устрій. У кожного народу особливий національний духовний акт» [93, с.260]. На це зважають педагоги недільних шкіл і, за згодою батьків, залучають дітей та

молодь до пізнання культурно-історичних цінностей народу, представниками якого вони є, залучають їх до національно-релігійних традицій, що сприяє пізнанню дітьми культурної спадщини українського народу.

Теоретичне обґрунтування ідеалу національної освіти належить К. Ушинському [250]. На його думку, без національних цінностей у соціально-культурному вихованні окремої людини народ втрачає свою народність, тобто залишається без душі і змушений зійти з історичної сцени, оскільки «ідея його життя, яка зробила його особливим народом, стає загальним спадком людства; а тіло його – плем'я, що його складало, - загубивши свою особливість, розкладається та асимілюється іншими тілами, які не втратили ще своєї останньої ідеї» [250, с.42]. Погляди К.Ушинського щодо соціального виховання близькі до ідей його попередників І.Гердера [57], І.Фіхте [252] та сучасника А. Дістервега [72]. К.Ушинський ставив національні почуття під опіку розуму, моральності і культури.

Розуміння культури рідного народу починається з вивчення його мови, історії рідної землі, звичаїв та обрядовості. У недільних школах дітей залучають до жанру духовної пісні, який існує в Україні ще з часів Київської Русі. Наприклад, група різдвяних піснеспівів: «Син Божий ся нам народил», великопісні пісні «Подякуйте Христу Пану» чи пасхальні «Радуймося, християни», які співають на свята в церквах і в недільних школах, зміцнюють в молодших школярах національне почуття через зв'язок з історією, духовними надбаннями минулих поколінь та залучення до світу мистецтва через взаємодію слова і музики [247]. Духовні співи є одним із засобів духовного виховання дітей, залучення їх до культури, а також прекрасним засобом морального виховання і становлення дитячої душі.

Отже, в результаті діяльності недільних шкіл здійснюється виховний вплив на дитину, яка сприймає духовні начала своєї нації і керується ними у різних сферах життя. Діяльність недільних шкіл також сприяє оволодінню дітьми народною мораллю, етикою, цілісною народною культурою. Освоєння духовно-культурної спадщини сприяє ствердженню у суспільстві глибоких ціннісно-світоглядних орієнтирів у їх соціокультурному розумінні.

У цьому проявляється зв'язок духовно-національного аспекту середовища недільних шкіл з *культурно-естетичним компонентом*. Твори мистецтв, якими захоплювались люди не одне століття, носять в основному релігійний характер, і для їх розуміння потрібно знати Біблію. Це дозволяє педагогові недільної школи залучати дітей не лише до культури нації, а й до світової культури, тобто відбувається поступове входження нашої молоді до світової спільноти. Такий шлях веде до розвитку особистості, спонукаючи її до роздумів над силою прекрасного, над силою морально-культурного аспекту життя. Не лише Київська Русь, а й усе світове мистецтво базується на засадах релігійного змісту. Візьмемо, наприклад, епоху Відродження: фрески «Диво зі статиром» – це композиція з Апостолом Петром. Мазаччо ніби опускає з небес на землю героїв священних книг; в той же час Рубльов у своїх шедеврах світового мистецтва стрімко несеться в небеса в пошуках людської істини.

Безліч геніальних творів майстрів живопису відображають християнські образи й епізоди зі Священного Письма. Наприклад, картина Жоржа Латура

«Явлення ангела св. Йосифу», яка знаходиться в Музеї витонченого мистецтва в Нанті, картина Симона Вуе «Принесення до храму» із паризького Лувра, «Відречення Апостола Петра» Рембрандта Харменс ван Рейна в Рекс музеї, що в Амстердамі, а також твори «Мадонна в скелях» і «Таємна вечеря» Леонардо да Вінчі, «Молитва перед обідом» (1744) Шардена, «Святе сімейство» (1645) Рембрандта та «Сікстинська Мадонна» Рафаеля.

Увесь світ зачарований Сікстинською капелою у Ватикані, всі розписи інтер'єру якої віддзеркалюють біблійні сцени. Тут фрески «Сп'яніння Ноя», «Жертвопринесення», «Створення Адама», «Раб», «Відділення світла від пітьми», «Дельфійська Сивіла». Фреска створює на стінах, зводах і куполах цілі світи, зміст яких вимагає спеціального розкриття. Сцени на біблійні теми чергуються у висоті як гігантські сторінки книг, що повідують історію створення світу й життя людей на землі. Ця струнка розповідь про світ завершується могутнім вибухом Страшного Суду.

Естетична цінність храмового мистецтва збагачує внутрішній світ як віруючих, так і світських людей, і ніколи не залишає байдужими дітей. Тому деякі століття так і залишились у пам'яті людей завдяки творчості Рубенса, Рембрандта, Веласкеса й Пусена. Те ж саме можна сказати і про Рубльова, Несторова, Васнецова, які розписували православні храми. Дивлячись на творіння митців, пізнаємо соціокультурне середовище, етичні норми, світогляд певної епохи не лише розумом, а й своїм єством. Недільні школи, які вивчають ці витвори мистецтва, завдяки своїй діяльності створюють умови для внутрішньої стимуляції дітей і посилюють соціально-педагогічний вплив не тільки при сприйманні дітьми художнього образу, а й в процесі естетичного переживання з метою творчого розвитку самовираження вихованців.

Розвиток цих теорій наявний у дослідженнях професора Сассекського університету Пітера Еббса [283] про природу естетичного та його значення для розвитку людини. Найбільш фундаментальною якістю людської особистості П. Еббс вважає естетичне почуття. Розкриваючи концепцію естетичного художнього виховання, П.Еббс справедливо твердить, що естетичне за своєю сутністю набагато ширше від художнього: «Мистецтво діє через естетичну модальність, оскільки включає її різноманітні символічні форми» [282, с.4].

Окрім того, П.Еббс переконливо розвиває зміст поняття «естетичний розум» як властивість збалансованої психіки, яка сформована у гармонійному навчальному процесі. У процесі художньої діяльності, наприклад, під час творення казок, співів, танців, малювання, дитина реалізує внутрішній чуттєвий імпульс через форми певної культури, вже набуті людством, своєрідно трансформуючи їх. Кожен окремий вид мистецтва (музика, живопис, театр, хореографія, поезія) має власне естетичне поле, яке ґрунтується на певній традиції. При цьому процес сприймання мистецтва вчений розглядає як своєрідний політ у мистецький космос, що об'єднує евристичне з гедоністичним, тобто пізнання з насолодою. Для збалансування навчального плану, програми, навіть цілої педагогічної моделі повинно будувати їх навколо естетичного поля, яке і забезпечить гармонійне виховання творчої особистості.

На думку П.Еббса, ключовий підхід до оновлення освіти полягає у перегляді теорії пізнання у контексті процесу навчання. Нам імпонує його

думка, що для нової соціально-виховної системи є характерною така домінуюча ознака: здатність виховати творчу особистість. Британський естет висуває гіпотезу про цінність стимулювання фантазії дітей, уявного та перцептивного мислення під час вивчення будь-яких дисциплін. Тому він радить включати в плани навчання середніх шкіл, коледжів і університетів казки, міфи, притчі, оповіді, легенди. На сьогоднішній день навчальні програми їх ігнорують, бо деякий час панувала думка про їх несумісність з потребами високо розвинутого індустріального суспільства. Але таке нехтування уявно-перцептивним мисленням під час навчання спричинило низьку ефективність виховання [283]. Концепція естетизації педагогічного процесу П.Еббса сформувалася в результаті глибокого осмислення ідей Дж.Дьюї [305], Г.Ріда [347] і зараз впливає на характер практичної діяльності прогресивних педагогів, зокрема і педагогів недільних шкіл.

На нашу думку, проникнення у дух мистецтва виконує цілющу функцію, адже за висновками лікарів, педагогів, соціологів останніми роками спостерігається погіршення психічного стану дітей. Перевантаження в школі, сидіння перед телевізором, комп'ютерні «сіті» викликають чимале психічне навантаження. Агресивний і примітивний характер багатьох телепередач і фільмів викликають агресію і деградацію розуму, а побачене насилля породжує ненависть. Дивлячись на екрани, діти культивують у собі безліч темних сторін, посилюється «відродження» падіння людства в кожній окремо взятій особі.

Залучання дітей до світу прекрасного, пізнання моральних законів сприяє збагаченню культурного й освітнього аспекту виховання. Педагоги недільних шкіл відточують свідомість своїх вихованців, виробляючи імунітет проти низькопробних явищ так званої масової культури, спрямовуючи увагу на цінності, що випромінюють духовну сутність людини. Особистість, яка знає і живе за Заповідями, можна сміливо віднести до чесних і порядних громадян, адже при всіх негативах у житті – це підґрунтя дасть про себе знати.

Аналіз ролі недільної школи у соціальному вихованні дітей показав, що важливою складовою соціокультурного впливу є вивчення культурної спадщини свого народу у порівнянні з розмаїттям і багатством інших культур, яке дає змогу дітям пізнавати своє духовне коріння і саме через національне збагнути загальнолюдське. У ході цього процесу відбувається входження у світову духовну культуру. Діалог культур між минулим і сучасним стає засобом духовного спілкування і утвердження гуманістичних цінностей в особистості.

У недільних школах вивчається Євангеліє та його вплив на давньоруську літературу. Тісний зв'язок цих літературних джерел визнають не тільки педагоги недільних шкіл, а й вчителі літератури загальноосвітніх навчальних закладів. Педагог Н.Давидова [68] стверджує, що без знання Біблії не можна до кінця зрозуміти життя М.Гоголя, творчість М.Булгакова, Ф.Достоевського, Л.Толстого.

Культурні тенденції розвитку сучасного суспільства викликають необхідність мати знання з історії культури, історії православ'я, оскільки Церква – це особливий вид мистецтва. Релігійний зміст веде людину у світ образів, які відкривають те, що словами передати неможливо. О.Юнг у своїй книзі «Відповідь Іову» писав, що нам невідомо, наскільки правдиво ці образи

відображають зміст свого трансцендентного предмета, але впливають на свідомість людини сильніше за слова і теорії [277].

Православні храми – це особливе соціокультурне середовище, в якому сплітаються історія, мистецтво, музика та поезія і разом гармонійно спонукають людину до самопізнання й очищення. Письменник В.Розанов [209] зауважує, що сучасне життя сповнене контрастів, і одним з найпомітніших є віра і розчарування. Навіть тоді, коли більшість людей зневірюється, є такі, що ходять до храму, і в них живе віра. На думку письменника, віра – це скарб, «без якого нестримно висихає життя, який не завжди знаходять мудрі, який втікає від слабких і загублених. І цей скарб світиться тут, у простих серцях. Вони мають віру, з нею сподіваються і з нею люблять» [209, с.182-183].

З практичної точки зору форми організації естетико-педагогічних впливів на дитину можуть бути різноманітними, і під час їх вибору необхідно зважати на вікові особливості вихованців. Наприклад, діти молодшого віку розвиваються під час таких практичних занять в недільній школі, як малювання, виготовлення виробів із паперу і пластиліну, переказування казок і притч тощо. Для дітей підліткового віку, які вже вміють самостійно оцінювати явища життя та мистецтва, в недільній школі застосовуються такі активні форми діяльності, як прихід у храм, обговорення творів мистецтва, гуртки творчості, проведення свят. Прикладом цього можуть бути методичні розробки до заняття в дитячій недільній школі при Свято-Пантелеймонівському храмі м.Харкова «Краса і людяність», який представлений у додатку Б.

Крім ознайомлення дитини з різними видами мистецтва, соціально-педагогічна діяльність недільної школи спрямована також на розвиток творчої активності дитини. Знання різних видів мистецтва дає змогу відчувати виразність передачі митцями однієї смислової ідеї різними засобами. Опановуючи мистецтво через практичну діяльність, дитина вчиться сприймати його особисто, пропустивши через свою душу. Сьогодні завдяки діяльності недільних шкіл, професійних курсів, релігійних освітніх закладів продовжують розвиватися традиції таких видів релігійного та професійного мистецтва, як ікономалювання, золотарство, мистецька емаль, гаптування, різьба, спів, архітектура, скульптура, книжкові мініатюри та гравюри тощо.

Отже, збагачення світогляду дитини молодшого шкільного віку культурними надбаннями предків допомагає їй долати особистісні проблеми особистості, розуміти взаємодію людини і всесвіту, людини і конкретного соціуму. Поступово у дитини формується почуття особистої відповідальності за долю майбутнього, розвивається прагнення до пізнання сутності високої соціальної культури, формується самобутність і неповторність особистості.

Соціальний компонент середовища недільних шкіл знаходить своє відображення в процесі формування в дітей системи соціальних цінностей, знань, навичок та вмінь, які в дорослому житті трансформуються в якісні нові відносини. Це приклад розвитку індивіда, який, на думку І.Беха, стає особистістю саме у процесі соціалізації [19].

Практика засвідчує, що навчання у недільних школах сприяє розвитку соціальних якостей особистості. Серед них шанобливе ставлення до старших, батьків, повага до інших людей. Це є один із аспектів переплетіння

християнської і національної культури. Православна духовність – це повернення до традицій предків, тому вони так гармонійно вплітаються одна в одну. Дослідник педагогічної спадщини К.Ушинського В.Меншиков [162] підкреслює ставлення К.Ушинського до православної віри як механізму виховного впливу на людину. Можна цілком погодитися з висновком вченого, що користь релігійного виховання проявляється насамперед у таких соціальних наслідках, як формування і збереження народної культури, розвиток моральності в суспільстві, гуманізація, просвіта, а пояснюється це «глибоким змістом християнської релігії: не тільки релігійним, моральним, етичним і естетичним, але й педагогічним» [162, с.74].

Використання в недільній школі культури як засобу виховного впливу носить соціальний характер. На думку А.Швейцера, перше в культурі – це панування розуму над силами природи, а друге, і головне, – панування розуму над людськими переконаннями і думками. Тобто етичний прогрес є суттєвішим і вагомішим, ніж матеріальний [266]. І.Льїн [93] додає до цього, що душевні і духовні зв'язки серед людей міцніші за матеріальні, тому духовна єдність веде до інтенсивного спілкування і співпраці, пробуджує нові творчі досягнення.

Аналіз педагогічної літератури з питання соціального характеру виховання засобами релігійного впливу дозволяє зробити висновок про існування двох протилежних тлумачень цього поняття: можна назвати їх «антропологічним» і «теоцентричним». Сучасна російська дослідниця Л. Романова [210] характеризує позицію К.Ушинського як представника антропологічного підходу до християнського виховання особистості. За її висновками, цей видатний педагог бачив роль православної Церкви як додаткового інституту у вирішенні проблем народного виховання, а християнську антропологію брав як одне з джерел для розвитку нової народної педагогіки.

Теоцентричні позиції щодо християнського виховання належать, за твердженням цієї ж вченої, відомому філософу, педагогу і психологу ХХ ст. протоієрею В.Зеньковському [210]. Він вважає, що особистість можна зрозуміти і пояснити лише як образ та подобу Бога, і тому християнська антропологія – це не додаткове джерело, а ключова підстава для сучасної виховної і педагогічної науки.

У своїй науковій праці «Проблеми виховання у світі християнської антропології» (1934) В.Зеньковський критикує дві крайності існуючих педагогічних теорій і практики: автономізм і трансценденталізм педагогіки (вивчення особистості тільки у матеріальній площині, або тлумачення духовності і релігії як порожньої абстрактної категорії) [89]. Замість цього В. Зеньковський пропонує поставити ціль виховання як повернення особистості до духовного життя, допомогу людині у «розумінні шляху спасіння і ... розкритті образу Божого» [89, с.152].

Виходячи з ієрархічного устрою людини, а саме підпорядкування тілесного життя душевному, а останнього – духовному, В.Зеньковський наголошує на пріоритетності духовного виховання. А соціальне виховання автор зв'язує з ідеєю церковного життя, яке, на його думку, моделює соціальні відносини між людьми. Отже, В.Зеньковський намагається дати наукове

підґрунтя ідеям християнського виховання і ставить його в основу виховання особистості.

Результати наших теоретичних і практичних досліджень дозволяють стверджувати, що в сучасних релігійних недільних школах процес виховання особистості має саме теоцентричну спрямованість, тобто за теоретичну основу концепції виховання сучасні християнські педагоги беруть вчення Церкви, Святих Отців, таких сучасних православних педагогів, як священник А.Гармаєв [54], протоієрей В.Зеньковський [90], протоієрей О.Мень [161] та ін. Але для соціальних педагогів прийнятний як «теоцентричний», так і «антропологічний» підхід. Можна прийняти висновок дослідника В.Сластенина про те, що головним є те, щоб результатом виховання був «особливий устрій душі, ... розвиток внутрішньої системи цінностей, яка лягає в основу всього життя людини» [225, с.16].

Отже, виховний вплив соціокультурного середовища недільної школи спрямований на становлення соціальної особистості, здатної до свідомого творення своєї духовності через самовдосконалення та саморозвиток. Цей вплив здійснюється через залучення дітей до творів мистецтв, переймання національним почуттям, формування соціально прийнятих навичок, культури спілкування. Виховною метою є наближення дитини до морального ідеалу заради мирного життя в гармонії з суспільством і всесвітом.

При аналізі *морально-етичного компоненту* середовища недільних шкіл взято за основу праці відомих православних педагогів В.Зеньковського [88], О. Мень [161], А.Шептицького [272]. Митрополит А.Шептицький, який у своїй діяльності приділяв багато уваги вихованню в дітей морально-етичного, національно-патріотичного світогляду, писав, що «у християнських народів немає виховної сили більшої, ніж сила Церкви. Вона виховує народи, вона прищеплює в душі дитини ті християнські чесноти, які роблять з неї доброго патріота і мудрого громадянина» [272, с.56].

Вивчення педагогічних теорій і практики дозволяє стверджувати, що для багатьох педагогів у центрі уваги проблеми соціального виховання дитини є формування її ціннісних орієнтацій. Представники нового гуманізму Л. Кольберг [324] і Ж.Піаже [345], розглядають моральний розвиток особистості як її шлях до суспільства і в суспільстві. Л.Кольберг розглядає моральний розвиток як самокерування і саморегулювання людиною своєї поведінки у процесі взаємодії з соціальним середовищем. Інструментом такої самотворчості особистості є її моральне самопізнання в структурі соціального досвіду, внаслідок чого відбувається становлення моральної зрілості. Згідно з теорією Л. Кольберга, дитина, зіткнувшись з вимогами середовища, виробляє стандарти своєї поведінки. Отже, поступово набувається новий соціальний досвід, який перебудовує пізнавальну структуру особистості. Багаторазово повторюючись й закріплюючись у свідомості, ця програма стає усталеною частиною поведінки особистості.

Причому християнські педагоги вважають, що моральне виховання дитини треба починати якомога раніше. Св.Іоанн Златоуст [227] підкреслює, що справжнє виховання полягає не в тому, щоб спочатку дати розвинути порокам у дитини, а потім їх вивчати, а в тому, щоб виховувати чесноти і не давати місця

порокам. Складне завдання виховання християнських чеснот починається з тренування простих навичок: допомагати батькам, говорити правду, поважати друзів, ділитися, дотримуватися черги, виконувати правила поведінки тощо. Недільні школи створюють умови для виконання дітьми цих завдань.

Крім того, теорія морального виховання працює над вирішенням проблеми усунення дитячої агресії, як поведінки, спрямованої на заподіяння шкоди іншій людині. Соціокультурне середовище недільних шкіл спрямоване на запобігання розвитку агресії у дитини через залучення її до світу краси, мистецтва, музики, культури. Провідною ідеєю у подоланні агресивних нахилів є відмова від агресивної відповіді на прояви агресії з боку дитини, демонстрація любові і терпіння з боку педагогів. Практика засвідчує, що у недільній школі виховується розуміння рівності людей, зайвості конкуренції, насаджуються навички прощення ближнього.

Отже, соціокультурне середовище недільної школи вміщує в себе духовно-національний, культурно-естетичний, соціальний і морально-етичний компоненти, що проявляються в усій сукупності дій вихователя і вихованців у ході їх діяльності, яка забезпечує формування духовної культури особистості.

На завершення аналізу ролі соціокультурного середовища недільної школи у соціальному вихованні дітей є необхідність розглянути виховний вплив середовища на таку сферу особистісного розвитку дитини, як формування культури почуттів. Надзвичайно важливою умовою повноцінного розвитку особистості є формування в неї культури прояву емоцій і волевиявлень, основною складовою чого є внутрішня потреба в добрі, позитивному ставленні до оточення у різноманітних життєвих ситуаціях, прагненні творення гармонії відносин з оточуючими. Особистість із високою культурою почуттів і волевиявлень вбачає істинний зміст людського життя у творенні добра. Немає сумніву в тому, що переоцінювання цінностей, яке відбувається протягом останніх років в Україні, особливо впливає на процес людського спілкування. Культура вираження емоцій і волевиявлень є однією з ланок цього процесу. Психологи відзначають великий вплив емоцій і почуттів на життєдіяльність людини [129]. Емоції й почуття допомагають долати перешкоди, визначають поведінку людини, спонукають її до дії.

Можна сказати, що соціокультурний аспект виховання особистості є надзвичайно важливим у роботі з дітьми в умовах діяльності недільних шкіл. Соціокультурне середовище в недільній школі нагадує дітям, що вони цивілізовані люди, що людині необхідно саморозвиватись, а для цього необхідно знати той соціокультурний пласт, який був до їхнього часу. Процес оновлення завжди йде з глибини. Ця думка Е.Курта [135] відбиває стійку тенденцію будь-якого процесу, що розвивається історично в межах певного соціокультурного середовища з притаманними йому відносно стабільними умовами соціально-культурних зв'язків та взаємодій.

Узагальнення соціально-педагогічних підходів до цієї проблеми дає можливість зауважити, що соціокультурне середовище недільних шкіл сприяє визначенню і пізнанню цінностей світової й національної спільноти, їх духовних спадщин. Учитель у недільній школі – це філософ, педагог, культуролог, психолог і соціальний педагог в одній особі. На цей час педагоги

недільних шкіл володіють соціально-педагогічними механізмами передачі естетично-духовної культури, загальнолюдських гуманістичних цінностей, формування культури сприйняття національного етносу, світової спільноти, тобто створюють умови для формування соціально-активної особистості.

Ми передбачаємо, що недільні школи беруть на себе компенсаторну функцію з корекції змісту загальної середньої освіти, яка відстає від завдань наближення до вимог побудови нового суспільства, шляхом залучення дітей молодшого шкільного віку до широкого поля мистецтв, що стимулює становлення особистості, здатної до свідомого творення своєї духовної сутності через самовдосконалення та саморозвиток.

Отже, роль недільної школи як соціокультурного середовища полягає у створенні умов для розширення соціокультурного світогляду особистості через формування у неї соціально-етичних цінностей; розвиток її духовності; пробудження національного почуття завдяки пізнанню жанру духовної пісні та національної літератури; залучення особистості до історії культури; знайомство з літописами та релігійною історією; знайомство з творами світового мистецтва; використання церковності як сплетіння національного й християнського; розвиток культури почуттів. Соціокультурний вплив середовища недільної школи на особистість вихованця здійснюється завдяки взаємодії таких його компонентів, як: духовно-національний, морально-етичний, культурно-естетичний і соціальний. У цьому контексті вважаємо за доцільне звернутися до поглибленого вивчення проблеми становлення особистості дитини в соціокультурному середовищі недільної школи.

1.3. Становлення особистості школяра в умовах соціально-виховної діяльності недільної школи

Без цілеспрямованого виховання дитяче становлення всеодно відбувається, але вже на суміші впливів мікросоціуму та соціуму і часто під впливом негативних проявів соціального середовища. При цілеспрямованому виховному впливі в дітей з'являються і закріплюються позитивні риси характеру, які роблять дитину особистістю.

Проблема соціального становлення особистості давно привертала увагу зарубіжних і вітчизняних психологів, педагогів, соціальних педагогів. Із зарубіжних концепцій викликає інтерес теорія впливу соціуму на особистість німецького філософа П.Наторпа [176], одного із фундаторів соціальної педагогіки. Саме він відкрив провідний принцип соціальної педагогіки: принцип розвитку людяності через вдосконалення соціальної єдності, що полягає в сприянні духовному й соціальному розвитку особистості й піднімає на новий рівень розвитку і соціум.

З точки зору П.Наторпа, самоцінність особистості розвивається найсильніше у відданості суспільній справі, а прагнення до звільнення особистості і досягнення індивідуальності повинно вести до соціальної роботи як складової соціальної освіти [175]. П.Наторп наголошує, що виховання дітей і навіть дорослих повинно передбачати духовне зростання людей як боротьбу з їхніми небезпечними нахилами. Звідси стає зрозумілою роль суспільних інститутів освіти і виховання у цілеспрямованому соціальному вихованні дітей,

починаючи з раннього віку.

До групи зарубіжних теоретиків в галузі соціальної педагогіки, які наполягали на важливості суспільного впливу в соціальному вихованні дітей, належить і А.Дістерверг [72]. Головним завданням педагогіки він вважав виховання соціальних рис людини через соціальне середовище. Формальній освіті та її інституціям у цьому процесі він відводив підпорядковану і обмежену роль на фоні масових професійних шкіл та впливів неформальних груп.

Для європейської педагогіки і філософії, Г.Гегеля [55], І.Гердера [57], Я. Каменського [101], І.Канта [102] та ін., характерним є широке філософське розуміння соціально-виховної діяльності освітніх закладів і розширення її об'єкта аж до всього людства. Це переконливо доводить Я.Каменський: «Педагогіка виховання – не благо однієї людини, а благо багатьох і не лише окремих людей, але й міст, провінцій, держави, навіть усього роду людського» [101, с.15]. Такі позиції вчених активізують увагу до соціокультурного аспекту виховання особистості дитини, який в умовах недільної школи є одним із найважливіших.

Сучасні зарубіжні концепції соціально-виховного впливу середовища на особистість базуються на досвіді попередніх теорій Дж.Дьюї [304], А.Маслоу [329], Г.Олпорта [284], К.Роджерса [350] та ін. Американський філософ-прагматик Дж.Дьюї розробив філософсько-педагогічну теорію, яка стала підґрунтям найпоширеного розуміння доктрини соціалізації. Він вважав філософію як загальну теорію виховання, а процес виховання – як саморозвиток особистості під впливом суспільства й культури. За Дж.Дьюї, соціальне виховання – це навчання людини пристосовуватися до свого середовища і взаємодіяти з ним, що і є умовою саморозвитку [304]. Соціалізація при цьому стає метою і рушієм виховного процесу.

Гуманістичні теорії А.Маслоу, Г.Олпорта, К.Роджерса розглядають людину як активного творця власного буття, що володіє свободою вибирати і розвивати стиль власного життя, яке обмежене лише фізичними чи соціальними впливами [329]. Можна сказати, що йдеться про найважливіші функціональні призначення особистості, які полягають у «створенні засобів психологічної безпеки людини, в ідентифікації з певною групою людей, в налагодженні тісних відносин з іншою особистістю, в завоюванні соціального визначення і підтримки внутрішнього статусу (самоповаги), в пошуку істини і життєвого смислу, в реалізації морально-етичних ідеалів добра і краси» [142, с.116].

Такий підхід на методологічному рівні дозволяє трансформувати соціокультурний виховний процес із відомчого, тобто такого, який реалізується лише в закладах формальної освіти, у неперервний і соціальний, який здійснюється завдяки педагогізації всіх можливих сфер суспільного життя. При цьому рівень системи соціального виховання дітей залежить від духовного розвитку соціуму, який удосконалюється через дію відкритої соціально-педагогічної системи [36; 130].

Розглядаючи концепцію соціального виховання особистості дитини в сучасних зарубіжних соціально-педагогічних теоріях, можна охарактеризувати її як багатогранну поліфонічну структуру, інтегруючим компонентом якої є орієнтація на виховання особистості дитини з усталеним соціокультурним

світоглядом, що спирається на загальнолюдські цінності та пріоритети. Важливими й актуальними у цьому плані, з огляду на завдання дослідження, є погляди сучасних англійських вчених Рекса Гібсона [315], Ентоні Сторра [359] та Луїса Рейда [347]. Вони вказують на соціокультурну сутність особистості, важливість творчого процесу, єдність художньої і наукової діяльності, а також взаємозв'язок між естетизацією та індивідуалізацією виховання.

Психолог Е.Сторр стверджує, що соціально-педагогічний вплив передбачає певний результат – творчу самореалізацію особистості дитини, і водночас обґрунтовує тотожність творчого й індивідуального виховання. За таких умов педагогічний процес набуває максимально індивідуального забарвлення, особливо при виявленні нестандартного оригінального мислення вихованців. Тому Е.Сторр установлює суть соціального становлення особистості школяра як творчий і естетичний процес саморозвитку.

Теоріям естетичного сприймання дійсності і творчого розвитку особистості в межах соціокультурного середовища присвячена низка праць Л. Рейда, заслуженого професора філософії та виховання Лондонського університету [347]. Вчений доводить, що естетичний вплив різних видів мистецтв – музики, живопису, драми – пробуджує в особистості позитивні реакції, «своєрідне переплетіння емоцій, почуттів, фантазій, думок у того, хто сприймає» (переклад наш. – *О.Д.*) [347, с.19]. Творчі імпульси сприяють розвитку суб'єктивного відображення дійсності, що спонукає особистість до розширення зв'язків з соціокультурним середовищем та до активного саморозвитку на психологічному і соціальному рівні.

Загалом можна сказати, що сучасна британська педагогічна думка активно розвиває й утверджує теорію виховання почуттів на всіх рівнях системи освіти. Р.Гібсон підкреслює наявність прямого зв'язку між суб'єктивним сприйняттям реальності і соціальними діями особистості [315]. У випадку відсутності культури почуттів особистість виявляє схильність до асоціальних дій і внутрішніх конфліктів, які ведуть до неврозів, стресів у зв'язку з порушенням чуттєво-емоційного балансу, до психічних розладів і самогубства. Метою виховного впливу вчений вважає формування у школярів усвідомленого уявлення про загальнолюдські цінності (добро, красу, істину) та розвиток і самореалізацію духовного «Я» дитини, які формуються при визначенні суб'єктивної значущості духовних цінностей, а також при створенні умов для психологічної готовності особистості до їх засвоєння і формування.

У зв'язку з цим можна стверджувати, що формальні заклади освіти – від ясельних шкіл до університетів – потребують у цьому допомоги всього суспільства: позашкільних освітніх закладів, сім'ї, різних громад, зокрема й релігійних. Це особливо важливо для нашого дослідження, оскільки сучасні недільні школи як за рубежом, так і в Україні постійно дбають про створення такого соціокультурного середовища, яке б сприяло формуванню духовності особистості дитини, розвитку процесів самопізнання, звернення її до культури, історичних і загальнолюдських цінностей.

Виходячи з цього, можна сформулювати наше розуміння соціального виховання дітей в умовах недільної школи як створення умов для формування в них позитивних соціальних орієнтацій і соціокультурного світогляду, що

ґрунтується на загальнолюдських цінностях.

У процесі дослідження було розглянуто соціально-виховну діяльність недільних шкіл у контексті не тільки зарубіжних, але й вітчизняних теорій соціально-педагогічного впливу на процес становлення особистості школяра. Для української філософсько-педагогічної думки характерним є окреслення ідеалів гуманізму і розуміння духовності як стрижня особистості, навколо якого формуються людяність, повага до оточення, відповідальне ставлення до життя, прагнення до саморозвитку і самореалізації.

Вагомий внесок у дослідження головного засобу пізнання людини та світу зробив у своїх працях Г.Сковорода [224]. Його теоретичні роздуми дозволяють сказати, що сучасне розуміння процесу соціалізації – тобто процесу формування власного «Я», засвоєння індивідом суспільних норм поведінки та соціальних цінностей – споріднене з процесом досягнення щастя і соціального ідеалу. Одним із механізмів досягнення цієї мети Г.Сковорода називає «процес самопізнання». Саме цей процес служить засобом для людини відчувати свою вищу, «божественну» сутність, досягти миру і щастя, бо мир, рай і бог «є в тобі». Досягнення цієї мети свідчить про сформованість соціальної особистості, розкриває духовну сутність людини, робить її вільною і щасливою. Таке розуміння людини було найсуттєвішим у XVIII ст. і залишається вищим на сьогодні [49].

Гуманістичні ідеї Г.Сковорода знайшли подальший розвиток у працях М. Гоголя [60], М.Драгоманова [78], П.Куліша [131], П.Юркевича [278]. Ідею доброї, благородної, безкорисливої людини як соціальний ідеал обстоювали І. Гізель (1600-1683) [59], І.Котляревський (1769-1838) [127], П.Могила (1597-1647) [169]. Зробив свій внесок у розвиток гуманістичної української і європейської педагогічної думки і Т.Шевченко (1814-1861) [269]. У його творах багатогранна, духовна, високоморальна людина і є високим освітньо-виховним ідеалом.

У ХХ ст. у педагогічних теоріях домінували поняття «всебічного розвитку особистості», «формування особистості», «ідеологічне виховання». Але на фоні цього розвивались і більш демократичні теорії: виховання дитини у відкритому соціальному середовищі С.Шацького [265], розвиток альтернативних ідеалів в українських національних школах Г.Ващенка [41] та ін. У 90-х роках минулого століття відбулася зміна парадигми від «формування» до «створення умов, які сприяють розвитку творчості, ініціативності, саморозвитку і самореалізації дитини» [130, с. 17].

Провідні українські фахівці – І.Зверева [87], А.Капська [104], Л.Міщик [167], Л.Штефан [275] – розглядають проблему соціального становлення особистості у контексті соціально-педагогічної діяльності соціальних інститутів, яка створює умови позитивно орієнтованої соціалізації особистості, соціальній адаптації підростаючого покоління, самореалізації особистості в інтересах її самої і в інтересах суспільства.

У позиціях вчених щодо цього питання є як багато спільного, так і відмінного. Наприклад, Л.Міщик розглядає соціальну педагогіку як міждисциплінарний комплекс, який вивчає закономірності соціальних відносин, а також забезпечує реалізацію цих закономірностей щодо конкретної

особистості. На її погляд, кожна конкретна особистість стоїть у фокусі системи соціально-педагогічного впливу як початковий та кінцевий пункт різноаспектного процесу соціалізації [166].

А.Капська визначає предметом соціальної педагогіки «закономірні відносини, логіку взаємозв'язків, структурно-функціональної взаємодії всіх складових, які утворюють зміст процесу соціалізації, особистісного самовираження та самореалізації». Тому основною метою теоретичної складової соціальної педагогіки є «інтеграція знань про соціальну природу особистості як педагогічної мети», а практичної – «побудова технологій, що забезпечують подолання відчуження особистості від своєї справжньої соціальної природи» [228, с. 29].

За твердженням А.Капської, соціальна педагогіка як наука розкриває вплив на педагогічний процес конкретних соціокультурних умов, де фахівці виконують роль посередника між соціальним середовищем і окремими галузями педагогічного знання. Тому для успішної соціалізації і розвитку особистості протягом усього життя є важливою педагогізація соціального середовища. Сім'я, школа, заклади культури і громадські об'єднання – це всі різні соціальні середовища, з якими взаємодіє кожен індивід і які створюють соціально-психологічний клімат, що сприяє розвитку кожної особистості. Важливим фактом, розкритим у дослідженнях А.Капської, є те, що вона розглядає соціально-педагогічну діяльність як «систему соціально-педагогічної роботи з наданням допомоги людині, сім'ї, групі осіб, котрі потрапляють у складну ситуацію, шляхом матеріально-фінансової, морально-правової, психолого-педагогічної підтримки» [228, с.351].

На думку Л.Штефан, об'єктом соціальної педагогіки є «соціально-педагогічний процес», а також «людина від народження до смерті» [276, с.16]. Тому цілком справедливо, що метою соціально-педагогічного процесу вона вважає «визначення об'єктивних закономірностей і тенденцій виховання особистості в різних соціальних інститутах та цілеспрямоване застосування їх на практиці» [275, с.14].

Виходячи з таких переконливих міркувань про соціальні інститути і соціокультурне середовище, можна сказати, що одним із соціальних інститутів, в якому здійснюється цілеспрямований виховний вплив на особистість, є недільна школа. Не випадково за останні роки пильної уваги науковців набуває проблема релігійної соціалізації. Наприклад, психолог В.Москаленко [171] визначає релігійну соціалізацію як засвоєння індивідом релігійних знань, цінностей і норм поведінки у системі функціонування певної традиції. На нашу думку, процес релігійної соціалізації вміщує такі складові: з одного боку, усвідомлення особистістю своєї соціально-релігійної функції і формування позитивного ставлення до неї, а з другого боку, входження особистості в релігійне середовище і активне включення до соціально-релігійних відносин. Християнська соціалізація особистості здійснюється у різних соціальних середовищах сім'ї, церкви, недільної школи, малої групи, благодійної громади.

Важливим є напрацювання християнської педагогіки в галузі теорії і практики соціального виховання дітей в умовах діяльності церкви і недільних шкіл. У загальній формі, християнською педагогікою можна вважати напрям

соціальної педагогіки, положення якого ґрунтуються на релігійних християнських ідеях. Вона розглядається як історично-культурний феномен, засіб соціально-педагогічного впливу на особистість і частина загальної педагогіки, що має свою специфіку і особливості [6]. Ідеї християнської педагогіки набирають сьогодні, у XXI ст., особливого значення, коли українське суспільство відкрите до визнання ролі християнського виховання, християнської соціалізації у формуванні морального клімату нашої держави.

Християнське виховання як цілеспрямоване формування християнських орієнтацій особистості здійснюється у сім'ях, недільних школах, християнських навчальних закладах, монастирях, церквах. Прот. Г.Тарабан [204] вважає, що християнське виховання – це передусім повернення до історико-культурних і духовно-моральних першооснов. Можна відзначити, що релігійний виховний вплив на особистість здійснюється як на раціональному, так і на містичному рівнях. Містична складова – це молитва, віра, обряди; а раціональна складається з інформаційного, морального і діяльнісного компонентів.

В умовах діяльності недільної школи створюються умови для передачі соціальних імпульсів, які сприяють релігійній соціалізації індивіда. Ці імпульси можуть бути прямими або опосередкованими. Прямі імпульси передаються агентами соціалізації і реально існують в житті особистості, а опосередковані імпульси передаються через предмети мистецтва, обряди, пісні, фільми і т. ін.

Доктор богослов'я Архімандрит Василій Садварій [8] називає християнське виховання особистості невід'ємною частиною сучасного освітянського процесу. Він підкреслює, що Указ Президента України від 21 березня 2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики» створив особливі можливості співпраці українських освітніх закладів усіх рівнів з християнською церквою.

Водночас дослідник педагогічної антропології І.Аносов [6] розглядає процес соціального виховання дітей в умовах діяльності церкви і недільної школи як поєднання трьох складових: духовного наставництва з боку педагога, самовиховання і «благодатного перетворення» людини.

Розвиток проблеми християнського виховання дітей засобами релігії почався з досліджень відомого дияча церкви, філософа, теолога Августина Аврелія (354-430) [289]. Його автобіографічна «Сповідь» відображає становлення особистості і супроводжується глибоким психологічним аналізом. У цьому плані особливого поширення набули праці Григорія Богослова [151], Іоанна Златоуста [227], Федора Студита [183], Афанасія Олександрійського [183] та багатьох інших представників морально-повчальної літератури. Праці названих мислителів мали великий вплив на становлення суспільної свідомості у питаннях допомоги людям, підтримки, опіки.

Американський психолог Д.Шульц [355], який аналізує спадщину отців Церкви, підкреслює, що, на думку Григорія Богослова, саме благодійність людини робить її достойною поваги. Водночас проповідник Іоанн, якого прозвали Златоустом за ораторські здібності, вважав, що людина «більше за все повинна навчатись милосердю, адже воно і робить її людиною. Лише через навчання прояву милосердя можливе сходження людини до своєї сутності, а від

неї до божественної ознаки» (переклад наш. – *О.Д.*) [355, с.35].

Прикладний аспект християнської педагогіки, зокрема її соціально-виховна функція, соціальна допомога, благодійність, історично, здійснювався через церкву. Церква виступила першим інститутом соціальної підтримки бідних, хворих, знедолених. Окрім функції соціальної підтримки, церква також включається у соціально-виховну місію, що яскраво простежується у діяльності недільних шкіл, поширенні серед народу високих моральних ідеалів життя.

В результаті філософського аналізу онтологічних передумов і рушіїв людської діяльності, слідом за Е.Фроммом, дотримуємося думки про можливий розподіл основних принципів реалізації людського життя на дві категорії: принципи володіння і принципи буття [259]. В індустріальному і постіндустріальному суспільстві запанувало споживацьке ставлення до світу, тобто життя за принципом «володіння». За таких умов люди прагнуть мати все більше й більше речей – імпортні машини, сотові телефони, стильний одяг, персональні комп'ютери тощо – і віддають усі потенційні сили й увесь час на придбання й володіння саме матеріальним. Таке споживацьке ставлення до світу поступово призводить до втрати інтересу людини до свого внутрішнього світу, вищих цінностей, вищих потреб, а через те й до втрати самої людяності.

На думку А.Маслоу [329], який називає п'ять основних рівнів потреб для людини (фізіологічні; потреби в безпеці; потреби в любові і належності до певної соціальної групи; потреби у визнанні та повазі; і нарешті, потреби в самоактуалізації), саме вищі рівні мотивів пов'язані з духовним рівнем особистісного розвитку. Невипадково, І.Степаненко стверджує, що наприкінці минулого століття з'явився новий соціальний тип людини, людини, яка «загубилася у власному житті». Тобто «проблема духовності – це не лише проблема виживання цивілізації, соціуму, але й проблема персонального існування» [238, с. 3-4].

Ознаки «загубленості» і «викривленості» смисложиттєвих орієнтирів в нашому суспільстві помітно проявляються у підростаючого покоління. Пристрасть до масової культури веде до відірваності від національної; отримання інформації через інтернет та телевізор не залишає часу на художню літературу, а комп'ютерні ігри заважають мовленнєвому спілкуванню. А це веде до зниження загального рівня культури, грамотності, естетичного й етичного розвитку, що, безумовно, стає причиною багатьох негативних соціальних явищ, зокрема, наркоманії, злочинності, ВІЛ-інфікованості тощо. Немає сумніву, що така духовна криза має катастрофічні наслідки як для суспільства, так і для окремої особи. А для соціальних педагогів це означає загострення методичних проблем у роботі з дітьми та необхідність пошуку комплексних підходів до вирішення проблеми духовності у дитячому середовищі.

Виходячи з означених проблем, організація соціально-виховної діяльності недільних шкіл здійснюється за різними напрямками, які закладені в документах МОН України стосовно роботи в загальноосвітніх закладах [70] і служать підґрунтям для розробки навчальних планів і програм освітніх закладів усіх рівнів: розумове, моральне, трудове, патріотичне, правове, естетичне, фізичне та інші види виховання. Виходячи з особливостей недільних шкіл, ми

розглядаємо, насамперед, розумове, моральне, естетичне, духовне, соціальне виховання і, як результат, становлення особистості школяра в цих напрямках.

Розумове виховання включає оволодіння дітьми основними розумовими операціями: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення і систематизація; формування соціокультурного світогляду та національної самосвідомості; вироблення вмінь і навичок культури розумової праці; уміння раціонально організувати час розумової роботи, здатність робити все точно й охайно тримати в належному порядку робоче місце, навчальні посібники тощо.

Моральне виховання ставить за мету формування в дітей моральних понять, поглядів і переконань; виховання моральних почуттів; сприяння духовному розвитку особистості; вироблення навичок і звичок моральної поведінки. А загалом все це має бути спрямоване на формування моральної свідомості як одного із аспектів суспільної свідомості, що регулює моральний аспект діяльності людини.

Естетичне виховання – це виховання в дітей розуміння і любові до прекрасного, вміння давати естетичну оцінку фактам, явищам; виховання естетичних почуттів, тобто особливих почуттів як результату сприйняття прекрасного в навколишній дійсності та мистецтві. Наявність таких почуттів є ознакою розвинутого естетичного сприйняття, істотним критерієм естетичної культури людини. Результатом естетичного виховання є прояв потреби і здатності створювати прекрасне в житті та мистецтві, розвиток творчих здібностей дітей, опанування ними певного обсягу знань і практичних навичок у галузі музики і співу, образотворчого мистецтва [97].

На особливу увагу в умовах діяльності недільної школи заслуговує *духовне виховання*, яке у християнській педагогіці розглядається як процес самореалізації і саморозвитку людини, звернення до вищих цінностей. Духовна людина реалізує своє життя за принципом «буття», тобто прагне зростати внутрішньо, долати ізольованість свого «Я», ділитися з іншими скарбами свого духу, любити людей і світ, оновлюватися і самореалізовуватися [88].

Як зазначалося вище, *соціальне виховання* в умовах недільної школи розуміється як створення умов для формування у школярів позитивних соціальних орієнтацій і соціокультурного світогляду на основі загальнолюдських цінностей.

Щодо процесу розвитку розумових здібностей дитини в умовах функціонування недільної школи, то він спирається насамперед на систему психічних якостей дитини: сприймання-увага; мислення-увага. У сприйманні діагностуються творчі властивості дитини, уміння у звичайному побачити щось нове, в новому ракурсі, в незвичному взаємозв'язку одних предметів з іншими. Дослідниця проблеми творчої обдарованості дітей О.Кульчицька [133] вважає, що саме розвиток нестандартного, нешаблонного мислення школяра стає основою творчого розвитку особистості, активного ставлення її до суспільного життя і праці. Звідси педагоги, які ставлять собі за мету розвивати у дітей творчі здібності, повинні приділяти особливу увагу розвитку творчого мислення, що є етапом становлення соціально-культурної особистості.

Дослідження вчених свідчать, що до моменту, коли дитина стає дорослою і завершує освіту, вона використовує лише 10-15% свого розумового

потенціалу [58]. Видатний педагог В.Сухомлинський вважав, що розумова активність є дуже важливою і виховання діяльності творчого розуму починається саме з дитинства [242]. Стимулом розвитку розуму є поява питань. Звідси завданнями недільної школи є не передача інформації, а формування світогляду, тобто інтеграція теоретичних знань з реальним життям. Тому педагоги недільної школи навіртають вихованців до вирішення практичних питань, наприклад: «Що значить шанувати старших?», «Як прощати тих, хто нас ображає?». Мистецтво розумового виховання полягає в тому, щоб навчити дитину задавати питання навіть коли все здається зрозумілим і не вимагає пояснення [242].

Відомо, що характерною рисою пізнавальної діяльності дитини молодшого шкільного віку є яскравість, образність, конкретність сприйняття і уявлень. У подальшому розвитку таких розумових процесів, як узагальнення й абстракція, аналіз і синтез, велике значення має трудова діяльність – залучення вихованців до суспільної праці, активної взаємодії із соціокультурним середовищем. Досвід, набутий дітьми, допомагає розвиватися їхній логіці, а в процесі практики виробляється здатність аналізувати й узагальнювати, застосовувати критичний підхід при оцінці своєї діяльності [242].

Важливою складовою педагогічної системи В.Сухомлинського, що використовується у недільній школі, є захисне виховання, тобто любов до учнів і захист їх від зла, що може часто оточувати в житті (наприклад, духовна самотність, соціальна відчуженість та ін). Стає зрозумілим, чому педагоги недільних шкіл приділяють таку увагу розвитку високої культури чутливості, самовідданої любові до вихованців, розвитку уміння відокремлювати зло від особистості дитини. Одну із граней захисного виховання В.Сухомлинський називає «лікування красою».

Так у соціокультурному середовищі недільних шкіл відбувається процес інтеграції розумового і морального виховання дитини. Як зазначав А. Макаренко, «виховує усе: люди, речі явища, але насамперед і найбільше – люди . З них на першому місці – батьки й педагоги. З усім складним світом навколишньої дійсності дитина входить у незліченні стосунки, кожна із яких неминуче розвивається разом з іншими стосунками, ускладнюється фізичним і моральним зростанням самої дитини» [148, с.20]. Тобто процес морального становлення особистості здійснюється завжди під впливом соціокультурного середовища.

Психолого-педагогічна література визначає мораль як «спосіб опанування зростаючою особистістю соціального досвіду шляхом регуляції її поведінки відповідно до інтересів інших людей» [123, с.100]. Мораль включає в себе моральну свідомість, моральні ставлення та моральну діяльність. Завдяки дослідженням Л.Кольберга [324] сучасна психолого-педагогічна наука виділяє певні етапи морального вдосконалення особистості: рівень доморальної свідомості (коли дитина слухається інших, щоб уникнути покарання); рівень конвенційної моралі (коли дитина поводить себе відповідно до фіксованих правил, схвалених дорослими); рівень автономної моралі (коли дитина усвідомлює умовність соціальних норм і в своїх вчинках орієнтується на інтеріоризовану систему принципів).

Психологи Л.Бондар [33], О.Кононко [123] стверджують, що дитина молодшого шкільного віку вже починає проявляти ознаки автономної моралі і самостійно регулювати свою соціальну поведінку. Отже, педагоги початкових класів недільних шкіл повинні будувати свої програми так, щоб створити умови для розвитку автономної моралі своїх вихованців через опанування поняттями загальнолюдських норм: любити ближнього, шанувати батьків, не красти, не обманювати та ін.

Аналіз власної практики показує, що діти, які приходять до недільної школи, можуть мати різний рівень сформованості моральних якостей. Різні рівні моральної свідомості визначаються характером сімейних взаємин та рівнем сімейного виховання, впливом соціального оточення дитини, а також її індивідуальними особливостями. За нашими дослідженнями, деякі діти шостирічного віку можуть знаходитися ще на рівні доморальної свідомості і потребують допомоги соціальних педагогів в розумінні суспільних стандартів життя. Під час дослідження бралось до уваги, що результати оцінки морального розвитку молодших школярів можуть бути трохи обмежені. Це зумовлено, по-перше, віковими особливостями дітей, а по-друге, складнощами оцінювання моральності взагалі. Проте мораль особистості складається із знань, ставлень і дій, тому вважаємо, що моральні знання можна дослідити й оцінити за допомогою анкетування і бесіди; моральні ставлення можна простежити за допомогою ситуативних вправ; а моральні дії або зміни у житті вихованців можна зафіксувати у ході тривалих спостережень та бесід з дітьми, батьками і вихователями.

Для аналізу реального стану сформованості показників морального розвитку вихованців недільних шкіл вважаємо за доцільне навести результати констатувального експерименту, який проводився в українських і американських недільних школах. У вибірку сукупність увійшли 10 недільних шкіл при церквах та громадських організаціях м.Києва, м.Луцька, м. Ніжина, м.Сімферополя, м.Харкова; 7 американських недільних шкіл із шести штатів: Джорджія, Іллінойс, Індіана, Канзас, Огайо, Тенісі. Дослідженням охоплено 38 педагогів, 168 дітей. У ході констатувального експерименту була проведена діагностика на виявлення моральних знань та ставлень у вихованців цих шкіл. Для цього нами було проведено анкетування цих дітей з метою уточнення, як вони розуміють зміст понять «добро», «чесність», «справедливість». Дітям було запропоновано відповісти на запитання: «Що означає бути добрим?», «Що таке чесність?», «Що таке справедливість?». Результати анкетування представлені на рис. 1.1.

Як видно з рисунка, більшість вихованців дали задовільне визначення поняттю «добро» (91 %), але при цьому 15 дітей (9%) не змогли дати на це запитання ніякої відповіді. Крім того, 118 дітей (70%) дали тільки одне визначення і ототожили «добро» з чесністю і, отже, виявили певну обмеженість у трактуванні цього поняття. Звідси можна зробити висновок, що не всі молодші школярі однаково володіють теоретичними знаннями щодо моральних норм суспільства і потребують у цьому допомоги дорослих.

У
від
сто
ках

0 – Вихідний рівень
1 – Низький рівень
2 – Середній рівень
3 – Високий рівень

Рис. 1.1. Показник сформованості моральних знань у дітей молодшого шкільного віку

Відповіді на друге запитання «Що таке чесність?» виявили, що майже всі діти розуміють, що бути чесним означає говорити правду. Більше того, 29% респондентів додали до цього визначення «не вигадувати», а ще 12% додали «не ображати інших», «не говорити погане» і, отже, продемонстрували більш глибоке розуміння цієї моральної категорії.

Що стосується третього запитання, то можна констатувати, що деякі респонденти пов'язують свої уявлення про справедливість тільки з діями себе й інших дітей, наприклад, «ділити усе порівну», «дотримуватися черги». Були також респонденти, які ототожнювали поняття справедливості тільки з діями дорослих (батьків та вчителів): «ставити правильні оцінки», «не наказувати, якщо я невинна». Загальна кількість таких респондентів склала 113 осіб (67%). Тільки 39 респондентів (23%) пов'язали справедливість не тільки з особистим, але й з соціальним життям, тобто з діями і дітей, і дорослих. Водночас 4% респондентів не змогли дати визначення «справедливості».

На основі теоретичного аналізу проблеми, результатів опитування педагогів недільних шкіл та власних спостережень були виявлені чотири рівні морального розвитку вихованців недільних шкіл молодшого шкільного віку.

Вихідний рівень морального розвитку властивий респондентам з обмеженим вербальним запасом, що негативно позначається на інтелектуальній оцінці ситуацій морального значення; у цих дітей майже відсутнє розуміння абстрактних моральних категорій добра, справедливості, чесності; вони байдуже споглядають на навколишні події та вчинки людей, інколи проявляють агресію і тривожність, демонструють відсутність інтересу до осмислення ситуацій морально-етичного значення.

Низький рівень морального розвитку мають діти з малим запасом етичних знань, духовного тезауруса і з обмеженим розумінням моральних цінностей; у них ще слабо розвинуте вміння емоційного реагування на інформацію морально-етичного значення, а моральні цінності не реалізуються в їхній поведінці.

Середній рівень характеризується достатнім розвитком морально-етичних знань, принципів конвенційної моралі; у цих дітей спостерігаються періодичні прояви моральних норм поведінки і прагнення до наслідування прикладів морального життя; у цих респондентів дещо обмежене сприйняття абстрактних моральних категорій добра і зла, прав і обов'язків, правди і неправди.

Високий рівень морального розвитку властивий молодшим школярам, які проявляють співчуття до інших людей і тварин, справедливе ставлення до оточення; мають здоровий емоційний відгук на дії інших людей; ці діти уміють обґрунтувати своє розуміння моральних категорій добра, істини, справедливості, а їх поведінка свідчить про те, що вони інтеріоризували морально-етичні цінності.

Внаслідок експериментальної роботи було з'ясовано, що незважаючи на те, що дітям молодшого шкільного віку може бути важко добирати відповіді на складні запитання, загалом вони демонструють базовий рівень моральних знань, і це можна використовувати як відправну точку для формування у дітей

готовності застосовувати ці знання для життєвої орієнтації в різних явищах дійсності.

Складніше оцінити особистісне ставлення дитини до конкретних подій морального-етичного змісту. Для з'ясування цього питання під час констатуючого експерименту було використано різні завдання, включаючи ситуативні вправи етичного характеру, в яких діти повинні були дати відповіді на вибір (див. додаток В). Підводячи підсумки, ми відмітили розбіжності між знаннями дітей про моральні норми та їхнім ставленням до цих норм. Респонденти інколи демонстрували оціночне ставлення і вибір вчинків, які були протилежними моральним нормам і формам поведінки. Наприклад, «залишу собі знайдений телефон», «не пригощу Сашка цукерками», «не зніму кошеня з дерева, щоб мене не подряпало». Також деякі респонденти демонстрували вихідний рівень морального розвитку: «не знаю, що робити», «нічого не буду робити».

За зведеними даними, зі 168 респондентів 19 осіб продемонстрували показники, які відповідають вихідному рівню морального розвитку, 89 осіб – низькому, 45 – середньому, 15 – високому. Отже, більшість молодших школярів мають показники низького і середнього рівня морального розвитку.

Це може свідчити про те, що у молодшому шкільному віці обізнаність дітей з моральними нормами може бути обмежена, фрагментарна. Крім того, існують розбіжності між накопиченими морально-етичними знаннями, оціночним ставленням до них і реальними вчинками дітей у життєвих ситуаціях. Морально-етична спрямованість програм недільних шкіл може бути допомогою у реалізації завдань морального виховання підростаючого покоління українських дітей. Саме спрямування цього розвитку і керування ним є завданням педагогів недільних шкіл, які розглядають процес виховання як постійний. «Я продовжую ще вчитись, – писав О.Гельвецій, – моє виховання ще не завершене. Коли ж воно закінчиться? Коли я не буду більше здатним до нього: після моєї смерті. Все моє життя і є, власне, тривалим вихованням» [56, с. 10].

Слід зазначити, що констатувальний експеримент не обмежувався діагностикою рівня морального розвитку вихованців недільних шкіл. Констатувальний експеримент вмів такі складові: опитування вихованців щодо сформованості показників морального, соціального і духовного розвитку; анкетування педагогів щодо форм роботи і виявлення методів виховного впливу, яких не вистачає; вивчення досвіду роботи недільних шкіл з метою аналізу існуючих програм і навчальних планів. В результаті констатувального експерименту, зокрема, встановлено, що більшість дітей молодшого шкільного віку мали певні обмеження у моральній, соціальній, духовній сферах розвитку особистості: діти мали занижену самооцінку власних соціальних умінь і якостей (31%), занижені адаптивні характеристики, а рівень обізнаності молодших школярів із духовними законами і цінностями виявився у більшості респондентів нижчим за середній (48%). Результати опитувань педагогів українських і американських недільних шкіл засвідчили недостатню розробленість методичних рекомендацій з урахуванням вікових особливостей дітей, відсутність моделей соціально-виховної роботи з урахуванням

особливостей соціокультурного середовища недільної школи і недостатність навчальних програм, спрямованих на соціальних розвиток особистості молодшого школяра.

З цього можна зробити висновок, що проблема соціального виховання дітей молодшого шкільного віку потребує об'єднання зусиль і взаємодії різних соціальних інститутів. Можна стверджувати, що соціальне виховання дітей в умовах середовища недільної школи доповнює зусилля батьків і роботу загальноосвітніх закладів у плані підвищення духовно-морального рівня підростаючого покоління і формування висококультурного, морально і національно свідомого громадянина. Водночас соціально-виховна діяльність недільних шкіл потребує аналізу й удосконалення.

Як свідчать науковці і педагоги-практики Г.Ващенко [42], І.Зверева [87], Л.Коваль [115], Ж.Петрочко [191], І.Пеша [193], сучасні батьки, на жаль, не в змозі самі в широкому обсязі виконати це завдання. Багаторічне духовне спустошення нації відчутно знизило виховний потенціал сім'ї. Спостерігається деформація родинного вогнища, відхід дорослих від правових норм традиції сімейної моралі. А це унеможлиблює здійснення сімейного виховання молоді, яка часто відокремлена від навчально-виховної діяльності школи, церкви, громади.

На основі первинного аналізу результатів констатувального експерименту, ми бачимо, що для ефективної взаємодії усіх агентів соціально-виховного процесу є доцільною організація соціально-виховної діяльності недільної школи в кілька етапів:

1-етап - орієнтаційно-спонукальний вплив, спрямований на формування зацікавленості та позитивного ставлення дитини до свого духовного зростання.

2-й етап - опанування засобами оптимізації родинно-дитячих стосунків, спрямованих на збагачення духовної атмосфери в сім'ї, школі, позашкільних навчальних закладах внаслідок взаємодії педагогів і вихователів різних соціальних інститутів та батьків. Педагоги недільних шкіл на цьому етапі повинні активно співпрацювати з батьками. На такій співпраці активно наголошує церква. У матеріалах 2-го Ватиканського Собору зазначається: «Батьки, тому що дали дітям життя, мають обов'язок виховати своїх дітей, теж мусять бути визнані за перших і головних вихователів» [76].

Основна спрямованість морального виховання в недільних школах – формування моральних потреб, якостей, почуттів, навичок, звичок, поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм, принципів моралі. А ефективно моральне виховання особистості здійснюється у процесі взаємодії сім'ї, школи, церкви та інших соціальних інститутів.

Крім процесів розумового і морального становлення особистості школяра в умовах соціально-виховної діяльності недільної школи привертаємо особливу увагу до процесу естетичного пізнання, який забезпечується емоційно-чуттєвим збудженням вихованців недільних шкіл. У недільних школах відбувається рух від безпосереднього переживання дитиною художніх образів до проникнення в духовний світ митця та його часу і до розуміння загальних закономірностей художнього розвитку народів і країн, підвищення сприйняття скарбів світового мистецтва.

Цілеспрямований естетичний вплив на вихованців недільних шкіл, на нашу думку, компенсує слабку культуру сучасного сімейного виховання, адже у наш час батькам часто не до виховання своїх дітей, бо їх інтереси зосереджені на добробуті сім'ї. В таких умовах соціокультурне середовище недільних шкіл часто допомагає і батькам, і дітям перебороти ту депресію, яка з'являється як результат економічних негараздів в країні, що знижує емоційну напругу психічного стану людини. Тому і відбуваються процеси нормалізації психічної кризи й адаптації особистості до соціуму.

Це вкрай важливо, адже непоодинокими стали випадки в сім'ях, коли діти отримують психічні травми та пов'язані з цим особистісні розлади: психози, відхилення у поведінці. Причинами тут є соціальні проблеми. Діти, котрі відвідують недільні школи, не залишаються сам на сам зі своїми проблемами. Їхнє виховання тут розпочинається з основ буття, з цінності самої сутності людини.

Як стверджує А.Осипів [181], багато відхилень у поведінці людини відбувається через те, що людина не бачить сенсу свого життя. А християнська педагогіка розкриває сенс людського буття. Діти, підлітки, всі, з ким мають справу педагоги недільних шкіл, відчують це своїм еством і свідомістю, і до тих пір, доки педагог не роз'яснить молодій людині сенсу, доцільності і краси його життя, будуть марними всі потуги виправити його установку, його життя.

Важливим і доречним є те, що програми в недільних школах організовані так, що навчання відбувається в зоні найближчого розвитку, тобто з випередженням. А це відповідає закону розвитку вищих психічних функцій людини [52]. Тому навчання веде за собою розвиток, а не навпаки. Отже, виконується один з основних принципів особистісно зорієнтованого підходу пристосування різних методик до конкретних дітей [15]. Виховується потреба йти вперед за найдостойнішими з людей, до внутрішнього зростання.

У цьому плані для нас стало важливим досліджувати і створювати умови для творчого розвитку дітей в умовах соціокультурного середовища недільних шкіл. Ми припускаємо, що творчий розвиток особистості забезпечується за таких умов:

- високий емоційний фон заняття;
- використання системності та послідовності;
- використання творчих завдань на різних етапах заняття;
- врахування вікових особливостей та рівня знань дітей;
- збагачення інтелектуальних, емоційних та творчих потенцій дітей.

Отже, у недільних школах здійснюється процес естетичного виховання особистості, а творчий розвиток дитини та залучення її до світової культури сприяє становленню духовно цілісної, незалежної особистості, яка гармонійно вписується в сучасне культурне та соціальне середовище.

Серед основних напрямів соціально-виховної діяльності недільної школи є також створення умов для духовного становлення молодшого школяра. Якщо розуміти духовність як прагнення до вищого сенсу життя і культурну спрямованість особистості, яка охоплює її світогляд, життєві орієнтири, ставлення до себе, інших людей і суспільства, то педагоги недільних шкіл виконують шляхетну місію відкриття дітям духовно-моральних основ

сучасного життя на прикладі історично-християнських цінностей і традицій.

Щодо засобів духовно-етичного впливу, то недільні школи поєднують у собі традиції світського і церковного виховання. Протягом останніх років у загальноосвітніх закладах впроваджуються різноманітні програми з основ християнської етики та культури. Але світський характер освіти концептуально і законодавчо передбачає обмеження релігійного змісту таких курсів, забороняє проведення обрядів і локалізує трактування Біблії на культурологічних принципах.

Соціально-виховна діяльність недільних шкіл, у яких діти навчаються добровільно і безкоштовно, будується на духовно-етичних засадах християнства, а розуміння загальнолюдських і біблійних законів добра є змістом навчальної діяльності, її філософським підґрунтям. З іншого боку, на відміну від суто церковного виховання, яке здійснюється під час літургії, недільні школи поєднують у своїй діяльності як церковні, так і світські методи впливу: дискусія, спів, ігри, групові і мікрогрупові вправи, поїздки тощо.

Крім того, соціально-виховна діяльність недільної школи спрямована на відповідне виховання і просвіту дітей у процесі спільної життєдіяльності педагога і вихованців. Такою життєдіяльністю є проведення літніх таборів-поселень, паломницьких поїздок, святкування церковних свят, ведення в рамках недільних шкіл спільної прикладної діяльності: виготовлення різних предметів, ліплення, малювання, прикладного мистецтва. Таке тісне співжиття створює умови для ефективного виховання дитини, формування основ її духовності.

Практика роботи в недільних школах в США й Україні показує, що найважчим для педагога недільної школи є навчання дітей високим моральним ідеалам та надання особистого прикладу того, як ці ідеали працюють у повсякденному житті, як допомагають жити у суспільстві, долати життєві негаразди. За таких умов педагог стає опорою, прикладом, радником, наставником дітей.

Професійні вміння педагога відіграють важливу роль у досягненні успіху в навчально-виховній діяльності недільної школи. У наукових працях Х. Алчевської [4] є ціла низка професійних умінь і якостей педагога недільної школи, які необхідні саме у виховній діяльності: ціннісно-мотиваційні й особистісно-емоційні якості, а також професійні і методичні вміння.

До ціннісно-мотиваційних якостей Х.Алчевська відносить любов до дітей, відданість справі і самопожертвування; до особистісно-емоційних якостей – смирення, радість, спокій, відвертість. До професійних умінь вона відносить знання навчального предмета, добре володіння рідною мовою, вміння досягати мети уроку, ясність викладання. До методичних умінь – вміння керувати дискусією, формулювати висновки, черпати зміст для уроку не лише з книг, але й із життя, а також вміло пояснювати та наводити яскраві приклади і мати почуття гумору [4].

У сучасних недільних школах вміння та навички необхідні для педагога представлені в чисельних методичних рекомендаціях, наприклад, методичні вказівки педагогам недільної школи при Покровському храмі м.Харкова, які представлені у додатку Д. В результаті аналізу цих та інших рекомендацій

можна зробити висновок, що вони виразно відображають на практиці основи педагогіки про доброчесну взаємодію педагога, дитини і сім'ї, про принципи якісного проведення уроку і виховну систему з опорою на розвиток духовних сил, про взаємодію духовних сил і здібностей дитини.

Отже, духовне становлення вихованців недільних шкіл здійснюється за допомогою створення унікального соціокультурного середовища, в якому педагог моделює реалізацію духовно-етичних цінностей у повсякденному житті, створює умови формування міцної системи мотивації і світоглядних позицій дітей та розвитку дієвих духовних чеснот особистості.

Практика роботи в українських і міжнародних недільних школах показала, що соціально-виховна діяльність недільних шкіл спрямована також на *соціальне становлення особистості*. Огляд вітчизняної і зарубіжної літератури з цієї проблеми показує, що наукове обґрунтування і аналіз соціального становлення особистості школяра в контексті сучасних недільних шкіл обмежені і потребують подальших досліджень. Деякі представники американської християнської педагогіки, С.Мей і Б.Постерські [330], К. Стоунхаус [358], розглядають соціально-виховну діяльність недільних шкіл як засіб інкультурації дитини в широке соціокультурне середовище.

Професор С.Мей називає такі ознаки соціального середовища недільної школи: лінгвістична (домінуюча мова спілкування), соціально-економічна (належність учасників до певної соціальної групи), конфесійна (належність школи до певної традиції), організаційна (розмір навчальних груп) [330]. Іншими словами, дитина, яка регулярно відвідує недільну школу, стихійно сприймає лінгвістичні, економічні, релігійні, культурні традиції, а також знаходить своє місце в дитячому колективі, тобто адаптується до соціального мікросередовища, що полегшує процес її соціалізації.

Доктор педагогічних наук К.Стоунхаус додає до цього діяльну ознаку соціального середовища недільної школи, що проявляється в процесах глобальної соціалізації вихованців недільних шкіл через участь у благодійних церковних проектах (місіонерських поїздках, будівлі осель для бідних, збирання коштів), які передбачають підтримку дітей малорозвинених країн. «Коли вихованці недільних шкіл, дівчата та хлопці, дізнаються більше про життя інших дітей у світі, посилають їм медикаменти, гроші та книги, вони стають частиною світової спільноти і пізнають радість служіння людям», – пише автор (переклад наш. – О.Д.) [358, с.206].

Для нашого дослідження особливо важливою є вікова характеристика середовища, в якому навчається дитина, оскільки кожна вікова група дітей передбачає залучення унікальних форм і методів роботи, а також має свої механізми соціально-педагогічного впливу на вихованців.

За даними дослідження, у сучасних зарубіжних недільних школах [Недільна школа Християнської церкви Христа Спасителя (м.Топіки штату Канзас), Недільна церква Християнської університетської церкви (м.Сінсінаті штату Огайо), Недільна школа Віфанія (м.Андерсон штату Індіана)] ведеться пошук таких форм організації соціально-виховного процесу, при застосуванні яких виключаються пригнічення особистості, а навпаки, інтереси особистості захищаються, гармонізуються із суспільними завдяки створенню умов

спілкування з людьми різного віку і соціального статусу.

Для досягнення цієї мети керівництво церков залучає батьків до активної співпраці з педагогічним колективом: вони беруть участь у плануванні, моніторингу й оцінці соціально-виховної діяльності. Крім того, в цих церквах працює багато волонтерів від студентів до пенсіонерів, які організують заняття недільної школи. Так забезпечується розширення кола християнського спілкування, а також зберігається і передається досвід поколінь. Врешті, педагоги недільних шкіл регулярно проходять курси підвищення кваліфікації: вони відвідують наукові конференції, практичні семінари, беруть участь у виданні методичної літератури, проходять курси в християнських університетах. За рахунок цього в недільних школах використовуються прогресивні методи і прийоми впливу на особистість. Отже, соціальне виховання дітей успішно реалізується завдяки налагодженим зв'язкам між недільною школою, сім'єю, громадою, навчальними закладами.

У вітчизняній науці проблему соціального становлення особистості в умовах діяльності недільної школи розвивають представники соціальної психології. Дослідниця О.Гуменюк [67] розглядає таку складову соціального становлення особистості, як розвиток культури спілкування і відзначає, що соціокультурне середовище недільних релігійних шкіл сприяє формуванню у дітей та молоді культури спілкування завдяки передачі підростаючому поколінню релігійних цінностей. Можна сказати, що ці розробки розкривають лише деякі аспекти проблеми соціального становлення особистості в умовах недільної школи і потребують подальших досліджень. Виходячи з цього, очевидним стає той факт, що для створення ефективних навчально-виховних програм для недільних шкіл слід інтегрувати відкриття як релігійної, так і світської науки. На нашу думку, найбільш успішні програми соціального виховання дитини можна створити з використанням елементів адекватної психодіагностики, організації психологічних консультацій для дітей і батьків, проведення групових тренінгів спілкування, розроблених такими вітчизняними та зарубіжними психологами і педагогами, як І.Влахос [45], Д.Карнегі [109], С. Кові [300], А.Лазарук [140], І.Цимбалюк [262], Л.Шевцова [268], Т.Яценко [281].

Крім того, в умовах соціально-виховної діяльності недільних шкіл потрібний такий метод вивчення особистості, як аналіз результатів діяльності дитини, а саме її письмових творів, малюнків, різних виробів. Саме такий метод дозволяє визначити нахили дітей, їх інтереси, переконання, світосприйняття, дати змогу краще зрозуміти сутність дитини та її прагнення, допомогти їй самореалізуватись як особистості, тобто побудувати особистісно орієнтований процес соціального виховання.

Так реалізується одна з найважливіших функцій педагога недільних шкіл – функція соціальна. Українські періодичні видання повні статей про те, що сьогодні відбуваються глибокі зміни в ціннісно-світоглядній орієнтації суспільства. З цим важко не погодитися, а тому від соціальних педагогів потрібне розуміння того, що ці зміни вимагають від підростаючого покоління вміння адаптуватись і жити в умовах високого динамізму всіх суспільних процесів, психологічної надійності – з одного боку, а з іншого – вміння

зберегти людську особистість, цілісність, суверенність, вміння жити в гармонії з суспільством, з природою, з самим собою.

Процес соціального становлення особистості дитини нерозривно пов'язаний з виробленням індивідом гуманної позиції щодо себе і до оточуючих. Звідси і виробляється зміст соціального виховання як процесу, який містить складові, визначені свого часу Дж.Локком [143]:

1. Пізнання себе як представника соціуму, найближчого соціального середовища, громади, країни, людства.
2. Формування об'єктивного і суб'єктивного позитивного ставлення до себе та інших людей соціуму чи мікросоціуму.
3. Спрямування на творення добра та добродійності.
4. Розвиток рис характеру та формування навичок, умінь, потрібних для творення добра у соціумі.

Виходячи з цього, набувають значення дослідження А.Малько [154], який розкриває механізми виховного впливу соціуму на особистість: практичне навчання, зовнішня емоційна підтримка, при звичаєння до відповідних почуттів, організація корисної діяльності, вплив на свідомість, виявлення соціально-схвалених прикладів самореалізації, моральна, матеріальна підтримка та ін. Цей вплив здійснюється опосередковано через суб'єктів соціального виховання – батьків, вихователів, соціальних інститутів – і спрямований на створення сприятливих соціальних умов для позитивного соціального розвитку особистості.

Для того, щоб сформувати у підростаючого покоління соціальні компетенції потрібна кооперація всіх суб'єктів виховного впливу на дитину, щоб діти бачили позитивне ставлення до себе і один до одного, прояви толерантності і поваги гідності кожної людини, причому кожного дня, в усіх випадках та в будь-якій життєвій ситуації. Безперечно, недільні школи беруть активну участь у цьому процесі і сприяють розвитку у дітей почуття любові до своєї країни, відповідальності за свою поведінку, повагу до праці і до людей.

Тому можна охарактеризувати процес становлення особистості дитини в умовах соціокультурного середовища недільної школи як творчий процес саморозвитку в таких основних напрямках, як: духовний, моральний, соціальний, естетичний і розумовий, який досягається завдяки реалізації цілей соціально-виховної діяльності.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз стану проблеми особливостей розвитку перших недільних шкіл в Україні і за рубежом на прикладі діяльності недільних шкіл США довів, що історично недільні школи посіли чільне місце в системі освіти як безкоштовні соціальні інститути виховання, які працюють в недільні і святкові дні для всіх верств населення, а в своїй соціально-педагогічній діяльності синтезують виховання й навчання особистості і спрямовані на її загальний розвиток та підготовку до суспільного життя.

Вивчення сукупності поглядів на проблему недільних шкіл як соціально-виховного інституту вітчизняних авторів (Х.Алчевської, В.Білан, Г.Ващенко, В.

Вахтерова, Л.Вовк, О.Жукової, В.Зеньковського, Н.Коляди, М.Корфа, С. Миропольського, І.Огієнка, М.Пирогова, В.Пашенка, Н.Побірченко, С.Русової, С.Сірополко, А.Шептицького) і зарубіжних науковців (Г.Бойлан, К.Гангела, П. Джонсона, Т.Лакера, Р.Лина, Е.Райта, Дж.Уілхойта) показало, що соціокультурна значущість недільних шкіл полягає у підвищенні грамотності і культури населення; сприянні моральному відродженню в період сутнісних соціально-економічних і політичних трансформацій суспільства; організації програм соціального захисту населення (створенні робочих місць, організації притулків і їдалень для незаможних, відкритті бібліотек і видавництв тощо); сприянні вирішенню гендерних і расових проблем; налагодженні суспільних відносин; поширенні християнського світогляду; сприянні розвитку теорії соціально-педагогічної думки; а також організації дозвілля населення.

2. У процесі вивчення особливостей соціокультурного середовища сучасних недільних шкіл виявлені і обґрунтовані такі його компоненти, як: духовно-національний, культурно-естетичний, соціальний і морально-етичний. Дано визначення соціокультурному середовищу недільної школи як конкретно-історичному суспільному організму, який організовує свою діяльність на сформованій системі духовних цінностей, а також світоглядних, культурознавчих, естетичних, соціальних та історичних відомостей і має сформовані соціально-виховні цілі діяльності.

3. Згідно з концепціями соціальної педагогіки (А.Дістерверга, Дж.Дьюї, І. Зверєвої, А.Капської, А.Макаренка, Л.Міщик, П.Наторпа) з'ясовано суть терміну «соціальне виховання дітей» як створення умов для формування в них позитивних соціальних орієнтацій і соціокультурного світогляду, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Охарактеризовано процес соціального становлення особистості вихованця недільної школи як розвиток її духовності, моральності, людяності, відповідальності, прагнення до саморозвитку і самореалізації.

Спираючись на аналіз соціально-педагогічних теорій та на практичні дослідження, визначено, що становлення особистості молодшого школяра в умовах діяльності недільної школи здійснюється в таких основних напрямках: духовному, моральному, соціальному, естетичному і розумовому. Розкрито, що подальших досліджень потребує проблема соціального виховання особистості дитини в умовах діяльності недільної школи. З метою виявлення теоретичного підґрунтя узагальнені існуючі дослідження цієї проблеми зарубіжними дослідниками С.Мей, Б.Постерські, К.Стоунхаус, які характеризують цей процес як інкультурацію особистості, розуміння себе як частини світової спільноти і входження в широке коло християнського спілкування. Серед вітчизняних досліджень відзначена теорія О.Гуменюк, яка обґрунтовує ідею про розвиток культури спілкування особистості в умовах недільної школи як складову її соціального становлення.

Аналіз досліджуваної проблеми став важливою базою для подальшого вивчення соціально-педагогічних умов становлення особистості дитини і вдосконалення існуючих методик та технік з метою оптимізації середовища виховного впливу на вихованців недільної школи. Тому логіка дослідження зобов'язала перейти до поглибленого вивчення моделі недільної школи,

соціально-педагогічних чинників і механізмів, що впливають на процес становлення особистості дитини в соціокультурному середовищі недільної школи.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НЕДІЛЬНОЇ ШКОЛИ

Реформування системи освіти і виховання в Україні, що здійснюється на засадах, викладених у Національній доктрині розвитку освіти [177], полягає передусім в особистісному підході до дитини й вихованні її як творчої й соціально компетентної особистості. У центрі уваги сучасної української педагогіки стоять питання, пов'язані з формуванням життєвих компетенцій особистості, які базуються на цінностях і світоглядних установах, необхідних для життєтворчості в складному і багатовимірному контексті сучасного суспільства. Завдання, які стоять перед сучасною відкритою системою освіти, фокусуються навколо проблем наповнення змісту освіти підрастаючого покоління новим духовним і культуротворчим змістом заради головного суб'єкта освітнього процесу – дитини.

У нашому дослідженні ми спираємось на розуміння системи соціально-виховної роботи з дітьми в умовах функціонування недільної школи, яку запропонували вітчизняні та зарубіжні дослідники: Дж.Вілхейт [339], О. Гуменюк [67] Л.Мединська і О.Шеханіна [158], а також розуміння того, що соціальні компетентності особистості ґрунтуються на знаннях, досвіді, цінностях та здібностях, отриманих нею через соціально-виховний вплив мікрота макросередовища. При цьому індивідуальність і соціальність особистості нерозривно пов'язані між собою та розвиваються паралельно.

Наші наукові розробки ґрунтуються на ідеях сучасних українських учених, які розв'язують проблеми соціокультурного характеру в процесі навчання та виховання особистості: антропоцентризм педагогіки (І.Бех [20]); нові технології виховання (А.Капська [1]); інвайронментальна педагогіка (Л. Нечепоренко [178]); педагогіка лідерства (О.Романовський [211]) тощо.

Можна стверджувати, що сучасні недільні школи є важливим компонентом соціального макросередовища. Вони мають свої механізми впливу на якість соціалізуючого процесу, наприклад, «особистісний компонент», якого інколи не вистачає в загальноосвітніх закладах.

У Концепції виховання дітей у національній системі освіти зазначається: «Слабким місцем нашої школи є несаформованість у частини її випускників належного рівня національної свідомої достатньої життєвої компетентності, соціального розвитку» [124]. Тому не можна обмежуватися лише шкільним вихованням. Сучасна система освіти дає дитині широку палітру можливостей для особистісного соціально-культурного розвитку. Позашкільні заклади, соціально-виховні інститути – гуртки, курси, культурні центри, недільні школи – посідають у цій системі чільне місце, оскільки вони швидко реагують на

зміни у соціальному середовищі, надають дітям широкі можливості для розвитку творчого потенціалу і готують їх до практичних соціальних дій.

Згідно із завданнями дисертаційного дослідження є необхідність проаналізувати соціально-педагогічні умови становлення особистості дитини в соціокультурному середовищі українських та американських недільних шкіл.

2.1. Моделювання соціально-виховної роботи з дітьми в умовах функціонування недільної школи

Моделювання розглядається у нашому дослідженні як створення моделі соціально-виховної роботи з дітьми в умовах недільної школи. Для аналізу діючих моделей діяльності недільних шкіл у сучасному соціальному просторі для дисертаційного дослідження була взята діяльність недільних шкіл Української Православної Церкви та недільних шкіл протестантських церков Сполучених Штатів Америки, тому що обидва види недільних шкіл є найчисленнішими у своїх країнах.

Відомий російський педагог і психолог, прихильник гуманістичних принципів виховання і освіти П.Каптерев так визначає сутність соціально-виховної роботи Православної Церкви: «Виховання [дітей] існує для спасіння душі, щоб очищувались і наближувалися до Бога» [107, с.69]. Він, як і інші вчені, говорить про відсутність у Православній Церкві глибоко розробленої єдиної теорії виховання взагалі, і зокрема соціального виховання. Протягом віків окремі богослови та педагоги висували свої теорії щодо цієї проблеми. Вважаємо за доцільне звернути увагу на такі підходи в розкритті історичних цілей православного релігійного виховання, яке історично здійснювалось в церквах та недільних школах [236; 249; 260]:

- спасіння душі,
- моральне вдосконалення,
- формування православної самосвідомості,
- формування національної сукупності і, навіть, укріплення держави.

Архієпископ Харківський Амвросій, ідеї якого були зафіксовані в книзі «Християнське виховання дітей» невідомого автора, формулює ціль виховання дітей у недільних школах як спасіння душі через пробудження віри, привчання дитини до страху Божого, розкриття її совісті та виховання її волі в досягненні добра [260].

Заслуговує на увагу теорія С.Рачинського, одного із фундаторів православної педагогіки, який розцінює моральне виховання Православної Церкви як засіб формування в дитини православної самосвідомості. Він визначає соціально-педагогічну спрямованість церкви як шлях до багатовікової традиції християнської культури. У цьому контексті стає зрозумілим його ставлення до відносин між світським і релігійним вихованням: учений вважав, що ідеальним типом загальноосвітньої школи є «школа християнського життя» під керівництвом священика [236].

На особливу увагу заслуговує позиція М.Пирогова й К.Ушинського, які пов'язували цілі соціально-педагогічного виховання в недільних школах з національним і політичним вихованнями. Для прикладу можна навести

міркування К.Ушинського, зафіксовані в його листі «Недільні школи (лист до провінції)»: «тверезий і освічений релігією й грамотою розум народу – краща порука за благоденство держави, її спокій, силу й багатства» [249, с.62]. А в іншій статті К.Ушинський визначив ціль соціально-педагогічної діяльності недільних шкіл як формування готовності служіння за ідею на відміну від життя для накопичення матеріальних благ [250].

Унікальність позиції К.Ушинського щодо діяльності недільних шкіл відзначає В.Меншиков: «Православна віра несе в собі величезний виховний зміст, і потрібно цей грандіозний потенціал релігійної, моральної, загальнолюдської, естетичної культури інтегрувати з освітою, побудованою на засадах народності» (переклад наш. – *О.Д.*) [162, с.75]. Важливим є також погляд К.Ушинського, який підкреслював доцільність використання досвіду протестантської церкви, в якій «перші проповідники протестантизму не розділяли проблем релігії та виховання» [250, с.232]. Можна погодитися з висновком В.Меншикова про користь педагогічної діяльності недільних шкіл, яка проявляється у соціальних наслідках, а саме – у формуванні й збереженні національної культури, розвитку моральності окремої людини і нації, гуманності, просвіті, а також етичному та естетичному розвитку людини [162].

Не менш важливою є позиція протоієрея В.Зеньковського, який осмислює ціль соціально-виховної роботи православної церкви як виховання людини у свободі, а саме у свободі саморегуляції поведінки особистості, яка не залежить ні від внутрішніх переживань людини, ні від зовнішніх змін у соціокультурному середовищі. Це дуже актуально для реалій сучасного швидкоплинного життя і постмодерністського світогляду сучасної молоді. Протоієрей В.Зеньковський бере церковне життя як зразок соціальних відносин між людьми, і, отже, участь людини в діяльності недільної школи стає методом виховання та розвитку соціально зрілої особистості [88].

Аналіз сучасних джерел православної педагогіки дозволяє виділити такі конкретно-історичні цілі православного виховання в умовах церковного життя та діяльності недільних шкіл як соціокультурного середовища:

1. Знайомство та наближення людини до православної традиції [180].
2. Навчання християнському благочестю в повсякденному житті [180].
3. Сприяння гармонійному розвитку особистості, зокрема розумовому і духовному вдосконаленню людини [240].
4. Укріплення сімейних стосунків (Православна Церква визнає глибоку кризу сім'ї у сучасному суспільному житті та характеризує церковну спільноту як «малу сім'ю», яка створюється і благословляється Богом).
5. Сприяння моральному розвитку особистості, особливо в реаліях моральної кризи сучасного суспільства [2].
6. Навчання прихожан «релігійній безпеці» для захисту від духовної агресії сект, тоталітарних культів та окультизму [132].

Щоб з'ясувати, як ці теоретичні положення реалізуються на практиці, нами були опитані педагоги (15 осіб) недільних шкіл десяти православних храмів із чотирьох міст України: Луцька, Ніжина, Сімферополя та Харкова. На запитання «Які цілі соціально-виховної діяльності Вашої недільної школи Ви можете назвати?» більшість із них відповіли: воцерковлення людини через

знайомство із Законом Божим, а також сприяння моральному та духовному розвитку особистості. Результати опитування наведені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Соціально-виховна діяльність недільних шкіл Православної Церкви

Цілі соціально-виховної діяльності сучасних православних недільних шкіл		Показники (у відсотковому співвідношенні)
1.	Воцерковлення людини через знайомство із Законом Божим	100
2.	Сприяння духовному розвитку особистості	100
3.	Сприяння моральному розвитку особистості	90
4.	Сприяння естетичному розвитку особистості	50
5.	Сприяння соціальному розвитку особистості	50

Аналіз даних опитування дозволяє зробити певні висновки, а саме: педагоги релігійних недільних шкіл України вважають першочерговими соціально-педагогічними цілями сприяння саме духовному і моральному становленню вихованців, що збігається з теоретичними цілями виховання особистості в православних недільних школах, описаних вище. Але слід зауважити, що у реальних ситуаціях соціальному і естетичному вихованню приділяється менше уваги, ніж про це пишеться. На нашу думку, саме цю нішу повинні зайняти соціальні педагоги. Щодо деяких теоретичних цілей виховання особистості у недільній школі, які описані в дослідженнях православних педагогів останнього десятиріччя, а саме: захист від агресії сект і тоталітарних культів, то такі цілі починають відходити на задній план. Це можна пояснити певними позитивними змінами в релігійно-соціальному кліматі нашої країни.

Щодо форм роботи недільних шкіл, то за даними дисертаційного дослідження, можна виділити дві моделі організаційно-функціональної структури недільних шкіл сучасної православної церкви: традиційну і комплексну. У першому випадку єдиний педагог недільної школи – це священник, якого призначає єпархіальний ієрей для духовного керівництва парафії. Заняття обмежені одногодинною лекцією або бесідою з прихожанами. Така структура є найпоширенішою (див. рис. 2.1).

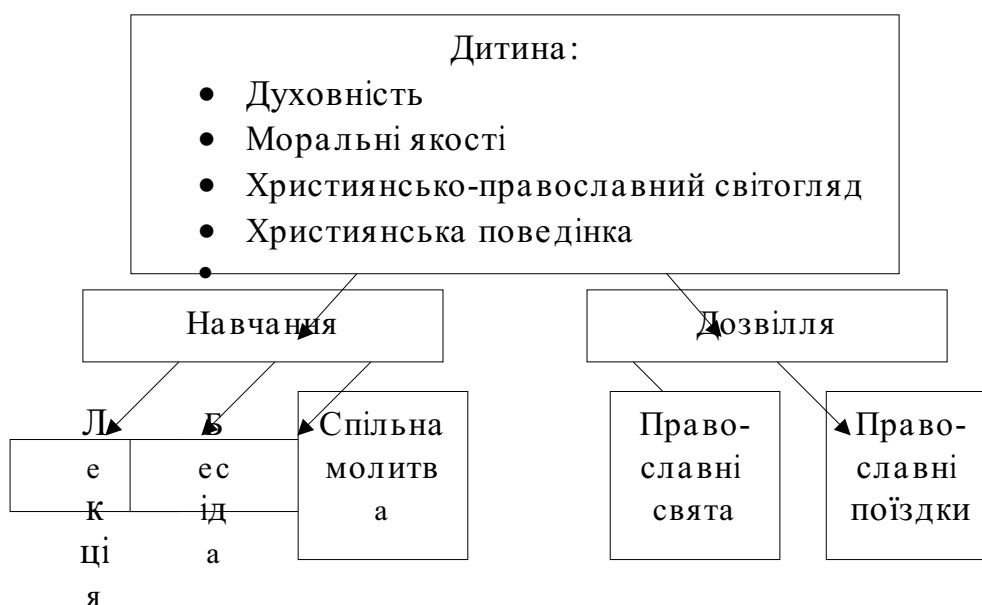

Рис. 2.1. Традиційна модель функціональної структури недільних шкіл Православної Церкви

У другому випадку на базі недільної школи формується центр духовно-культурного середовища, який здійснює комплексну соціально-виховну роботу з дітьми, молоддю і дорослими. На нашу думку, саме цей підхід є найбільш успішним у справі сприяння соціальному становленню особистості.

Ми здійснили спробу проілюструвати певні особливості існуючих моделей, відобразивши їх на рис. 2.1 і рис. 2.2, що дозволяє побачити їх складові, напрями роботи, а також цілі і зміст роботи суб'єктів та об'єктів дій.

Дослідник соціально-педагогічної діяльності парафій сучасної Православної Церкви А.Сергеев [221] відзначає ефективність такого «життєдіяльнісного підходу», який передбачає створення духовно-культурного середовища, котре сприяє відродженню духовності учнів. Ця модель вміщує в себе кілька базових складових: духовно-освітню роботу з дітьми та їх батьками (бесіди та уроки про Закон Божий, біблійні лекції); культурну роботу (бібліотека, гуртки за інтересами); соціальні послуги (психологічні консультації, соціальна підтримка і допомога).

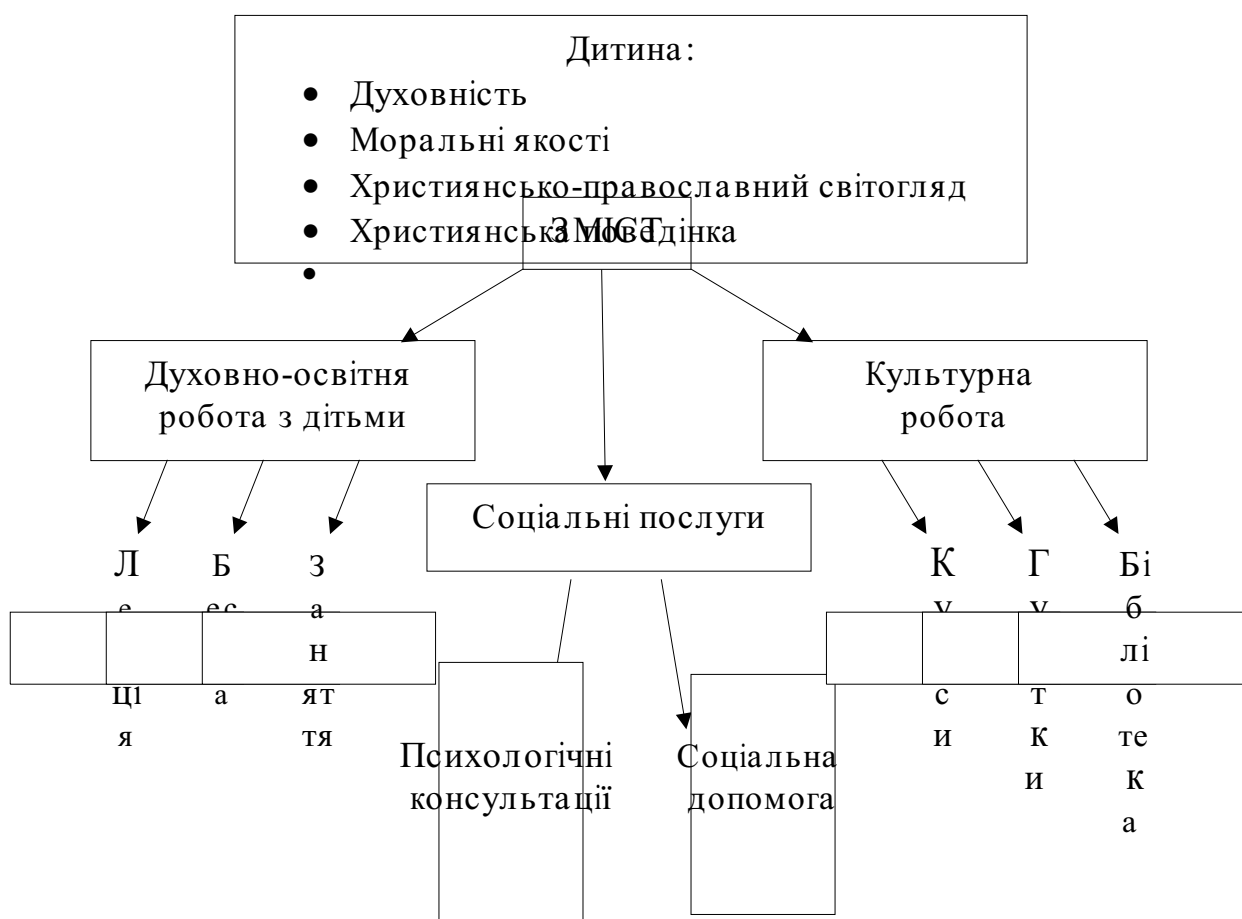

Рис. 2.2. Комплексна модель функціональної структури недільних шкіл Православної Церкви

За цією моделлю успішно працює «Православний Центр «Живоносне Джерело»» на базі недільної школи московського храму ікони Божої Матері «Живоносне Джерело». За оцінкою А.Сергеева заслугою Центру є те, що до роботи залучається уся сім'я як найважливіше мікросередовище, в якому виховується дитина.

Завдання соціально-виховної діяльності Центру включають такі питання: вирішення сімейних проблем; підтримка соціального розвитку сім'ї; допомога в побудові сім'ї на християнських засадах. Комплексна допомога Центру включає не лише духовний і психологічний супровід клієнтів, а й медичну, професійну та юридичну консультації [221].

Отже, у порівнянні з першою моделлю функціональної структури православних недільних шкіл духовно-освітня робота недільних шкіл комплексного спрямування доповнюється соціальною і культурною діяльністю і так створює дійові соціально-педагогічні умови становлення особистості в умовах особливого соціокультурного середовища.

Сучасні фахівці з питань православної педагогіки сходяться на думці, що православна недільна школа переживає період переродження так само, як і сучасна загальноосвітня школа. Деякі фахівці стверджують: «Ми самі ще не можемо визнати й до кінця зрозуміти місце недільної школи в нашому житті», але завдяки особистісній спрямованості виховного процесу недільна школа спроможна стати реальним центром виховання дітей [239, с.9].

Аналіз соціологічних та канонічних умов організації діяльності американських недільних шкіл здійснено нами на основі наукових праць сучасних дослідників освіти в умовах діяльності протестантських церков Дж. Вілхойта [301], К.Гангела [314], Дж.Деттоні [339], С.Мей [330], Р.Пазмінью [341], Дж.Стотта [360] та на основі власної методики дослідження.

Американські недільні школи працюють за різними моделями виховання особистості. Американські церкви, як і все суспільство, практикують децентралізований підхід до організації своєї діяльності. Але після узагальнення результатів дослідження можна вивести спільні риси організації соціально-виховної діяльності американських християнських приходів.

У вибірку сукупність увійшли приходи шести штатів США: Джорджії, Іллінойсу, Індіани, Канзасу, Пенсільванії, Тенісі. Як засвідчують дані, відображені на рис. 2.3, велика кількість американських церков працює за такою структурою: координатор освітньої роботи під керівництвом пастора церкви організує навчальну діяльність недільних шкіл як складову соціально-виховного впливу середовища церковної спільноти на особистість. Аналіз структури дозволяє побачити, що недільні школи займають в соціально-виховної діяльності американських церков достатньо велике місце паралельно з молодіжною роботою, навчальними семінарами, гуртками і літніми таборами.

Орган церковного управління

Рис. 2.3. Структура соціально-виховної діяльності американських церков

Орган церковного управління може включати більшу чи меншу кількість людей залежно від кількості прихожан. Наприклад, приходи з 20 – 30 людей можуть працювати з одним пастором, а в церквах, які налічують сотні чи тисячі прихожан, орган церковного управління може мати від десяти до кількох десятків пасторів, педагогів, адміністраторів. Наведена структура є типовою для невеликих приходів з кількістю прихожан від 300 до 500 осіб.

Мета і завдання дисертаційного дослідження не дозволяють детально проаналізувати всі діючі моделі соціально-виховної роботи американських недільних шкіл, тому нами подаються найяскравіші моделі, які впливають на сучасні тенденції в соціально-виховній методології організації діяльності сучасних недільних шкіл США.

Цілі соціально-виховної діяльності кожного американського приходу формулюються виходячи з місії кожної конкретної церкви. Наприклад, місія дуже відомої великої американської церкви Церковна спільнота Уїлоу Крік звучить так: «допомогти нерелігійним людям жити за християнськими моральними законами» [363]. Звідси програма недільної школи цієї церкви має за мету допомогти кожній дитині розвинути у собі навички морального життя. Метою кожного заняття є зробити його найкращою годиною тижня для кожного вихованця школи.

Церковна спільнота Уїлоу Крік налічує тисячі прихожан, а дитячу недільну школу цієї церкви відвідують сотні дітей віком від 1 місяця до 16 років. Заняття проводяться щонеділі впродовж дев'яноста хвилин водночас із церковним богослужінням для дорослих. Отже, батьки мають змогу віддати своїх дітей у недільну школу під час богослужіння.

Педагоги недільної школи розробляють програми занять для різних вікових категорій: немовлята, ходунки, діти трьох-чотирьох років, дошкільята, діти молодших класів, діти середніх класів, діти старших класів. Групи налічують від 5 до 15 дітей. Для кожного класу відводиться окрема кімната та розробляються свої цілі і методи навчання.

У порівнянні з українськими недільними школами, заняття в американських недільних школах починаються з раннього віку дітей. Якщо середній вік дітей, які вперше приходять до української недільної школи, – це шість-сім років, то більшість недільних шкіл у США приймають дітей з першого року життя. Програма занять з немовлятами дуже відрізняється від програми занять з дітьми дошкільного і шкільного віку. Роль педагога більше подібна на роль батьків, але важливим є те, що в недільній школі створюються умови соціальної адаптації дітей різного віку, навіть наймолодших.

Серед різних видів діяльності недільної школи церкви Уїлоу Крік є робота в малих групах. Починаючи з дворічного віку, дітей розподіляють на групи та розрізняють ці групи за кольорами: червоні, блакитні, зелені тощо. За визначенням сучасного американського педагога і богослова Джефрі Арнольда, «мала група [дітей у недільній школі] – це добровільне зібрання декількох людей, які мають за мету допомогти один одному в духовному зростанні» (

переклад наш – *О.Д.*) [288, с.9]. За допомогою малої групи реалізується комунікативна функція релігії. У малій групі створюється своєрідне комфортне соціально-виховне середовище, яке сприяє здійсненню певного виховного впливу: учасники малої групи добровільно допомагають один одному засвоювати та практикувати християнські норми і правила поведінки. Так дитина опановує сферу міжособистісних відносин категорії «Я – Ми», у межах якої вона чи він формує власні морально-духовні та соціальні цінності. Завдяки цим цінностям особистість може успішно інтегруватися у соціальну групу.

Одним із головних принципів, на яких ґрунтується педагогічна теорія американських недільних шкіл, є принцип полікультурного виховання, в основі якого лежить потреба у вивченні й освоєнні культури різних націй і народів, представників американського суспільства. Концепція мультикультуралізму була розроблена педагогами-прогресивістами, які намагалися обмежити несправедливість та нерівноправність на соціально-класовому рівні. Базою для цих досліджень та розробок став комплекс науково-теоретичних концепцій відомого бразильського педагога Пауло Фреїре, представника школи критичної феміністської теорії та неомарксистського культурного критицизму [312].

Програми підготовки майбутніх педагогів недільних шкіл базуються на принципах мультикультуралізму, поліетнізму та гетерогенності освіти, а також на розумінні того, що в усіх освітніх закладах необхідне встановлення певного соціально-психологічного та комфортного морального клімату. Цей клімат толерантності й поваги до особистості потребує таких відносин між усіма суб'єктами виховного процесу, при яких кожна дитина, незалежно від кольору шкіри, етнічного походження, фізичних та розумових якостей, статі, віку та мовних або класових відмінностей, мала б усі необхідні можливості для свого духовного, соціального та інтелектуального розвитку.

В американських недільних школах утверджується концепція виховання дітей як жителів спільного дому людства, яка ґрунтується на біблійному принципі рівності усіх людей. Згідно з дослідженнями професора Дж.Вілхоя [301], до пріоритетних завдань американських недільних шкіл входять:

- виховання високоморальних особистісних якостей;
- виховання співчуття й готовності допомагати іншим людям;
- виховання толерантного ставлення до людей різних рас і націй;
- виховання поваги і любові до усіх людей незалежно від їхнього соціального рівня і культурних традицій.

Результати спостережень за діяльністю американських недільних шкіл показують, що формування філософії виховання дітей у них відбувається під помітним впливом ідей та наукових досліджень американського філософа Дж. Дьюї [305]. Одним із основоположних принципів освіти, викладених філософом, є принцип педоцентризму, який розкривається у твердженні, що дитина – це сонце, навколо якого повинні обертатися всі засоби освіти.

Саме у концепції вільного виховання, яка є продовженням ідей Дж.Дьюї і реалізується в сучасних недільних школах, акцентується увага на створенні умов для надання дитині свободи вибору та самостійності у процесі життєдіяльності. З малих літ дітей привчають до вибору, починаючи із таких простих речей, як вибір одягу, їжі, іграшок, а далі йде вибір діяльності, курсів

навчання, трудової діяльності. При цьому батьки та вихователі дають змогу дитині відчувати наслідки свого вибору та своїх дій.

За цією моделлю в США успішно працює цілий ряд недільних шкіл. Наприклад, християнська місіонерська церква «Світ істини» поблизу Чикаго організовує заняття недільної школи на засадах педоцентричної педагогіки. Педагоги недільної школи в кооперації з батьками та волонтерами пропонують дітям широкий спектр можливостей для участі в освітньо-виховному житті церкви. Дітям пропонуються малі групи для вивчення Біблії, тематичні табори, місіонерські поїздки, молитовні вечори, музичне служіння, клуби за інтересами, недільні школи на канікулах, спортивні секції тощо. Усі ці види навчально-виховної діяльності спрямовані на духовне та моральне виховання підростаючого покоління церкви і мають свій арсенал технологій та методів навчання і виховання.

У результаті аналізу соціально-педагогічної діяльності сучасних американських недільних шкіл слід виділити ще одне ключове завдання, яке ставить перед собою американська християнська педагогіка. Цим завданням на сьогоднішній день є розвиток у всіх суб'єктів педагогічного процесу холистичного мислення, тобто уміння розуміти глобальний контекст проблеми й контекстуалізувати знання [301; 360]. Пізнання особистістю світу як світу цілісного визначається американськими вченими інтелектуальною й життєвою необхідністю.

Деякі американські педагоги бачать джерела сучасної холистичної освіти в багатоміровому релігійному розумінні світу; інші знаходять натхнення у працях Руссо [215], Песталоцці [356], Фробеля [298], а також сучасних Монтесорі [333], Юнга [277], Маслоу [329], Фреїре [312]; ще інші вважають, що холистична освіта є наслідком «здвигу парадигми» у 60-х роках ХХ століття. Саме тоді почався бурхливий розвиток холистичних підходів до навчання, коли великої популярності здобула «Таксономія педагогічних цілей» професора чикагського університету Бенджаміна Блума [294].

Сьогодні американську педагогіку не можна уявити без холистичних підходів на усіх рівнях освіти, включаючи християнську педагогіку. Глобальне мислення включає в себе аналіз співвідношення цілого і частин у багатоміровому контексті та вирішення локальних проблем шляхом усвідомлення і пізнання проблем світу.

Холистичний підхід до освіти кидає виклик не тільки традиційним методам освіти, але й традиційному націоналізму й локалізму, які вважаються зараз неадекватними для вирішення глобальних проблем. Екологічна криза, тепличний ефект, забруднення води, витік радіації, знищення окремих видів флори та фауни – усі ці проблеми можуть з'являтися локально, але мають глобальний ефект. Звідси розуміння того, що окремим людям необхідно бачити себе частиною людства, а сучасній освіті не обійтися без глобальних і холистичних підходів.

Західна постмодерністська філософія – підґрунтя сучасної західної педагогічної думки – розуміє особистість як вираз соціального впливу, а найбільш характерною ознакою сучасного суспільства є його міжнародний характер. І якщо традиційні школи ще й досі передають дітям локальні

культурні цінності, то прогресивні інститути освіти швидко реагують на те, що сучасна культура є міжнародною і глобальною, наприклад, глобальна комп'ютерна або поп-культура.

Для американських недільних шкіл це означає, що ідеї холистичної освіти зближують християнську педагогіку з секулярною, і у наукових колах висловлюються ідеї зближення науки і релігії як дисциплін, які більш не здаються взаємовиключаючими і потребують взаємозв'язку.

Така зміна парадигми має значні наслідки для пошуку нових прогресивних технологій християнської освіти в недільних школах. По-перше, холистичне мислення трансформує традиційні ієрархічні структури в освітніх закладах. Повертаючись до «вільної освіти» Пауло Фреїре, можна відзначити, що традиційна ієрархія навчальних закладів, відмова від критичного мислення, явні та приховані структури влади в освітній галузі сприяли розвитку соціальної несправедливості в суспільстві. Спроба утвердження освітніх ідеалів свободи, гуманізму, дитиноцентризму передбачає створення такого освітньо-виховного середовища, у якому панує антиієрархічна атмосфера співпраці, поваги до особистості, турботи про усіх суб'єктів навчального процесу.

По-друге, у школах із холистичним підходом до виховання кожна дитина вважається місцем зосередження священного і недоторканного, а звідси потребує відповідного ставлення до себе. Такі дослідники, як Е.Кларк [299] і Д. Маршак [328] розвивають цю думку й стверджують, що педагоги повинні не лише визнавати унікальність і священність кожної особистості, а й допомагати кожній дитині відкрити свою цінність. Звідси зміна ще однієї парадигми: навчальний процес – це не стільки «наповнення посудини», скільки процес пізнання внутрішньої суті, відкриття внутрішньої цінності кожної особистості.

Фундатором цих ідей у сучасній християнській педагогіці можна назвати видатного американського науковця, професора соціології, Паркера Палмера [340]. У своїй відомій праці «Знати, як знають нас: Освіта як духовна подорож» він виражає глибоке занепокоєння втратою сучасним суспільством гуманістичних ідеалів. Учений оцінює модерністську тенденцію об'єктивного пізнання світу із метою «розділення і покорення» як фундаментально непримиренний метод світопізнання, що відчужує. Замість цього Палмер адвокує ідею, що справжнє пізнання формується у процесі взаємовідносин між особистістю і світом, які спонукають нас оцінювати наш досвід через призму смирення, теоцентризму й почуття. Холистичне пізнання за Палмером – це глибоке самопізнання, яке пов'язує морально-духовну сутність особистості з глобальним середовищем.

На цих принципах холистичного навчання християнська педагогіка розвиває нові методи навчання та виховання, які дозволяють практично втілювати ідеали дитиноцентризму. Найпопулярніші технології навчання в американських недільних школах будуються на вивченні індивідуальних стилів навчання, теорії кооперативного навчання, критичного мислення та інтеграції навчальних дисциплін.

Недільні школи, які працюють за холистичними принципами, організовують свою діяльність так, що групи дітей завжди є малими за кількістю вихованців і різноплановими за віком та рівнем розвитку дітей. У

загальноосвітніх школах теж можлива подібна організація навчального процесу. Такі школи дають дітям змогу переходити на наступний рівень (в наступний клас) з тих дисциплін, які дитина вже опанувала, незалежно від пори навчального року. Наприклад, дитина може бути учнем четвертого класу із читання і третього класу з інших предметів. На думку педагогів, цей новий підхід дозволяє розширити можливості традиційної класно-урочної системи, у якій вік дитини є чи не єдиним критерієм для визначення рівня освіти, яка їй пропонується.

За нашою оцінкою, принципи холистичної освіти мають велике значення для розвитку духовної, соціально компетентної особистості. Якщо освіта розцінюється як мистецтво культивування й розвитку усіх сфер особистості (моральної, емоційної, фізичної, психологічної, духовної та когнітивної), зміст освіти вміщує в себе глобальні проблеми людства, а методи навчання наповнені реальними життєвими прикладами й можливостями реалізації змісту у практичному житті, то можна сказати, що навчально-виховний процес створює умови для розвитку особистості як суб'єкта життя; для розвитку такої особистості, яка вміє пізнавати світ, володіє життєвими і соціальними компетенціями.

Аналіз соціально-педагогічних умов соціального виховання дітей в соціокультурному середовищі сучасних американських та українських недільних шкіл, а також власний досвід роботи в обох структурах дали змогу розробити і запропонувати авторську *модель соціально-виховної роботи з дітьми молодшого шкільного віку*, яку можна використовувати як в українських, так і в міжнародних недільних школах (див. рис. 2.4).

Така модель відображає процес активного пошуку нового світорозуміння, сприяє життєтворчості дитини та наповненню педагогічних процесів навчання і виховання духовним змістом. Вона поєднує в собі кращі надбання вітчизняної і зарубіжної соціально-педагогічної думки і перетворює традиційні недільні заняття на творчий процес соціального виховання дитини.

Соціально-педагогічними умовами становлення особистості дитини в соціокультурному середовищі недільної школи нами визначено моделювання соціально-виховної роботи з дітьми з використанням особистісно діяльнісного підходу, врахування провідних соціально-педагогічних чинників розвитку вихованців, а також залучення механізмів соціально-виховного впливу на розвиток особистості, які детально будуть розглядатися нижче.

Кінцевою виховною метою соціально-виховної діяльності недільної школи за нашою моделлю є духовна, соціально і морально компетентна особистість, яка спроможна до самореалізації та саморозвитку. Складники цієї загальної мети реалізуються через вирішення завдань виховної діяльності: розвиток духовності дитини і формування в неї загальнолюдських ціннісних орієнтирів, духовних якостей; моральний розвиток особистості; розвиток соціальної культури особистості; естетичне формування; сприяння спроможності до самопізнання та самоосвіти.

Зміст та організація навчального процесу недільної школи базується на особистісно діяльнісному підході. Основи цього підходу було розроблено в психолого-педагогічній теорії І.Беха [20], Л.Виготського [52], Д.Леонтьєва [142]

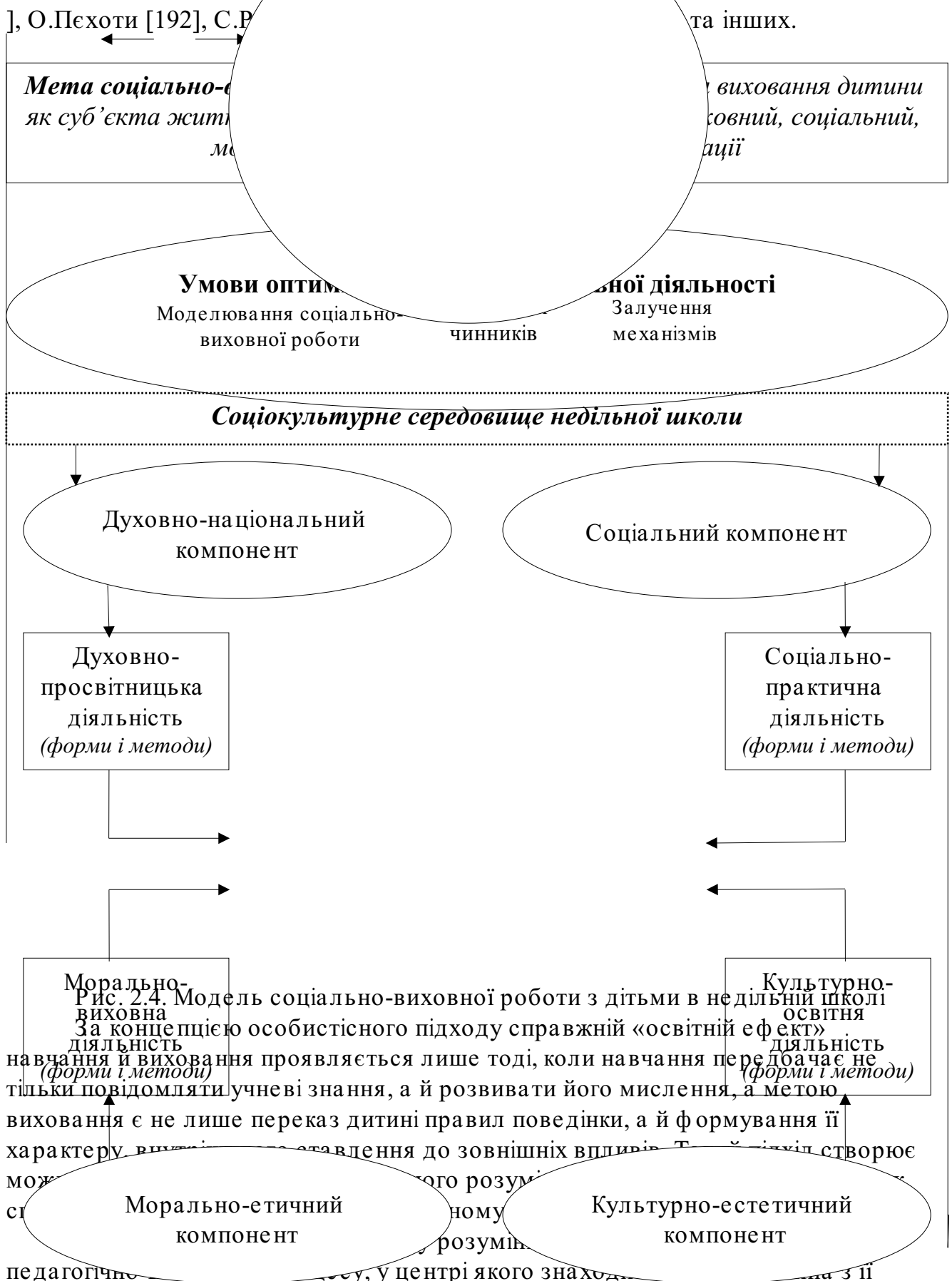

Рис. 2.4. Модель соціально-виховної роботи з дітьми в недільній школі

За концепцією особистісного підходу справжній «освітній ефект» навчання й виховання проявляється лише тоді, коли навчання передбачає не тільки повідомляти учневі знання, а й розвивати його мислення, а метою виховання є не лише переказ дитині правил поведінки, а й формування її характеру, виховання її ставлення до зовнішніх впливів. Тільки так створює можливість для її особистісного розуміння, морального розуміння, культурно-естетичного розуміння педагогічного процесу, у центрі якого знаходиться дитина з її особистісними інтересами, соціальними звичками, рівнем знань та умінь. Виходячи з цього, завдання педагога – формувати й спрямовувати освітній процес так, щоб допомогти дитині досягти максимального розвитку свого життєвого потенціалу. Роль дитини полягає у відрефлексуванні вихідного рівня

своїх знань і умінь, а потім в аналізі й оцінці свого особистісного зростання заради самопізнання, саморозуміння та самореалізації в різних видах соціально-творчої діяльності.

Сучасні психологічні дослідження у сфері розвитку особистості дозволяють стверджувати, що педагогічні успіхи в багатьох випадках зумовлені актуалізацією власних сил суб'єктів навчального процесу: як учнів, так і педагогів [192]. Звідси, реалізація особистісного підходу в організації соціально-виховної діяльності недільної школи здійснюється через створення середовища виховного впливу, у якому можлива самореалізація і самоствердження особистості дітей і педагогів. Тому необхідна організація такої діяльності, зміст і методи якої забезпечують співпрацю суб'єктів навчального-виховного процесу.

Діяльнісний підхід у навчально-виховному процесі передбачає організацію соціально-педагогічного впливу на дитину в життєвому і соціокультурному контексті, тобто переорієнтацію навчального процесу з подачі знань та формування умінь на практичну орієнтацію пізнавально-дослідницьких проектів на базі рівнопартнерського співробітництва між педагогом та дітьми у вирішенні соціально-педагогічних завдань.

Діяльнісний компонент, який був поставлений у центр соціально-виховної роботи з дітьми в недільній школі, дав змогу побачити, як педагогічний процес справді перетворюється на творчий, багатосторонній та мотивований. З філософсько-психологічного тлумачення діяльності відомо, що коли певна людина, суб'єкт або певна людська спільнота планує, організовує, спрямовує та корегує якусь діяльність, то ця діяльність водночас формує людину як суб'єкта, як особистість [231]. Отже, спрацьовує принцип єдності свідомості і діяльності. А коли в центр діяльності ставиться особистість дитини, її самоцінність, самобутність, суб'єктивний досвід, то реалізуються принципи особистісно зорієнтованого навчання.

Саме через особистісний діяльнісний підхід в організації соціально-педагогічної діяльності недільної школи формується особливий соціально-виховний простір, який характеризується такими ознаками: соціальний (за субстанціональною ознакою); інтегрований (за сукупністю дій педагога і дитини в процесі їх діяльності та спілкування); відкритий (за характером взаємодії особистості з оточуючим світом); ціннісно-утворювальний (за характером ставлення особистості до дійсності); розвиваючий та цілеспрямований (за соціально-педагогічною системою).

З огляду на пріоритет цілісної системи соціально-виховного впливу на дитину у недільній школі створюється соціокультурне середовище, яке є відкритим до активної взаємодії особистості з навколишнім середовищем: із закладами культури і мистецтва, церковними храмами, природним середовищем. Це дає нашим вихованцям альтернативу проведення вільного часу, змогу відчувати на собі естетичний вплив макросередовища як можливість реалізації арт-терапевтичної функції щодо можливої девіантної поведінки, захист від негативів вулиці та оптимізацію умов проведення часу у вихідні дні. При створенні моделі соціально-виховної діяльності недільної школи, передбачалися механізми розвитку особистості через конструктивні взаємини

усіх суб'єктів навчально-виховного процесу.

До змісту моделі соціально-виховної роботи з дітьми в умовах діяльності недільної школи, представленої нами, включено такі види діяльності зумовлені компонентами соціокультурного середовища: духовно-просвітницька діяльність; культурно-освітня діяльність; соціально-практична діяльність; морально-виховна діяльність.

Духовно-просвітницька діяльність недільної школи вирішує завдання розкриття перед дітьми важливості духовних законів, сприяння засвоєнню ними високих духовних цінностей, історично притаманних українському народові, через знайомство з кращими зразками вітчизняної та світової духовної спадщини. Розкриття перед дитиною ідеалів вищого сенсу життя, любові до Бога і ближнього, співчуття й милосердя виконує функцію захисту від негативного впливу на дитячу свідомість такої інформації, що містить елементи насильства, жорстокості, асоціальної поведінки.

Культурно-освітня діяльність недільної школи забезпечує збереження, передачу, відтворення і розвиток національної й світової культури, а також сприяє встановленню духовного взаємозв'язку між особистістю та народом, вихованню почуття належності до національної й християнської світової культури, визнанню її цінностей як своїх власних, розкриває можливості розвитку діалогу культур.

Соціально-практична діяльність на заняттях недільної школи спрямована на формування передумов поступового входження вихованців до множини соціальних взаємовідносин, освоєння алгоритмів соціальної взаємодії та поведінки, розвиток поваги до прав і свободи іншої людини. Через організацію продуктивного спілкування в малій соціальній групі відбувається процес соціального становлення вихованців, формування адекватної самооцінки та мотивації до самореалізації через активну діяльність в інтересах суспільства.

Морально-виховна діяльність в умовах недільної школи націлена на формування моральних якостей вихованців (доброти, чесності, справедливості), що наближають їх до загальнолюдського і християнського ідеалу. Реалізація цього завдання забезпечується прилученням дитини з раннього віку до національної культури з її історично пріоритетним християнським ідеалом любові, завдяки якому досягається гармонія внутрішнього і зовнішнього світу особистості.

Для реалізації особистісного компоненту в процесі соціального виховання дітей необхідно здійснення ретельного аналізу рівня розвитку кожної особистості, яка бере участь у навчально-виховному процесі недільної школи, а також розроблення системи критеріїв соціально-виховної роботи, які дозволили б об'єктивно оцінити зміни в розвитку вихованців у процесі навчання. Виходячи із кінцевої мети соціально-виховної роботи в недільній школі, необхідно простежити за такими процесами, як:

- процес поглиблення духовності дитини;
- формування моральної спрямованості та зміни в її поведінці;
- розвиток мотивів, ідеалів, а також національної свідомості;
- прояви соціальної орієнтованості дітей, усвідомленого ставлення до праці;
- підвищення рівня естетичної та загальної культури кожної дитини;

- здатність дитини до самоствердження та життєтворчості;

Із різних очікуваних результатів соціально-педагогічної діяльності недільної школи було виокремлено три основні критерії оцінювання динаміки розвитку вихованців недільної школи: моральний, соціальний і духовний. Четвертий критерій, естетичний, виявився таким, показники якого на практичному рівні відповідають показникам інших критеріїв, а відтак динаміка його розвитку відображається в загальних результатах діяльності.

Моральний критерій характеризується у дисертаційному дослідженні такими показниками: розвиток доброти, чесності й справедливості у вихованців. *Соціальний критерій* характеризується такими показниками, як дружелюбність, комунікативні якості, впевненість у собі, своїх соціальних уміннях. *Духовний критерій* дозволяє оцінити духовну культуру особистості вихованця, яка в умовах недільної школи проявляється в його обізнаності щодо духовних законів і цінностей, розвитку творчої активності дитини (живопис, музика, театральне мистецтво, прикладні види мистецтва), а також формування духовних якостей (любов, доброта, чесність, милосердя), що перегукується з показниками морального критерію.

Система контролю за якістю соціально-виховної роботи недільної школи, що представлена в табл. 2.2., включила в себе визначення індикаторів (тестів, опитувальників, соціально-педагогічних діагностувальних методик), які дозволили простежити й зафіксувати динаміку показників кожного критерію у вихованців різних недільних шкіл, діяльність яких обумовлюється національними, культурними, релігійними та іншими особливостями.

Таблиця 2.2

Система контролю за якістю соціально-виховної роботи недільної школи

Види діяльності недільної школи	Критерії розвитку вихованців недільної школи	Показники оцінювання динаміки розвитку	Індикатори результативності соціально-виховної діяльності недільної школи
Морально-виховна діяльність	Моральний	Доброта	Опитування, анкетування вихованців: «Що таке доброта?»; аналіз ситуацій морально-етичного змісту
		Чесність	Опитування, анкетування вихованців: «Що таке чесність?»; аналіз ситуацій морально-етичного змісту
		Справедливість	Опитування, анкетування вихованців: «Що таке справедливість?»; аналіз ситуацій морально-етичного змісту
Духовно-просвітницька діяльність	Духовний	Обізнаність	Бесіди з вихованцями, тестування «Біблійні відомості»
		Творча активність	Спостереження за вихованцями, рейтинг навичок творчої діяльності
		Духовні якості	Аналіз ситуативних вправ морально-етичного змісту

Високий	3	2	0	2	4	2	14	2	4	8
Середній	4	4	4	9	7	7	35	6	3	18
Низький	9	12	13	3	3	4	44	7	2	14
Вихідний	3	0	1	4	5	5	18	3	1	3
Підсумок	<i>(максимально можливий показник $18 \cdot 4 = 72$)</i>									43 (60%)

Для з'ясування показників соціального критерію було проведено дослідження в експериментальній групі (18 осіб) на виявлення у дітей таких якостей, як дружелюбність, комунікативні якості, впевненість у своїх соціальних уміннях, що сприяє їх соціальній адаптації.

На нашу думку, важливим показником рівня соціального розвитку дитини молодшого шкільного віку є кількість і якість її взаємовідносин з іншими дітьми в групі. Звідси виникло питання анкети: «З ким ти товаришуєш?» Результати відповідей відображено на рис. 2.5.

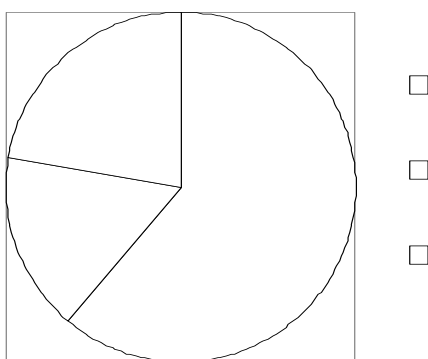

Рис. 2.5. Співвідношення показників дружніх взаємин у дитячому колективі (18 осіб)

Як видно з діаграми, 61% респондентів (11 осіб) відповіли, що вони товаришують з усіма; 17% (3 особи) відсотків мають одного друга; 22% (4 особи) не відповіли на запитання. Велика кількість дітей, які товаришують з усіма, але не називають при цьому конкретних імен своїх друзів може свідчити про те, що діти мають колективну ментальність, але якість дружніх стосунків при цьому потребує подальших досліджень.

Для визначення групового показника дружніх відносин було застосовано таку ж систему опрацювання результатів, як і під час аналізу морального критерію: кожна відповідь показує рівень соціального розвитку окремої дитини: вихідний, низький, середній або високий, а кожен з цих рівнів має свій коефіцієнт (1, 2, 3, 4 відповідно).

Вихідний рівень соціального розвитку мають молодші школярі, яким властиві негативні соціальні звички, занижена самооцінка, емоційні розлади, відсутність потреби у спілкуванні; ці діти проявляють агресію і не володіють прийнятими для оточуючих людей способами соціального реагування.

Низький рівень соціального розвитку характеризується такими проявами з боку дитини, як пасивність, низький рівень адаптації до дитячого колективу, слабо розвинуті навички гуманістичного спілкування; ці школярі не впевнені в своїй зовнішності, характеру, соціальних навичках, мають дещо занижену

самооцінку, а також не проявляють емпатії по відношенню до інших людей.

Середній рівень властивий школярам, які володіють прийнятими нормами спілкування в колективі, мають прагнення до конструктивного спілкування з однолітками і дорослими, мають помірно гуманне ставлення до інших; ці діти проявляють дещо занижену соціально-емоційну готовність до навчання і спілкування.

Високий рівень соціального розвитку властивий дітям, впевненим у собі з адекватною самооцінкою і розвинутими навичками гуманістичної взаємодії з дітьми і дорослими; у цих дітей наявна потреба у самореалізації, повна адаптованість до середовища, вони мають широке коло спілкування і завжди проявляють комунікативність і дружелюбність.

Отже, за відповіді на вихідному рівні (4 особи) група отримала 4 бали, низький рівень (11 осіб) – 22 бали, середній рівень (3 особи) – 9 балів, високий рівень (0 осіб) – 0 балів. Загальний показник 35 балів, що при максимально можливих 72 балах складає 48%. Це свідчить про те, що соціальна підготовленість цієї групи перебуває на рівні нижчому за середній.

У ході формувального експерименту було приділено особливу увагу вивченню рівня соціальної адаптації дітей, який залежить від певних особистісних якостей: впевненості у собі, своїх соціальних умінь, активності, комунікативних якостей та ін. Завданням нашої програми було сприяння розвитку соціальних зв'язків дитини з іншими людьми. Виходячи з цього, ми використали бланкову опитувальну методичку «Формування Я-концепції у вихованців недільної школи» (див. додаток Е). Ця методика була адаптована з тестувань на самоакцептацію, інструкції до яких наявні у посібниках з практичної психології та соціальної роботи [243], і виступає індикатором рівня сформованості такого показника соціального розвитку дитини, як впевненість.

Під самоакцептацією розумілася позитивна установка на себе, що формується в особистості під впливом позитивних установок стосовно індивіда в процесі його соціалізації. Для інтерпретації результатів тесту, показники вираховувалися за трьома параметрами: прийняття своєї зовнішності та фізичних характеристик; прийняття власного характеру та особистісних характеристик; прийняття своїх соціальних умінь.

Адаптація тестування була проведена з урахуванням вікових можливостей респондентів, зокрема, кількість питань була зменшена з 32 до 15 (по 5 питань в кожному параметру). Для групи з 18 осіб максимальна кількість балів у кожному параметру – 90, а максимальна кількість балів за всіма трьома параметрами в групі – 270.

Шкала прийняття своєї зовнішності та фізичних характеристик (Ф) показує міру задоволення дитиною тим, як вона виглядає, та незалежність її власної оцінки від оцінок оточуючих. Аналіз отриманих даних (табл. 2.4), показав, що більшість опитуваних задоволені своєю зовнішністю та оцінюють себе вище середнього рівня (54%). Деякі діти абсолютно задоволені своїм зовнішнім виглядом, водночас як інші абсолютно незадоволені своєю зовнішністю. Звідси велика розбіжність у відповідях: деякі респонденти вважають, що вони «не подобаються іншим людям», «не задоволені своєю статуєю». Це свідчить про те, що окремим дітям в експериментальній групі не

вистачає позитивних установок щодо їхнього зовнішнього вигляду. У цьому може допомогти дітям соціальний педагог.

Шкала Х вимірює здатність прийняття свого характеру, керування собою, своїми почуттями та задоволення своєю особистістю. Позитивну відповідь дала майже половина респондентів (49%). Отже, можна сказати, що діти в цій групі здатні приймати себе такими, якими вони є, та миритися зі своїми недоліками, але є місце для росту самоакцептації, здатності керувати собою і своїми почуттями та приймати себе, не зважаючи на недосконалість та недоліки.

Таблиця 2.4

Результати діагностування показника соціального критерію (впевненості) дітей молодшого шкільного віку (18 осіб)

	Позитивні відповіді	%	Негативні відповіді	%	Нейтральні відповіді	%
Прийняття зовнішності (Ф)	49	54	10	11	31	35
Прийняття характеру (Х)	44	49	10	11	36	40
Задоволеність соціальними вміннями (С)	28	31	15	17	47	52
Сума балів	121	45	35	13	114	42

Шкала ставлення до власних соціальних вмінь і характеристик (С) дозволяє оцінити міру задоволення дитиною своїм місцем у колективі, виконання певних соціальних ролей, своєю надійністю, вмінням дружити, спілкуватися з дорослими та однолітками. Цей показник виявився в групі нижчий за середній (31%). Отримані дані свідчать, що загальний рівень задоволеності собою та впевненості у своїх силах у дітей експериментальної групи на констатувальному етапі дослідження перебуває на рівні нижчому за середній (45%). Звідси були зроблені висновки, і програма роботи з цими дітьми включила в себе методики, які допомагали соціальним педагогам створити соціально-виховне середовище, в якому діти підвищувати здатність критично оцінювати свою соціальну поведінку та виробляли в собі впевненість у своїх соціальних вміннях.

Загалом спрямованість нашої моделі недільної школи на розвиток позитивної «Я-концепції» дитини та формування в неї здатності до самоствердження та життєтворчості ґрунтується на розумінні того, що між показниками впевненості у собі та показниками соціальної адаптації особистості існує позитивна кореляція. Особистість, яка задоволена своєю зовнішністю, поведінкою, почуттями і вміє критично оцінювати свою соціальну поведінку, має більше можливостей швидко адаптуватися та адекватно поводити себе в сучасному мінливому світі. Це підтверджують результати досліджень психолога Н.Булки, яка встановила, що вміння соціальної адаптації, яке пов'язане з рівнем самоакцептації особистості, належить до функцій

соціального інтелекту людини [37]. Н.Булка доводить, що гуманістична спрямованість у взаєминах з людьми проявляється більше в тих людях, які мають розвинене почуття власної гідності та позитивне ставлення до себе. Відсутність самодостатності, за висновками психолога, може привести до зниженого рівня орієнтації в соціальних відносинах та зашкоджувати соціальній адаптації і розвитку соціального інтелекту особистості.

Результати емпіричних досліджень інших сучасних психологів [136] у сфері соціальних відносин свідчать про те, що більш високому рівню соціального інтелекту людини відповідає більш високий рівень розвитку такої властивості, як креативність. Творча природа людини сприяє вибору особистістю стратегії життя та самореалізації особистості у складному соціальному середовищі, що має особливе значення для нашого дослідження, оскільки метою діяльності недільної школи є розвиток у дитини ключових компетенцій, зокрема духовних і соціальних.

Суттєвою складовою у процесі дослідження нами соціального критерію у вихованців недільної школи був аналіз такої якості, як комунікативність, що проявляється, між іншим, у рівні потреби у спілкуванні. Його було досліджено у порівнянні з іншими важливими життєвими цінностями, такими, як здоров'я, успіх, сім'я і добробут. Групі вихованців недільної школи при Церкві Христа Спасителя (м.Київ) та при всеукраїнській організації Співдружність студентів-християн (18 осіб) було запропоновано зробити рейтинг зазначених цінностей. Інструкції до рейтингу знаходяться у додатку Ж, а його результати показані в табл. 2.5.

Отже, тільки 17% респондентів поставили потребу у спілкуванні на перше місце в системі життєвих чинників. Є підстави вважати, що цей показник можна покращити через створення комфортного соціального середовища підтримки і любові в умовах діяльності недільної школи, в якому вихователь моделює позитивні соціальні стосунки і заохочує дітей до щирих дружніх стосунків.

Таблиця 2.5

Рейтинг потреби у спілкуванні як показника соціального критерію розвитку вихованців недільної школи (18 осіб)

	Життєві цінності	Перше місце рейтингу (абс. кількість відповідей)	Перше місце рейтингу (% відповідей)
1.	Сім'я, любов	6	33
2.	Здоров'я	4	22
3.	Успіх	3	17
3.	Спілкування, дружба	3	17
5.	Добробут	2	11

Для цього на даному етапі дослідження ми використали опитувальник на основі методики Т.Андрущенко «Моє коло спілкування» [243], який дав змогу здійснити виявити кількість та якість соціальних зв'язків дитини, а також коло й характер взаємодії дітей з ровесниками та педагогами. У ході дослідження

з'ясувалося, що дітям важко було оцінити якість соціальних зв'язків з оточуючими за напрямками «я до інших» та «інші до мене». Для полегшення виконання поставленого завдання ми адаптували методику Т.Андрущенко для дітей молодшого шкільного віку (див. додаток 3). Адаптована анкета допомагає визначити рівень соціально-психологічної адаптації дитини до нового соціокультурного середовища, навчальної діяльності, групової форми роботи.

Така анкета дала змогу оцінити сформованість показників соціального критерію через аналіз процесів соціальної адаптації дитини у трьох сферах: успішність у соціальних взаємовідносинах; наявність емоційного балансу особистості; ефективність навчальної діяльності. Успішність та ефективність соціально-психологічної адаптації дитини до нових форм діяльності та нових соціальних груп залежить від багатьох чинників, серед яких виділяється емоційний стан дитини. З рис. 2.6 видно, що більшість респондентів до експерименту знаходилися на рівні «неповної адаптації» (67%).

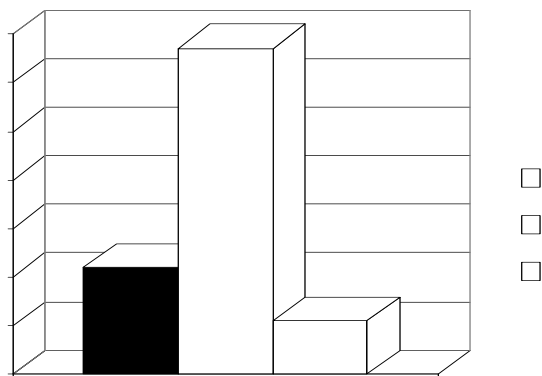

Рис. 2.6. Показник соціальної адаптації групи дітей молодшого шкільного віку (18 осіб)

«Неповна адаптація» може бути пов'язана з низьким рівнем розвитку соціальних навичок дитини, що потребує допомоги соціального педагога. Серед можливих причин нестійкої адаптації можна назвати: емоційну незрілість, проблеми поведінки, нестійку увагу, низький рівень розвитку пізнавальних інтересів. Під час роботи з такими дітьми ми передбачали, що педагогові недільної школи необхідно проявляти позитивні почуття (радість, задоволення, подив) та пов'язувати їх з діяльністю дітей, їхніми особливими якостями. Щирість соціального педагога у взаєминах з дітьми допомагає їм відкритися до співпраці і саморозвитку.

Таким чином, для виявлення середнього показника соціального критерію в експериментальній групі були взяті результати дослідження трьох показників: дружелюбність (48%), комунікативні якості (17%), впевненість у собі (45%), Отже, середній показник виявився на рівні 36%.

Крім моральних і соціальних якостей, що формуються у дітей в недільній школі, нами було досліджено зміни в духовному розвитку вихованців. Для цього було виокремлено такі показники розвитку духовної культури особистості: обізнаність дітей щодо духовних законів і цінностей; особиста творча активність дитини; розвиток морально-духовних якостей.

Можна цілком погодитись з висновком І.Беха про те, що «розвиток гуманної, вільної, і відповідальної особистості безпосередньо пов'язаний із системою її духовних цінностей» [16, с.196]. Соціально-виховна діяльність недільної школи покликана відкрити для дітей красу загальнолюдських духовних цінностей (добро, краса, істина), які мають у своїй основі прагнення особистості до самовдосконалення. Особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку дозволяють стверджувати, що повноцінне формування духовних цінностей у молодших школярів ще тільки починається. Тому завдання, які стоять перед педагогами недільних шкіл, – збагатити дитину емоційним, художнім і творчим досвідом, створити умови для того, щоб дитина перетворювалась на суб'єкта своєї життєдіяльності.

Духовний критерій вмщує широкі категорії розуміння сенсу життя, реалізації потреб пізнання світу і соціального життя, сформованість гуманістичного світогляду, спрямованість людини на нематеріальні цінності. Але, враховуючи вікову категорію наших вихованців, для емпіричного дослідження було виокремлено показники, які піддаються об'єктивному оцінюванню і певною мірою свідчать про рівень духовного розвитку дитини.

Отже, критерій духовного розвитку дитини вмістив у дослідженні такі складові:

- когнітивний компонент (знання і розуміння духовних законів і цінностей на прикладі християнської етики);
- творчий компонент (творча активність та інтерес до творчої діяльності; потреба у творчому самовираженні; розвиток естетичної культури дитини; навички творчої діяльності через практику таких видів мистецтва, як живопис, музика, театр, прикладні види мистецтва);
- особистісний компонент (розвиток моральних якостей особистості (див. моральний критерій)).

Для оцінки когнітивного компоненту духовного розвитку дітей нами був розроблений тест «Біблійні відомості», зміст якого знаходиться у додатку К. Цей тест охоплює деякі історичні і релігійні відомості зі Старого і Нового Заповітів і допомагає оцінити обізнаність дітей із релігійною історією і християнською етикою. Правильні відповіді на 0 – 1 питання (з десяти) відповідають вихідному рівню обізнаності; 2 – 4 правильні відповіді – низькому рівню; 5 – 7 відповідей – середньому рівню; 8 – 10 правильних відповідей – високому рівню обізнаності (див. табл. 2.6).

Дані емпіричного дослідження в експериментальній групі на базі недільної школи при Церкві Христа Спасителя (м.Київ) та при всеукраїнській громадській організації Співдружність студентів-християн (18 дітей) дозволяють зробити висновки, що більшість дітей першого року навчання перебувають на низькому рівні знайомства з біблійними відомостями і духовними цінностями. Як свідчать показники табл. 2.6, середній показник групи в когнітивному компоненті духовного критерію становить 49%.

Таблиця 2.6

Показники когнітивного компоненту духовного критерію в групі вихованців недільної школи першого року навчання (18 осіб)

	Кількість дітей	Коефіцієнт	
--	-----------------	------------	--

	(за кількістю правильних відповідей)		Загальний показник
Високий рівень (8 – 10 правильних відповідей)	0	4	0
Середній рівень (5 – 7 правильних відповідей)	3	3	9
Низький рівень (2 – 4 правильних відповідей)	11	2	22
Вихідний рівень (0 – 1 правильних відповідей)	4	1	4
Підсумок			35 (з 72 можливих)
Середній показник групи			49%

Аналіз показників творчого компоненту духовного критерію дозволив констатувати рівень сформованості навичок творчої діяльності, якими оволодівають вихованці цієї школи під час навчання. Для цього ми розробили перелік моральних, соціальних і духовних навичок і умінь, на формування яких спрямована діяльність недільної школи (див. додаток Л).

Було поставлено завдання простежити розвиток таких духовних навичок, як самостійне читання і розуміння духовної літератури (Д1); творча діяльність (Д2); вміння самоконтролю (Д3), яке проявляється у тимчасовому обмеженні себе в чомусь заради духовного очищення і зростання. Для дітей молодшого шкільного віку це обмеження в розвагах, комп'ютерних іграх, перегляду телепередач з метою виділення часу на творчу діяльність й самоосвіту. У перелік навичок також увійшли моральні (М) і соціальні навички (С):

1. Навички / вміння самостійного вивчення духовної літератури (Д1).
2. Навички / вміння спілкування з людьми (С1).
3. Навички / вміння творчої діяльності (Д2).
4. Навички / вміння допомоги людям (М1).
5. Навички пожертвування (С2).
6. Навички / вміння самоконтролю, обмеження у розвагах (Д3).
7. Навички / вміння прийняття правильних рішень (М2).
8. Навички / вміння служіння людям (С3).
9. Навички / вміння емпатії (М3).

Вісімнадцяти респондентам експериментальної групи першого року навчання в недільній школі було запропоновано розмістити ці навички за рівнем значення (рейтингу). Для математичної обробки результатів були присвоєні такі коефіцієнти: для першого місця в рейтингу – коефіцієнт 8; для другого – 7; для третього – 6; для четвертого – 5; для п'ятого – 4; для всіх інших – 3. З табл. 2.7 видно, що духовні навички зайняли в групі четверте (Д2), п'яте (Д3) і дев'яте (Д1) місця.

Можна констатувати, що діти в цій групі потребують подальшого розвитку інтересів і нахилів до пізнання, засвоєння духовних цінностей, адекватному розумінні художніх образів, розвитку потреби у творчому

самовираженні. Так було з'ясовано, на що треба звернути увагу під час занять в недільній школі. Загалом середній бал рейтингу духовних навичок у дітей цієї групи склав 72 з 144 можливих (50%); середній показник когнітивного компоненту склав 49% (табл. 2.6). Отже, духовний критерій для групи дітей української недільної школи першого року навчання знаходиться на рівні 49,5%

Таблиця 2.7

Результати рейтингу моральних, соціальних і духовних навичок вихованцями української недільної школи (18 осіб)

	1-ше місце	2-ге місце	3-тє місце	4-те місце	5-те місце	Поза рейтингом	Бали	Загальний ранг
Д1					1	17	55	IX
С1	8	3	5	1	1	0	124	I
Д2		2	3	3	5	5	82	IV
М1	7	4	5	2	0	2	118	II
С2	2	7	2	2	2	3	104	III
Д3		1	3	4	4	6	79	V
М2	1	1	1	2	2	11	72	VI
С3			1	2	1	14	62	VII
М3				2	2	14	60	VIII

Виходячи із завдань нашого дослідження, ми порівняли результати показників духовного критерію у дітей української недільної школи з такими ж показниками у дітей американської недільної школи при церкві Віфанія (м. Андерсон, штат Індіана, США). Опитуванням було охоплено 20 дітей експериментальної групи. Результати дослідження, які відображені у додатку М, дозволяють знайти багато спільного у відповідях дітей молодшого шкільного віку двох країн, але й відмітити деякі розбіжності.

Серед спільних характеристик виділяється те, що більшість дітей першого року навчання в американській і українській недільній школі перебувають на вихідному і низькому рівні знайомства з духовними законами і цінностями, біблійними відомостями (90% в американській недільній школі; 83% - в українській). Водночас навички самостійного читання духовної літератури теж виявилися на низьких місцях у рейтингу (7-ме місце в американській школі; 9-те місце – в українській).

Серед розбіжностей слід відмітити той факт, що українським дітям виявилось легше обмежувати себе в комп'ютерних іграх, розвагах, перегляду телепередач заради самоосвіти й творчості. Навички самоконтролю зайняли у відповідях українських дітей п'яте місце за рейтингом, а у відповідях американських дітей лише дев'яте (останнє). Крім того, в українській групі виявилось більше респондентів, які продемонстрували середній рівень знайомства з духовними цінностями на прикладі християнської етики (16% в українській школі; 5% - в американській).

Можна зробити висновок, що діти молодшого шкільного віку, як в Україні, так і в США, які тільки почали відвідувати недільну школу,

потребують допомоги соціальних педагогів в розширенні свого світогляду, розвитку духовних навичок і духовних цінностей.

Для наочності отриманих результатів показники морального, соціального і духовного критеріїв для вихованців недільної школи експериментальної групи першого року навчання було зведено в одну діаграму і представлено на рис. 2.7.

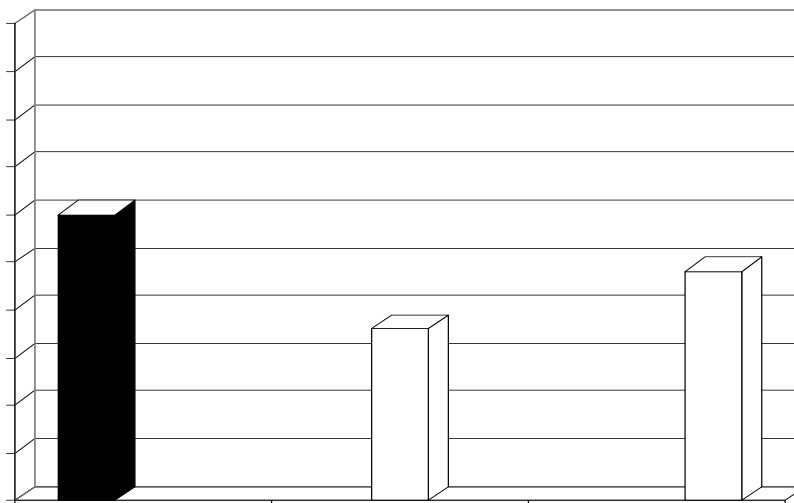

Рис. 2.7. Моральний, соціальний і духовний критерій розвитку вихованців недільної школи першого року навчання

Крім цього, при розробці навчально-виховних програм недільної школи та виборі навчальних технологій був зроблений акцент на врахування інтересів та побажань дітей. Тому на даному етапі дослідження у ході індивідуальних бесід з дітьми молодшого шкільного віку було отримано відповіді на такі запитання:

1. Чим ти любиш займатися у вихідні дні?
2. На якого героя ти хотів би бути схожим?
3. Які професії тобі подобаються?

Зрозуміло, що недільна школа проводить заняття у вихідні дні й не має нічого спільного з традиційною класно-урочною системою. У педагогів недільної школи є змога перенести навчання «за стіни» школи й розширити соціально-виховне середовище. Саме цього хочуть діти, більшість з яких відповіла на перше запитання анкети, що вони люблять бути на вулиці, гуляти й гратися. На основі цього, було включено в програму багато навчальних ігор, екскурсій та поїздок. Цікавим для дітей виявилось запитання про улюблених героїв. Діти називали героїв сучасних мультиплікаційних та художніх фільмів, зокрема, «Суперсімейка» та «Гарі Потер». Важливим, за нашим спостереженням, є те, що всі герої цих фільмів володіють надприродними вміннями, а це захоплює дітей і спонукає їх мріяти. На нашу думку, роль соціального педагога в цій ситуації полягає в тому, щоб сприяти розвитку дитячої уяви та відкрити можливості творчої діяльності на базі дитячих мрій.

Запитання про улюблені професії передбачає виявлення соціально-професійних орієнтирів і уявлень дітей про світ дорослих. Саме в молодшому

шкільному віці відбувається перша «примірка» дорослих ролей (за Еріксоном). Серед улюблених професій діти назвали традиційні для свого віку ідеали: професію космонавта, пожежника, вчителя. Одним із завдань педагога недільної школи є допомога дітям вибудовувати конструктивне ставлення до суспільства, побачити свої можливості у соціально-професійній сфері і досягти успішної взаємодії із середовищем у різних життєвих ситуаціях.

Зважаючи на те, що «рух до психологічного здоров'я окремої людини означає наближення до суспільства, побудованого на духовних цінностях, наближення до соціальної гармонії» [156, с.207], то, допомагаючи кожній окремій особистості усвідомити свої вищі потреби та реалізувати свій внутрішній потенціал, ми прагнемо до позитивних змін у цілому суспільстві.

Отже, на формульовальному етапі експерименту було враховано індивідуальні та вікові особливості вихованців і була розроблена цікава й насичена програма занять недільної школи з метою створення умов для морального, соціального і духовного розвитку вихованців.

Таким чином, на фоні загального переосмислення концепції потенціалу і цілей людини нами була розроблена модель соціально-виховної роботи з дітьми молодшого шкільного віку в умовах соціального інституту виховання, а саме, недільної школи, яка відображає сучасні досягнення у процесі створення нової філософії освіти та особистісного розвитку. Запропонована модель покликана задовольнити духовні потреби особистості, допомогти їй на шляху самоактуалізації й самореалізації, а також спрогнозувати умови формування життєвих компетенцій.

2.2. Соціально-педагогічні чинники розвитку особистості дитини в умовах діяльності недільної школи

Створення технологій ефективного соціально-педагогічного процесу на заняттях недільної школи ґрунтувалося на прогресивних наукових підходах і моделях соціально-педагогічного впливу на дітей, наукових розробках українських та американських педагогів та на власному досвіді роботи в недільних школах. Маючи за мету виховання дитини як суб'єкта життя, розвиток її духовних та життєвих компетенцій, а також сприяння її здатності до самореалізації, вважали за доцільне розробити модель, яка базується на особистісно-діяльнісному підході до організації виховного процесу. В цій моделі визначено основні *соціально-педагогічні чинники*, які впливають на соціальний розвиток особистості молодшого школяра в умовах діяльності недільної школи: 1) зміст соціально-виховної роботи; 2) організація навчально-виховного процесу; 3) роль особистості педагога недільної школи; 4) виховний вплив соціокультурного середовища.

Перший соціально-педагогічний чинник, *зміст соціально-виховної роботи* в умовах діяльності недільної школи, як ми зазначали вище, розкривається у чотирьох основних видах діяльності: *духовно-просвітницька діяльність; культурно-освітня діяльність; соціально-практична діяльність; морально-виховна діяльність*. Усі ці види взаємопов'язані й реалізуються під час занять дітей в недільній школі. З метою реалізації цього чинника нами було

розроблено програму – дворічний цикл занять «Духовна подорож» (див. додаток Н). Програма розрахована на чотири семестри по 20 годин на семестр. Педагог недільної школи може збільшувати чи зменшувати кількість годин, виходячи з особливостей вихованців, їх попередньої підготовленості, наявності методичних матеріалів, матеріально-технічних можливостей тощо.

Кінцевою виховною метою соціально-виховної діяльності недільної школи є створення умов для духового, соціального, морального розвитку дитини. Сучасні науковці сходяться на думці, що духовні цінності є ключовим рушієм розвитку особистості. Особистість з розвиненою духовною системою є діючим носієм моральних норм і має конструктивну соціокультурну спрямованість [19]. Роль педагога недільної школи, на нашу думку, полягає в розкритті смислу людського буття, пробудженні інтересу дитини до питань людської душі, спрямуванні інтересів дитини на нематеріальні цінності. Саме тому однією з найголовніших складових у змісті програми соціально-виховної роботи в умовах діяльності недільної школи вважаємо духовно-просвітницьку діяльність.

Розгляд духовних цінностей у контексті педагогічних завдань вимагає відповідного змістового наповнення ціннісно-духовних категорій. Звідси тематичні розробки занять: «Цінність людського життя», «Добро і зло», «Мир і злагода між людьми», «Духовні заповіді» та ін. (див. додаток Н). Педагоги недільної школи, які реалізовували нашу програму, навчали дітей розуміти зміст і важливість загальнолюдських моральних постулатів, духовних законів, через вивчення духовно-просвітницької літератури та біблійних оповідей (для дітей молодшого шкільного віку ми читали Дитячу Біблію в ілюстраціях).

Класичні педагогічні принципи духовного життя розкриваються в недільній школі, наприклад, через вивчення літературної спадщини педагогів православної церкви. Наприклад, К.Гельвецій [56] пише про ієромонаха К. Істоміна, який запропонував майбутньому цареві Петру I набір педагогічних правил, дотримання яких, за його висновками, сприяє адаптації людини до середовища, досягнення нею успіху в справах і набуття вищого соціального статусу. К.Істомін назвав ці правила трьома китами, на яких кожній людині треба навчитися міцно стояти:

1. Дотримання десяти Божих заповідей.
2. Утримання від семи смертних гріхів (зздрість, скупість, розпуста, ненажерливість, гордощі, зневага, гнів).

2. Розвиток трьох вічних чеснот: віри, надії, любові.

Духовно-просвітницька спрямованість соціально-виховного процесу в недільній школі допомагає дітям усвідомити, що справжнє людське багатство не матеріальне, а морально-духовне, і саме ці цінності переважають в ієрархії суб'єктивних потреб особистості. У недільній школі реалізуються деякі виховні правила, розроблені відомим психологом І.Бехом, а саме «правило формування у вихованця позиції бути гідним прийняти естафету людської духовності» і «правило культивування у вихованця потреби до морально-духовного багатства» [17, с.5-6].

Зважаючи на суть цих правил, до програми «Духовна подорож» нами було введено розділи «Християнська історія України» з тим, щоб допомогти

дітям усвідомити історичний контекст морально-духовного розвитку українського народу, злету і падіння на шляху окультурення людини, стратегію соціального зростання і необхідність бути повноцінним суб'єктом національної та світової культури. Успішна реалізація цих завдань здійснювалася через поєднання всіх чотирьох компонентів нашої соціально-виховної моделі: духовно-просвітницької, культурно-освітньої, соціально-практичної та морально-виховної діяльності.

Соціально-педагогічний процес в умовах недільної школи передбачав залучення дитини до активної художньої діяльності і сприяв творчому самовираженню дітей у сфері мистецтва: образотворчого, музичного, театрального тощо. Завдяки відвіданню храмів і музеїв, екскурсіям історичними місцями, діти наблизилися до культурних надбань суспільства, що забезпечувало емоційний, естетичний та інтелектуальний розвиток школярів та сприяло формуванню в них цілісного багатогранного світосприйняття й системи естетичних ідеалів і смаків. Через організацію соціально-практичної діяльності на заняттях недільної школи (навчальні ігри, програвання життєвих ситуацій тощо) розвивалася здатність вихованців до позитивних стосунків між людьми й подолання міжособистісних конфліктів.

Зміст соціально-виховної роботи в умовах недільної школи, зокрема зміст навчальної програми «Духовна подорож», створював передумови для засвоєння дітьми системи морально-духовних цінностей суспільства, суспільно значущих традицій, різних видів соціального досвіду, а також передбачав усвідомлення вихованцями недільної школи своєї належності до християнської культури, українського суспільства й природного довкілля.

Другий соціально-педагогічний чинник розвитку особистості дитини, *організація навчально-виховного процесу* в умовах діяльності недільної школи, будувався на принципах доступності та послідовності навчання. Особистісний підхід до організації соціально-виховної роботи з дітьми передбачав, що під час будь-якої педагогічно-практичної діяльності педагог враховував вікові, індивідуально-психологічні, статеві, національні, статусні особливості кожного вихованця. При розробці навчально-виховних програм у недільній школі реалізовувалася концепція особистісно орієнтованого виховання.

Наші програми розраховані на виховання дітей молодшого шкільного віку, тому що саме в цьому віці здійснюється активне засвоєння дитиною моральних і соціальних норм суспільства, формування її соціальних звичок, які реалізуються протягом усього її життя. Як свідчать психологічні дослідження, у цьому віці діти вже готові до свідомого і гармонійного перетворення зовнішніх вимог до внутрішніх настанов і звичок [123].

В емоційній сфері вікова група шести – дев'яти років – це період життя, який характеризується загальною радістю від самого буття та бурхливими емоційними переживаннями. Практика свідчить, що діти в цей період ідентифікують себе з героями казок, фільмів та історій, які вони чують та бачать. Вікова особливість дітей цього віку – бажання копіювати, а також максимально повно переживати події, які трапляються навколо них. Хлопчики захоплюються подвигом, а дівчата намагаються бути схожими на своїх рольових моделей. Відомо також, що діти в цьому віці починають оцінювати

свою зовнішність і краще розуміти свої емоції і чуттєвий світ. Тому ми старалися допомогти дитині визначати свої внутрішні та зовнішні якості та формувати позитивне ставлення до себе.

Разом з тим у дітях пробуджується, а в деяких глибоко розвивається і вкорінюється, відчуття часу: тоді – зараз – потім. Тому до навчальної програми «Духовна подорож» нами було включено історичні матеріали, які допомагають дітям орієнтуватися в історичних подіях та визначати своє місце в історії, стосунках з Богом та суспільством. Для розкриття побутово-історичного аспекту були виділені різні особливості життя того чи іншого часу: природу, етнографію, побут, звичаї, соціальні відносини. А для розвитку соціально-духовного досвіду вихованців на заняттях недільної школи розкривалася вічна «драма життя», соціальних взаємин та подій. Це й обумовлювало розробку таких тематичних занять, як «Християнська історія України», «Цінність служіння людям», «Якості вірного друга». У цей період дітям необхідно також чути історії про реальних героїв, які можуть бути зразком для наслідування. Приклади життя історичних постатей і біблійних персонажів (Ісус, Апостол Павло, Ярослав Мудрий, Володимир Великий, Тарас Шевченко) надихають дітей подвигом святості, милосердя, смирення, мудрості та прививають дітям бажання бути високоморальною людиною, яке не зникне з роками.

Ми враховували, що програму для цієї вікової групи треба починати зі знайомства з самим поняттям часу, тому під час занять використовували горизонтальну лінію часу: зліва направо від Різдва Христового ми відзначали події історії церкви, історії українського народу. Практика показала, що події часів Старого Заповіту слід доносити до дітей дуже локально, як історичні факти, внутрішній смисл яких може трансформувати життя особистості. Дітям цікаво було дізнаватися про історію героїв за часів Старого Заповіту: життя Ноя, наприклад, символізує слухняність; історія Авраама – приклад повної довіри; образ Мойсея нерозривно пов'язаний із законом; Соломон наближає нас до храму; сила пророків у глибокому моральному вченні: справедливість, милосердя, смирення.

Історичні події, описані в Старому Заповіті, ми вибирали, виходячи із можливостей дітей сприймати історію. На першому році навчання в недільній школі ми не прагнули до послідовного і повного розкриття усіх фактів, а намагалися сформувати у дітей ставлення до християнської історії як ще до однієї цікавої казки, яку вони тепер знають! При цьому ми розкривали постійний зв'язок подій біблійних часів із сьогоденням. Для формування правильного історичного мислення був потрібен контекст нецерковної історії, спроба охопити світове буття в його цілісності, відчутти плин часу, відчутти пульс історії, зрозуміти її релігійний сенс. Тому ми поєднали вивчення біблійних історій з християнською історією України.

Поряд із цим у дітей молодшого шкільного віку необхідно було впроваджувати заняття ручної праці і трудової діяльності. На заняттях діти будували, ліпили, робили макети ф ортець і воїнів, малювали фарбами або фломастерами і також робили прості прикраси й фарби для обличчя. На деяких заняттях діти висаджували рослини й потім доглядали за ними. Діти також охоче допомагали у простому приготуванні їжі, наприклад, печива або тістечок,

щоб потім разом скуштувати їх за чаєм.

Отже, можна стверджувати, що організація соціально-виховної роботи та освітнього процесу в умовах недільної школи здійснюється на принципах доступності і врахуванні вікових особливостей вихованців.

Особистість педагога розглядається нами як третій важливий соціально-педагогічний чинник розвитку особистості в умовах діяльності недільної школи. Науковці у сфері соціальної педагогіки [41; 103; 138; 173] сходяться на думці, що саме педагог – дієвий чинник, що впливає на розвиток та становлення особистості дитини. У процесі практичної діяльності педагог недільної школи наочно демонструє свої особисті моделі поведінки, соціальні норми та цінності. Його індивідуально-психологічні характеристики обумовлюють розвиток ціннісно-сислової сфери особистості вихованця.

Діяльність педагога на заняттях недільної школи можна охарактеризувати як виконання двох важливих ролей:

1. Роль організатора навчально-виховного процесу (конвенційна).
2. Роль наставника дітей (виховна).

Поєднання цих ролей становить зміст соціально-виховної діяльності педагога. Реалізація організаторської та виховної функцій здійснюється через такі складові діяльності педагога в недільній школі:

- побудова взаємовідносин з дітьми на засадах гуманістичних принципів: довіри, щирості, відкритості та визнання гідності дитини;
- побудова соціально-виховної діяльності з дітьми на основі співпраці та співробітництва;
- реалізація соціально-виховного процесу за допомогою прогресивних технологій: рольова гра, навчальна ситуація, малі групи, розвиваючі вправи;
- сприяння процесу саморозвитку вихованців через організацію групової та індивідуальної роботи;
- розкриття потенціалу предметно-естетичного середовища, в якому перебувають вихованці;
- відкритість до особистісного розвитку в процесі взаємин з соціумом.

За час дослідницько-експериментальної роботи нами було зафіксовано, що педагог недільної школи в реальній практиці виконує функції соціального педагога, зокрема, соціально-терапевтичну функцію. Для реалізації цієї функції педагогу недільної школи потрібні певні знання й уміння, до яких можна віднести такі: психолого-педагогічна грамотність та педагогічна етика; комунікативні уміння; рефлексивні уміння; педагогічна творчість; особистісні якості: емпатія, спостережливість, любов до вихованців.

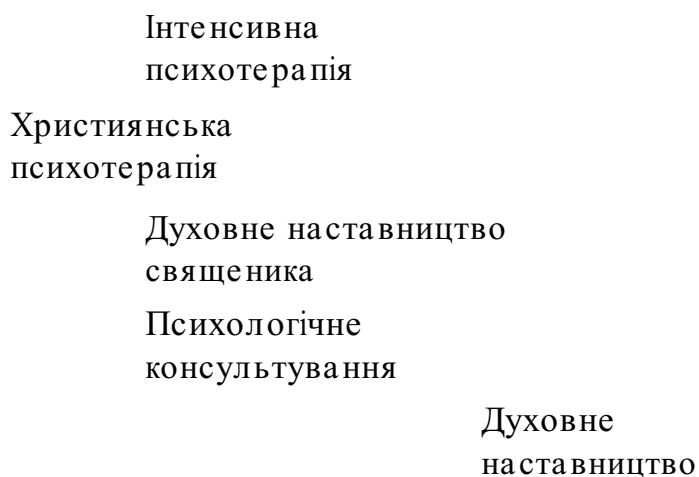
Реалізація мети духовно-соціального розвитку особистості в недільній школі набуває смислу через особистісно діяльнісний підхід, за умови дії якого педагог відмовляється від авторитарних підходів до організації соціально-виховного процесу і виконує більш демократичну роль помічника, наставника, організатора і друга. За нової парадигми освіти педагог допомагає дітям організувати самостійну й активну пізнавальну діяльність, а його професійні уміння спрямовані не на контроль знань, як при традиційному навчанні, а на готовність учня до взаємодії з іншими дітьми, на діагностику діяльності дітей, а також на надання кваліфікованої допомоги в усуненні особистісних труднощів.

В умовах діяльності християнської недільної школи педагог виконує також особливу роль «мандрівника», який подорожує разом з дитиною по шляху, що наближає їх до духовного ідеалу. При цьому процес духовного зростання здійснюється не лише в дітях, але й у педагогах. Усі дійові особи навчально-виховного процесу в недільній школі виступають як суб'єкти соціалізації та самосвідомі діячі на шляху досягнення ними своїх особистих духовних та соціальних очікувань.

В американській науково-християнській літературі глибоко розроблена концепція духовного наставництва, зокрема в працях Д.Беннера [292], Р. Дровдаля [339], П.Стенлі і Р.Клінтона [357], А.Фрайлінг [313], С.Хант [319] та ін. За висновками Д.Беннера, саме наставництво є однією із важливих складових комплексної системи духовної терапії особистості, яка включає в себе також: вплив соціального мікросередовища (сім'ї та друзів); психологічне консультування; духовне наставництво священика; християнську психотерапію; інтенсивну психотерапію. Проаналізувавши дослідження американських вчених, вважаємо за доцільне представити потенціал цієї системи щодо психотерапевтичної допомоги і соціально-педагогічного впливу у вигляді діаграми, яка показує значущість духовного наставництва.

Як видно з рис. 2.8, духовне наставництво має один з найвищих потенціалів соціально-педагогічного впливу на особистість. Пропонуючи холістичний підхід до соціально-виховної роботи з підростаючим поколінням та терапевтичної допомоги тим людям, хто її потребує, психолог Д.Беннер підкреслює важливість інтеграції зусиль усіх суб'єктів соціального впливу на особистість: батьків, вихователів, друзів, соціальних педагогів, медиків, консультантів, пасторів та інших дійових осіб [292].

В умовах діяльності недільної школи педагог виконує функції духовного наставника, який супроводжує дитину на шляху її духовного, соціального, емоційного та інтелектуального розвитку. Сама ідея наставництва сягає корінням у часи класичної Греції. Етимологія слова «наставництво», або «mentoring» чи «менторство», як воно звучить у англomовному світі та деяких російських виданнях [95], знаходиться в «Одисеї» великого Гомера, який дав учителю Телемаха ім'я Ментор. Ментор був обраним Одисеєм як наставник його сина Телемаха, якому була потрібна допомога в набутті практичного соціального досвіду.

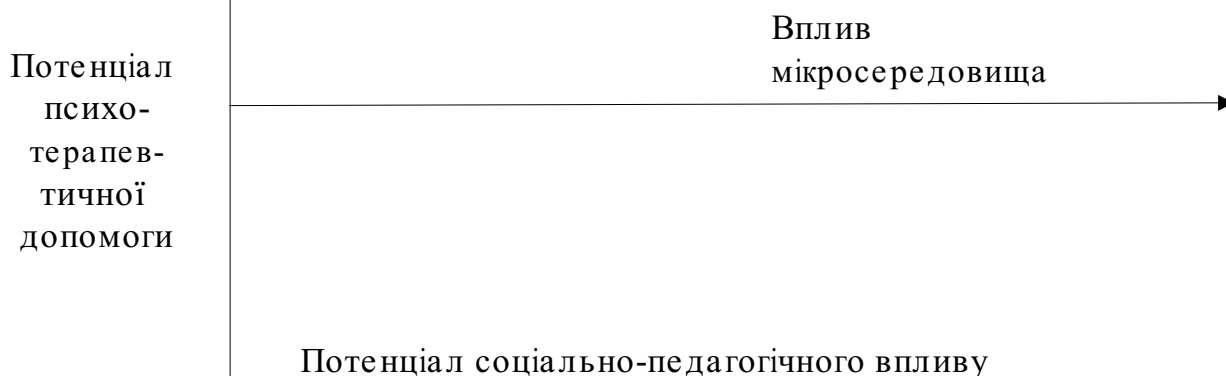

Рис. 2.8. Потенціал складових системи духовної терапії

У християнській педагогіці розвиток та вдосконалення особистості людини неодмінно поєднувалися з наставництвом, наслідуванням ідеалу морального життя. Наприклад, у листі до християн м.Колоси св.Апостол Павло пише, що він працює, «навчаючи кожну людину всякої мудрості, щоб учинити кожну людину досконалою в Христі» [22, с.1449]. Професор педагогічних наук Роберт Дровдаль [339] розробив концепцію християнського наставництва з метою сприяння духовному, моральному та соціальному розвитку дитини в умовах діяльності християнських таборів для дітей, недільних шкіл, біблійних груп, церковних педагогічних програм. Автор називає три характеристики ефективних відносин між наставником і учнями: «цілеспрямованість, підзвітність та справжня турбота про вихованців» [339, с.227].

Для недільної школи принцип цілеспрямованості наставницьких відносин знаходить втілення, коли зміст навчальних програм відповідає соціально-виховним цілям діяльності. Під час занять ми розпізнавали, який досвід сприяє розвитку особистості і який йому заважає. Ще Дж.Дьюї запропонував два критерії для визначення виховної ситуації: «цілісність та взаємодія» [305, с.38]. Для оцінки виховної ситуації педагоги недільної школи з'ясували такі питання: «чи сприятиме цей досвід вдосконаленню особистості?» (принцип цілісності) та «чи є зв'язок між зовнішнім досвідом та внутрішньою готовністю особистості до сприйняття життєвих уроків?» (принцип взаємодії).

Принцип підзвітності у відносинах між наставником та дітьми в недільній школі реалізувався через побудову відкритого середовища морального виховання за умов відкритості дитини до принципів духовного життя. Християнські моральні чесноти включають у себе: «любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, добрість, вірність, тихість та здержливість» [Галатам 22, с.1437]. Серед якостей, які, навпаки, заважають духовному вдосконаленню Апостол Петро називає «усяку злобу і всякий підступ, і лицемірство, і заздрість, і всякі обмови» [22, с.1488].

На формульовальному етапі експерименту ми визначили комбінацію морально-соціальних навичок відповідно до вікової групи вихованців, які вони можуть і готові практикувати. Наприклад, у дітей молодшого шкільного віку ми формували навички ввічливості, доброзичливості, чесності, слухняності, а також вміння ділитися, дотримуватися черги, виражати свої емоції соціально прийнятним чином.

Третя характеристика ефективних відносин між наставником і учнями, за Р.Дровдалем, – створення середовища турботи про вихованців. У християнській педагогіці поняття турботи про ближнього доволі об'ємне. На педагогічному рівні воно вміщує в себе дві фундаментальні складові: підтримку та стимулювання [303]. У соціально-виховному середовищі недільної школи підтримка вихованців проявляється, коли педагог:

- уважно слухає дитину, як вона розповідає про своє життя і розуміння світу [Р.Дровдаль];

- висловлює позитивні установки щодо можливостей кожної дитини досягти життєвого успіху [Дж.Вілхойт];

- проявляє співчуття та співпереживання в складні періоди життя;

- широко відкриває дітям свої внутрішні переживання та свій життєвий досвід [Л.Далоз];

Така атмосфера сприяє набуттю вихованцями позитивного соціального досвіду та формуванню в дітей життєвих і соціальних компетенцій. Але слід зазначити, що середовище, яке дає підростаючому поколінню лише підтримку без певного поштовху до розвитку і подоланню труднощів може привести до затримки соціального розвитку особистості і, можливо, навіть стагнації. Тому можна погодитися з висновками американського вченого Л.Далоза [303] про необхідність стимуляції дитини та відкриттю перед нею широких горизонтів освіти, самоосвіти і самовдосконалення.

З практичної точки зору стимуляція соціального і духовного розвитку вихованців здійснюється тоді, коли педагог недільної школи:

- ставить перед дитиною завдання, які перебувають у зоні найближчого розвитку [Л.Виготський];

- організовує дискусії на глобально значущі теми [П.Палмер, П.Фреїре];

- ставить перед вихованцями високі моральні стандарти та чітко пояснює дітям свої очікування в цій сфері [Л.Колберг];

- допомагає побачити багатовимірний контекст сучасного світу та значущість морального вибору людини [Л.Колберг];

- демонструє моральну та соціальну досконалість у своєму власному житті, оскільки справжня соціалізація і рівень духовного розвитку проявляється у вчинках людини, а не в її знаннях.

Отже, у процесі соціально-виховної діяльності недільної школи дві найважливіші функції педагога – організаторська та виховна. Педагог є провідним агентом соціально-виховного процесу, який несе відповідальність за розв'язання основних завдань діяльності недільної школи. Успіх соціально-педагогічної діяльності залежить від готовності і здатності педагога до особистісного та професійного саморозвитку. Практика роботи в недільній школі, з одного боку, вимагає, а з іншого – допомагає педагогові засвоїти нові засоби спілкування з дітьми, поєднувати традиційні та новітні технології навчання, розширювати своє розуміння ціннісно-сміслового і предметного змісту дитячого світу. Педагог недільної школи застосовує в роботі принципи холістичної освіти й визначає свою роль у відкритій виховній системі, у якій перебуває вихованець.

При аналізі дієвих чинників соціально-педагогічного впливу на дітей та молодь, не можна залишити поза увагою *виховний вплив самого соціокультурного середовища* недільної школи. Практика засвідчує, що для створення цього унікального соціокультурного середовища педагогічного впливу на особистість потрібен активний пошук інноваційних педагогічних технологій, які допомагають дітям відкрити для себе естетику соціально-педагогічного середовища недільної школи, красу міжособистісних стосунків та красу навколишнього світу. Особливої уваги у роботі ми надали таким *характеристикам соціокультурного середовища* недільної школи, як інтер'єрна, емоційно-естетична, міжособистісна та навчально-ігрова.

Створення соціально-педагогічного середовища починається з доцільного оформлення *інтер'єру* приміщення, в якому здійснюється освітньо-виховна діяльність. Тому на підготовчому етапі експериментальної роботи ми ретельно працювали над дизайном шкільного інтер'єру, де мають відбуватися заняття недільної школи, передбачали те, що кімната для занять повинна бути чистою, світлою та затишною. Соціальний педагог повинен дбати про такі необхідні речі для здоров'я дітей, як тепло, чисте повітря, зручні та безпечні меблі, добре освітлення кімнати. Якщо є змога, стіни кімнати можна пофарбувати в такі кольори, які допоможуть дітям отримати задоволення від занять, підвищать їх інтерес до навчання. З досліджень М.Пугачевої [206] відомо, що кольоротерапія застосовується у медицині ще з XIX століття, коли англійські вчені Даун і Блунт відкрили засоби лікування рахіту та хвороб шкіри за допомогою ультрафіолетового проміння. Але, навіть не намагаючись надати медичної допомоги, можна створити інтер'єр, який підвищить загальний тонус організму, ослабить напругу, дасть стимул інтересу до спілкування, навчання, відкритості до соціуму.

На сьогоднішній день існує багато досліджень кольоротерапії [285; 290; 318; 354]. При цьому різні науковці дають схожі трактування впливу різних кольорів на людське життя. Наприклад, на православному апологетичному сайті сказано про це так: «Кожний із кольорів несе своє емоційне навантаження, яке необхідно враховувати при стимулюванні трудової діяльності. Наприклад, доведено, що сполучення червоного і синьо-зеленого кольорів стимулюють загальну працездатність. Жовтогарячий чи жовто-зелений – знімають розумову втому, а чистий жовтий колір сприяє розумовій діяльності. Загалом під час роботи найпривабливіші жовто-зелені тони в різних поєднаннях і відтінках. Великі дози жовтого породжують зайву активацію, але у невеликій кількості стимулюють мозкову діяльність і підвищують ефективність розумової праці» [179]. Спираючись на власний досвід, цілком згоджуємося з авторами цього дослідження і для недільної школи рекомендуємо використовувати жовті, жовтогарячі та зелені кольори.

Щодо *емоційно-естетичної ознаки* соціокультурного середовища недільної школи, то можемо стверджувати, що її важливим елементом є використання творів мистецтва, які сприяють позитивним емоційно-естетичним переживанням учнів. У Концепції художньо-естетичного виховання школярів у позаурочній діяльності зазначається, що «виховний вплив мистецтва, значення якого характеризується гармонією в людині фізичного та духовного начал,

єдністю емоційного та раціонального аспектів, може стати допоміжним дійовим каналом впливу на духовність особистості» [124, с.24]. Недільна школа створює умови виховання дітей засобами різних видів мистецтва: образотворчого, декоративно-ужиткового, музичного мистецтва, і навіть театрального і кіномистецтва.

Наша модель діяльності недільної школи надала змогу дітям розширити межі свого естетичного розвитку завдяки екскурсіям до пам'яток архітектури, садово-паркового мистецтва, історичних музеїв та місць, де збережено традиції народних промыслів: Успенська Києво-Печерська Лавра, Музей народної архітектури та побуту України, пам'ятник засновникам Києва на Дніпрі, Музей хліба, Андріївська церква та Андріївський узвіз та ін. Вихованці недільної школи залучалися також до музично-виконавської творчості, творчої гри, що активізує мистецьке спілкування та самовираження. Реалізація цього напрямку здійснювалась через такі види діяльності, як організація концертів до Пасхи «Світла неділя» і Різдва «Щедрий вечір, добрий вечір», ігрові завдання «Перевтілення», «Якби я був...», «Зроби відкриття», конкурси «Найкращий коментатор», «Найкращий оповідач» для усвідомлення школярами історій духовного змісту.

Крім того, в умовах недільної школи є змога демонстрації художніх та документальних фільмів, які розповідають про життя історичних та сучасних постатей, духовних людей. Наприклад, «Життєвий шлях митрополита Даниїла», «Благословення апостола Андрія», «Серафим Саровський: благословення Китай-гори» та ін. Відбір фільмів повинен здійснюватися на засадах їх глибокого змісту та високих художніх якостей.

Наприклад, під час роботи в міжнародній недільній школі в м.Києві на базі англійської християнської церкви «Церква Христа» нами було використано мультиплікаційні фільми, оскільки вони найкраще підходять для роботи з дітьми молодшого шкільного віку: «Іграшка, яка врятувала Різдво», «Бог хоче, щоб я простив їм?» «Давид і огірок-гігант», «Мадам-чорниця», «Цар Георгій та гумова качка», «Лері і невгамовні чутки» та ін. У цих фільмах біблійні історії були розкриті дітям за допомогою казкових персонажів.

Завдяки своїй доступній та зрозумілій формі казкові образи допомогли дітям зрозуміти смисложиттєві категорії добра і зла, а також стимулювали роботу дитячої фантазії. Це сприяло емоційному збагаченню дітей та надало можливості спрямовувати їх на здійснення порівняльного аналізу кінематографічних образів.

Як з'ясувалося під час дослідження, соціокультурне середовище недільної школи має не лише естетичний вплив на вихованців, але й сприяє соціальній адаптації дітей до навколишнього середовища. Цей процес здійснюється через унікальні *міжособистісні стосунки* між суб'єктами виховного процесу. Найважливішою характеристикою середовища соціально-педагогічного впливу недільної школи ми, як і дослідники православної доктрини, вважали атмосферу любові. Протоієрей Артемій Владимірів [203], наприклад, порівнює діяльність педагога недільної школи з діяльністю священика, а саме з його проповідницькою та пастирською функціями. Першочерговим соціально-педагогічним завданням для педагога недільної

школи він називає щирю любов до своїх учнів. Причому ця любов не абстрактне поняття, а має певні ознаки й конкретні прояви. По-перше, полюбити дітей означає побачити в них вищу цінність людського життя. По-друге, це означає зрозуміти їх унікальність, визнати їх унікальні природні і духовні дари. Така любов є передумовою духовного зв'язку педагога з вихованцями, який сприяє доброзичливості, щедрості душі по відношенню до дітей та допомагає підібрати механізми та методи ефективного соціально-педагогічного впливу. При цьому проявляються основні властивості любові: «любов довготерпить, любов милосердствує, не заздрить, не величається, ... тішиться правдою, ... сподівається всього, ... любов ніколи не зникає» [22, с.1417].

Православна педагогіка відзначає цілющий вплив любові як на вихованців, так і на тих, хто їх навчає. Тобто безкорислива і дієва любов до ближніх веде до духовного й соціального вдосконалення не тільки дитини, але й педагога. З цього приводу Апостол Павло писав своїм учням: «а ти, Божа людина, женися за любов'ю», або «над усім зодягніться в любов, що вона – союз досконалості» [22, с.1462, 1450]. Святитель Феофан Затворник (1825 – 1894) [219] так поясняв слова Апостола в повчанні своїм духовним дітям: істинна любов може жити лише в такому серці, яке вільне від егоїзму, гордості та користі. Тобто шлях до надбання духовності лежить через наполегливу роботу над особистісними негативними якостями, зокрема через приборкання гніву, очищення від ненависті, заздрощів, самолюбства, непримирення.

З іншого боку, видатний філософ середньовіччя Фома Аквінський (1250 – 1274) стверджував, що саме любов до джерела духовності надихає людину на моральність, надає їй мудрості, відваги, поміркованості, справедливості, а також спонукає до соціальної й духовної активності. Процес індивідуальної діяльності особистості щодо морального, духовного та соціального вдосконалення досить виразно представлено нами у додатку П. Слід зауважити, що цей процес сприймається не як замкнуте коло, а як спіраль духовного й соціального вдосконалення особистості, а результати діяльності якого за принципом центричності повторюються на вищому рівні.

Отже, виховний вплив соціокультурного середовища недільної школи на дітей здійснюється за умов створення атмосфери любові та моделювання педагогом індивідуальної діяльності, спрямованої на моральний, духовний і соціальний розвиток особистості.

Однією з дієвих ознак соціокультурного середовища недільної школи є його *навчально-ігрова характеристика*. Навчально-ігрове середовище розглядається в педагогічній науці як один із основних засобів навчання й виховання дітей молодшого шкільного віку, тому що саме цей підхід до організації соціально-виховної діяльності забезпечує емоційність та зацікавленість дітей. Навчально-ігрове середовище – це сукупність ігрових методів та засобів спілкування дітей з однолітками та дорослими в умовах соціально-педагогічної діяльності. До засобів створення розвивального навчально-ігрового середовища належить також організація матеріального середовища: книжки, картинки, іграшки, навчальна кімната тощо.

На заняттях недільної школи нами були успішно використані ігрові ситуації, рольові та імітаційні ігри, навчальні ігри, розвиваючі вправи.

Наприклад, командні ігри розвивали у дітей відповідальність за свої дії та дії товаришів, сприяли розвитку почуття товариської солідарності та взаємодопомоги, зокрема рухова гра «Хто перший?», естафета «Десять Заповідей», естафета «Тваринний світ», командна гра «Влучно в ціль», рухова гра «Вибирай – повертай» та ін. Це підтверджує висновки Н.Карачевської [108], яка розглядає проблеми організації навчально-ігрового середовища як один із засобів розвитку емоційно-вольових якостей молодших школярів.

Практика засвідчує, що для дітей молодшого шкільного віку доцільно організовувати енергійні ігри, які приносять їм радість і задоволення, активізують витривалість: «Музикальні християнські чесноти», «Йди за лідером», «День і ніч», «Ким ти хочеш бути?». Зважаючи на те, що рухова діяльність дитини молодшого шкільного віку сприяє нормальному розвитку її нервової системи [108], то фізичні вправи під час занять недільної школи сприяли гармонійному розвитку і здоровому способу життя вихованців.

Н.Карачевська відзначає також роль навчальної гри як соціологічного феномена й засобу морального виховання особистості. Тому нами особливе місце було відведено використанню ігрових вправ, які дозволили дітям проаналізувати морально-етичні ситуації і зробити правильний вибір або зрозуміти духовну цінність дружби, добрих вчинків, доброзичливості: «Заповіді, як дорожні знаки», «Мої добрі справи», «Згоден – не згоден», заняття-казка «Країна Славіна», сюжетна станція «Папужка», виконання пісень про дружбу та ін.

Під час впровадження програми «Духовна подорож» (додаток Н) стало очевидним, що створення в умовах навчальної діяльності ігрового простору дозволяє формувати вільні стосунки дітей з дорослими та однолітками, що сприяє соціальній адаптації. Для досягнення цієї мети використовувалися ігри: «Дорога довіри», «Вибирай», рольова гра «Дитячі забави», гра «Таємний друг».

Демократичний стиль спілкування педагога з вихованцями в розвивальному ігровому середовищі і використання творчих, цікавих завдань має позитивне значення для розвитку творчості дитини [52; 108; 142]. Серед творчих завдань у нашій програмі можна назвати інсценування біблійних історій, виготовлення плакатів в командах, малювання на духовні теми, завдання «Скопіюй картинку», сюжетно-рольову гру «Троє поросят», прикладну навчальну станцію «Пісок та камінь», «Твір-опис сюжетної картини», станції «Фотографія на згадку», «Козацькі регалії» та ін. Діти молодшого шкільного віку почували себе на таких заняттях вільно і радісно, оскільки виступали творцями навчального процесу.

Можна стверджувати, що у соціокультурному середовищі недільної школи особистість розглядається як мета освітнього процесу, як ціннісний центр, морально-відповідальне життя якого розгортається за умов оволодіння особистістю культурно-духовними надбаннями людства. Результатом навчання стає досягнення гармонії в процесі пізнання вихованцями духовного ідеалу, самих себе, навколишнього світу, своєї країни і людства.

Отже, недільна школа створює умови для формування духовних, моральних і соціальних компетенцій особистості завдяки наявності таких важливих соціально-педагогічних чинників соціально-виховного впливу, як

зміст соціально-виховної роботи; організація навчально-виховного процесу; роль особистості педагога недільної школи; унікальне соціокультурне середовище недільної школи. Реалізація цих чинників можлива через залучення соціально-педагогічних механізмів впливу на процес становлення дитини, які будуть розглядатися в наступному параграфі.

2.3. Механізми соціально-педагогічного впливу соціокультурного середовища недільної школи на процес становлення особистості дитини молодшого шкільного віку

Досягнення мети соціально-виховної діяльності недільної школи забезпечується успішним використанням механізмів соціально-педагогічного впливу на процес становлення особистості вихованця. Можна вважати, що становлення особистості дитини відбувається у процесі її індивідуального духовного, соціального і морального розвитку. При цьому соціально-педагогічний вплив на особистість дитини розуміється як результат організації навчання та виховання дітей з урахуванням їх вікових та психологічних особливостей, що сприяє досягненню особистістю виховного ідеалу. Спираючись на визначені А.Мудриком [173] механізми соціалізації, які соціально формують особистість, виокремлюємо такі *механізми* соціально-педагогічного впливу на дітей у соціокультурному середовищі недільної школи, як: *інституціонально-традиційний* (цілісність моральних норм; культурно-освітні традиції, духовна спадщина, християнські цінності; норми соціально-педагогічної діяльності); *міжособистісний* (педагоги недільної школи, дитячий колектив, сама дитина); *стилізований* (соціально-виховне середовище недільної школи з унікальною сукупністю методів та форм роботи, соціально-педагогічні технології освітньо-виховного впливу).

Вченими доведено, що соціальний розвиток особистості здійснюється в процесі засвоєння нею моральних норм, еталонів поведінки, духовних цінностей суспільства [15]. У науковій літературі є цілий ряд досліджень проблеми духовного змісту сучасної освіти. [5; 19; 202; 238]. У праці В. Андрущенко «Організоване суспільство» зазначено, що сучасна українська освіта викристалізувалася під впливом загальнокультурного розвитку українського народу і культурно-освітніх традицій перших приходських шкіл та монастирської освіти, братських шкіл та жіночих курсів, перших університетів та академій [5].

Аналіз такого соціального інституту, як недільна школа, дозволяє стверджувати, що вони продовжують традиції саме приходських шкіл і монастирської освіти, насамперед у тому, що їх філософія виховного впливу середовища базується на християнських принципах та цінностях. У процесі діяльності недільних шкіл ці норми та цінності передаються індивідам як соціально значущі, і якщо вони набувають особистісної ваги, то стають засобом саморегуляції поведінки особистості, її життєдіяльності. Отже, в процесі соціально-виховної діяльності недільних шкіл реалізується *інституціональний механізм* соціального розвитку особистості.

Процес глибокого усвідомлення духовних цінностей є передумовою розвитку духовно зрілої особистості. У механізмі впливу соціокультурного середовища на духовний потенціал особистості виділяємо дві складові:

- соціалізація індивідів на рівні засвоєння загальноприйнятої системи духовних цінностей, традицій, вітчизняної та світової культурної спадщини;
- становлення особистості з усталеною індивідуальною системою морально-духовних цінностей, яка здатна повноцінно брати участь у соціально значущій діяльності.

Дія механізму ускладнюється тим, що у процесі духовного розвитку особистості необхідне пізнання свого власного «Я». Самопізнання є першою й необхідною умовою волі, звідси усвідомлення дитиною своєї моральної природи та соціальної сутності є передумовою її духовної саморегуляції та морального вибору.

Отже, механізм формування ціннісних орієнтацій особистості містить у собі процес усвідомлення дитиною системи духовних цінностей та процес перетворення морально-духовних норм суспільства у внутрішнє нормативне переконання особистості. Крім того, соціокультурне середовище недільної школи створює умови для того, щоб ці морально-духовні норми стали суб'єктивними принципами поведінки дитини, її установками і внутрішніми потребами. Таким чином здійснюється формування самосвідомості особистості на основі духовних, моральних та соціальних цінностей.

Міжособистісний механізм соціального розвитку дітей в умовах діяльності недільної школи функціонує в процесі взаємодії усіх дійових осіб соціально-виховного процесу. У дисертації виокремлено три складові міжособистісного механізму: вплив педагога на дитину, вплив дитячого колективу на дитину, розвиток самосвідомості вихованця завдяки впливу оточуючих.

По-перше, педагог спрямовує свою роботу на розкриття особистісного духовного потенціалу дитини, а також на розвиток особистості в культурній, творчій та соціальній сферах. Реалізація соціально-педагогічних завдань розгортається в процесі спільної діяльності, співпраці й спілкуванні між педагогом та дітьми.

Безперечним є той факт, що виховний вплив на окрему дитину мають також загальні ціннісні орієнтири й моральні установки дитячого колективу, в якому вона діє та навчається. Цей колектив має унікальні виховні можливості через надзвичайно сильний вплив міжособистісних взаємин у площині «дитина – дитина». Однією з причин цієї сили є мінімізація внутрішнього опору дитини стосовно вимог своїх товаришів та групи [16].

Вплив дитячого колективу на окрему особистість може бути виражений у зміні деяких якостей характеру дитини, зміні її поведінки, ставлення до явищ, що відповідають чи не відповідають моральним принципам, прийнятних для певного колективу. Результатом такого впливу інколи може бути навіть зміна зовнішнього вигляду і поведінки дитини. Щодо соціального розвитку особистості, то необхідно відзначити розвиток умінь і нових форм спілкування з людьми через виховний вплив дитячого колективу.

У процесі соціального становлення дитини молодшого шкільного віку в контексті дитячої спільноти найактивніше беруть участь чотири основні психологічні механізми: ідентифікація, рефлексія, моделювання та відособлення. Як стверджує психолог А.Карпов [111], ідентифікація – це процес ототожнення людини з іншою людиною чи групою людей як певним еталоном, а рефлексія – це усвідомлення дитиною того, як вона сприймається іншими людьми, аналіз і корекція власної поведінки. За висновком психолога О.Кононко [123], моделювання вміщує в себе процеси ідентифікації, рефлексії та свідомого оцінювання іншої людини у порівнянні з певним зразком поведінки. Щодо відособлення, то психологи розглядають його як процес відстоювання дитиною своєї соціальної, моральної та природної сутності [123].

Під час роботи в недільній школі ми спостерігали, що вплив соціокультурного середовища на особистість мав як стихійний, так і спрямований характер. Якщо вплив дитячого колективу проходив несвідомо, то завданням соціально-педагогічної діяльності ми вважали здійснювання педагогічно спрямованого виховного впливу на дитину і, отже, свідоме сприяння процесу соціального становлення підростаючої особистості. Наприклад, під час занять в недільній школі американської церкви «Світло істини» ми спостерігали, як шестирічні діти прийшли на перше заняття збуджені, веселі, гомінкі. Один із хлопчиків, Бенджамін Р., витяг іграшки і почав гратися з ними; інші діти приєдналися до нього, і гомін у кімнаті зріс. Але метою першого заняття було навчити дітей слухатися педагога і дотримуватися тиші під час розповіді біблійної історії. Тоді педагог сів на підлогу неподалік від дітей і тихим голосом почав розповідати історію «Добрий пастир», використовуючи ляльки. Волонтер, який був присутній на занятті, привернув увагу дітей на його розповідь. Діти приєдналися до педагога, залишили іграшки і затихли. Після розповіді педагог продемонстрував, як слід поводитися в кімнаті для недільних занять: що і як можна робити на «станції малювання», на «станції співів», на «станції оповідань». На наступних заняттях діти вели себе чемно й уважно, не кричали і не бігали. Так педагог моделював норми поведінки, щоб діти зрозуміли, що є час гратися і час слухати, час сміятися, і час сумувати, «час шукати і час розгубити,... час мовчати і час говорити» [22, с.821].

Реалізуючи принципи гуманістичної освіти, ми не втручалися у перебіг розвитку дитини, а тільки створювали умови для її розвитку в процесі спільної навчально-пізнавальної діяльності. Для того, щоб ефективно залучити саму дитину до саморозвитку, ми розробили систему освітньо-виховних впливів з урахуванням психологічних і фізіологічних особливостей дитини молодшого шкільного віку. І саме недільна школа дала змогу педагогам реалізовувати свою професійну майстерність через свободу вибору таких технологій розвитку та навчання, які забезпечували активність вихованців у процесі розв'язання завдань саморозвитку й свідомого привласнення нових особистісних цінностей.

У практичній діяльності з'ясувалося, що для здійснення морально-духовного впливу на дітей молодшого шкільного віку найефективніше працюють історії морально-етичного змісту. Наприклад, на заняття недільної школи при Церкві Христа Спасителя (м.Київ) приходила Маша П., яка завжди

хотіла бути найкращою: вона намагалася першою дати відповідь на запитання педагога, дуже сердилася, коли хтось інший вигравав змагання, і навіть плакала. Тоді ми розповіли дітям таку історію: «Жила-була дівчинка Мариночка, яка була дуже розумна і красива, і було в неї багато друзів. Але Мариночка завжди хотіла бути першою: вона кричала і тупотіла ногами, коли програвала (ось так). І згодом інші дітки перестали з нею дружити, бо всім хочеться інколи прибігти першим, виграти у шашки, намалювати кращий малюнок. Мариночка провела кілька днів одна, і їй було дуже сумно. Тоді Мариночка вирішила, що краще мати багато друзів, ніж бути завжди першою. Вона пішла до своїх друзів і попросила дозволу з ними погратися. Коли вони бігали наввипередки, і Сашко прибіг першим, Мариночка підійшла до Сашка і привітала його з перемогою». Після цієї розповіді діти мали змогу поміркувати над нею і дати відповіді на запитання, які допомогли їм зробити правильні висновки. Згодом наша вихованка Маша П. почала проявляти дружелюбність, підтримку, повагу до інших і навчилася контролювати свої негативні емоції.

Щодо мотиваційних механізмів педагогічного впливу на дітей, то в недільній школі розвиток морально-духовних цінностей особистості здійснюється за допомогою активізації внутрішніх механізмів свідомості й самосвідомості. Система морально-духовних цінностей розглядається не як набір моральних понять і норм для раціонального запам'ятовування учнями, а як комплекс моральних цінностей для опанування й практичного засвоєння. Ознаками моральної самосвідомості можуть бути моральні потреби, схильності та навички особистості. У такому випадку можна розраховувати на дві функції моральної самосвідомості: регуляторну (тобто саморегуляція просоціальної поведінки) й профілактичну (запобігання асоціальним діям особистості). Наприклад, для самооцінки внутрішніх механізмів моральної свідомості нами використовувалася методика «Ознаки моральності». Дітям молодшого шкільного віку недільної школи при Церкві Христа Спасителя (м.Київ) (12 дітей) пропонувалося відверто відповісти «так» чи «ні» на такі запитання анкети:

- Ти завжди вітаєшся першим?
- Ти часто допомагаєш іншим людям чи тваринам?
- Ти добре знаєш правила поведінки вдома, на вулиці, в школі, в недільній школі?
- Ти завжди виконуєш ці правила поведінки?
- Чи відповідаєш ти на хамство і злість інших людей тим самим?
- Чи вважаєш ти, що сильніший завжди діє правильно?

Ці запитання допомогли діагностувати рівень сформованості культури поведінки дітей (який виявився нижче за середній) і сформували мотивацію для розбору таких тем, як ввічливість і нахабність; доброзичливість і егоїзм; доброта і агресія. Ці заняття особливо важливі для дітей молодшого шкільного віку, які в соціально-емоційному плані потребують знань конвенційної моралі (як треба діяти і реагувати) і психологічно готові до саморегуляції поведінки.

У цьому плані повчальними є українські народні казки, вірші А.Барто «Дівчинка-плаксуха», «Любочка», «У театрі», казки В.Сутєєва «Під грибом», «Яблуко», а також такі біблійні оповідання, як «Ной і три сини», «Примирення

Іакова і Ісава» та багато ін., які ми включили до наших занять. Однак у дітей молодшого шкільного віку спостерігається відставання розвитку звичок культурної поведінки від знання цих правил. Ми сприяли розвитку цих навичок у дітей на заняттях недільної школи за допомогою розвивальних вправ і ситуацій, наприклад, розбору виховних ситуацій типу:

- Наталка упала і забила коліно, а Марийка стоїть і сміється...
- Василь стоїть у черзі в буфет, а Микита став поперед нього, бо сильніший....
- Вчитель розмовляє з Оленкою, а Сергій звертається до вчителя зі своїм запитанням ...

Діти відповідали на запитання «Як би ти вчинив у цій ситуації?», обґрунтовували свої відповіді і, таким чином, вчилися переносити загальні морально-етичні уроки на конкретні дії особистості в реальних життєвих ситуаціях.

Діяльність суб'єктів виховного впливу була спрямована на особистісний розвиток у контексті соціокультурного середовища і реалізовувалася через спілкування та взаємодію всіх учасників цієї діяльності. Соціальне становлення особистості дитини відбувалося за умови глибокої взаємодії особистості й дитячого колективу як важливого чинника набуття дитиною соціального життєвого досвіду. Соціально-виховний процес був успішним також завдяки демократичним і партнерським стосункам між педагогами і дітьми та високому рівню педагогічної майстерності.

Після визначення суб'єктів та норм діяльності недільної школи зупинимося на методах і засобах педагогічного впливу, які забезпечують становлення духовної та соціально компетентної особистості, здатної до саморозвитку та життєтворчості. Методи і засоби утворюють системну єдність, тому їхній розгляд повинен бути комплексним.

Духовне й соціальне становлення особистості здійснюється під впливом багатьох факторів, зокрема мікро- й макросередовища, в якому росте дитина, й розпочинається задовго до її появи у недільній школі. До значущих соціально-педагогічних чинників соціально-духовного розвитку особистості за межами недільної школи належить сім'я, друзі дитини, загальноосвітні структури, позашкільні заклади, засоби масової інформациі, громадська думка. Як організатори недільної школи ми ставили завдання створити середовище цілеспрямованого соціально-педагогічного впливу на особистість у межах існуючого виховного простору.

Реалізація *стилізованого механізму* здійснюється у процесі соціально-виховної діяльності недільної школи, в якій уже склалася певна система зі своїми традиціями й оригінальними формами роботи. Вони залежать від зазначених вище напрямів соціально-виховної діяльності та вміщують чотири основні групи. Перша група зумовлена *духовно-просвітницькою діяльністю* недільної школи і включає різноманітні форми групового та індивідуального характеру: духовні бесіди («Цінність людського життя», «Добро і зло», «Християнські заповіді»), читання духовної і морально-повчальної літератури (казки світової класики, Повість минулих літ, «Євангеліє для дітей», біблійні оповідання), відвідування храмів.

Друга група засобів соціально-педагогічного впливу на особистість зумовлена *культурно-освітньою діяльністю* недільної школи. Культура розглядається як система зразків поведінки, свідомості людей, предметів і явищ у суспільстві, яка постійно відновлюється при зміні поколінь. Кожна особистість належить до певної соціокультурної спільноти, яка впливає своїми установками на світогляд людини, її цінності, ідеали, норми поведінки. В умовах української недільної школи формування культурного й духовного світу дітей та молоді здійснюється на морально-етичному та духовно-культурному потенціалі українського народу. Для підвищення рівня духовного, морального і культурного розвитку дитини вважаємо за необхідне збагачення усіх сфер життя особистості знанням національної історії та культури, традицій та звичаїв, історично притаманних українському народові моральних цінностей

Серед форм і методів роботи з молодшими школярами в рамках культурно-освітньої діяльності недільної школи ми використовували такі: створення бібліотеки (українські народні казки, оповідання В.Сухомлинського, збірники прислів'їв і приказок, «Дитяча Біблія»), відвідування музеїв та виставок (Музей хліба, Музей води, Національний художній музей України), організацію екскурсій (Софійський собор, Пам'ятник засновникам Києва, зоопарк), форми краєзнавчої діяльності (поїздка до Музею народної архітектури та побуту), а також форми колективної творчості (виготовлення плакатів, підготовка концертів до свят, інсценування біблійних історій).

Третя група організаційних форм педагогічного впливу на особистість характеризується соціально-прикладною спрямованістю і зумовлюється специфікою змісту і завдань *соціально-практичної діяльності* в умовах недільної школи. Наприклад, через використання навчально-ігрових технологій та методів вправ ми створювали таке соціальне середовище, яке сприяє виробленню й закріпленню у вихованців умінь і навичок моральної і культурної поведінки. Процес інтеріоризації особистістю правил і вимог, прийнятих суспільством, здійснювався за допомогою навчальних рольових та імітаційних ігор («Якби я був...», «Таємний друг», «Згоден – не згоден»), навчальних вправ у контексті малих груп («Аналіз почуттів», «Дорога довіри», «Продовж речення», «Кому я прощаю»), а також соціально значущої діяльності (допомога в храмі, прибирання кімнати, території, висаджування рослин).

Завдання *морально-виховної діяльності* недільної школи реалізовувалися на таких тематичних заняттях, як: «Цінність служіння людям», «Прощення ближнього», «Мої добрі справи»; у ході моральних бесід («Якості вірного друга», «Що таке совість?»), під час аналізу ситуацій морально-етичного змісту («Як би вчинив ти?», «На шкільному дворі», «Вкрасти – не вкрасти», «Телефон», «Цукерки», «Телевізор»).

У запропонованій моделі соціально-виховної діяльності недільної школи ми використовували оновлені, прогресивні методи й технології виховного впливу на особистість (див. додаток Р). Ми відмовилися від певних ознак традиційної парадигми освіти, які ще інколи проявляються в сучасних недільних школах: спрямованість на запам'ятовування релігійних фактів, ігнорування процесів соціального становлення особистості, обмеження

релігійного навчання дитини передачею знань в контексті недільної школи без урахування впливу історичного, культурного, соціального макросередовища, в якому перебуває дитина. Це актуально для недільних шкіл як в Україні, так і в Сполучених Штатах Америки.

Наприклад, за оцінкою американського вченого Джона Вестерхоффа, доктора теологічних наук, сучасні американські недільні школи потребують нових підходів до організації освітньо-виховної діяльності так же, як і сучасна загальноосвітня школа. Метою виховного процесу недільної школи є сприяння духовному розвитку дитини, а «не залучення її до певної церкви або конфесії» (переклад наш. – *О.Д.*) [361, с.128]. Професор аналізує основні механізми соціально-педагогічного впливу середовища недільної школи на дітей і розглядає концепцію «інкультурації» («enculturation») як провідний механізм впливу на особистість у контексті християнської спільноти [361, с.80].

Інкультурація поглиблює і розширює концепцію «спрямованої соціалізації» і вміщує в себе не тільки вплив середовища, досвіду, дій інших людей на індивіда, але й процес рівнопартнерської взаємодії між усіма дійовими особами спільноти. Саме характер і якість цього досвіду взаємодії між людьми різного віку в контексті недільної школи є змістом механізму соціально-виховного впливу на особистість.

Ідеї інкультурації ґрунтуються частково на історичному досвіді організації соціально-педагогічного впливу на особистість у недільних школах початку ХХ ст. Аналізуючи спадщину окремих лідерів американських недільників – Джона Вінсента (представника методистської церкви) й Бенджаміна Джейкоба (представника баптистської церкви), професор Д. Вестерхофф пропонує свою модель соціально-педагогічної діяльності недільної школи як добровільної спільноти християн різного віку, метою яких є досягнення високого ідеалу духовного життя.

Механізмом виховного впливу такої спільноти виступає суспільне життя та інкультурація в контексті християнського соціокультурного середовища. Аналіз цього підходу дозволяє стверджувати, що модель Д.Вестерхоффа виконує функції сімейного виховання, за винятком того, що всі члени такої сім'ї спілкуються на рівнопартнерських засадах, а джерелом батьківської позиції (включаючи виховний ідеал) виступає не людина (не вихователь, не педагог, навіть не старійшини церкви), а Святе Письмо.

Засобами соціального виховання в умовах суспільного життя Д. Вестерхофф називає суспільну підготовку й святкування християнських свят, ігри (спортивні, командні змагання), театральні вистави за участю прихожан, пікніки, поїздки на конференції, в парки розваг і відпочинку, в яких беруть участь люди різного віку: діти, підлітки, дорослі та люди похилого віку. У такому соціокультурному середовищі пріоритету не набувають такі завдання соціально-педагогічного впливу, як побудова програми навчання, передача певних знань та формування умінь, підбір виховних технологій. Замість вивчення моральних законів, діти в таких недільних школах навчаються на прикладі життя дорослих.

На нашу думку, в моделі професора Д.Вестерхоффа, яку можна назвати «сімейною недільною школою», є багато позитивних складових. Ця модель

більше нагадує життя перших християнських церков, про яке читаємо в Діях Святих Апостолів, що «люди, які вірували, мали серце одне й одну душу, і жоден із них не вважав, що з маєтку свого є своє, але в них усе спільним було» [22, с.1349]. Це спільне щире життя було провідним механізмом духовного зростання молодих християн й швидкого розповсюдження християнської віри.

Та, на нашу думку, за умов сучасного швидкоплинного життя та багатовимірною соціального середовища, частиною якого є людина, реалізація цієї моделі буде ускладнюватися тим, що для досягнення провідної виховної мети може просто не вистачити часу. Сімейний виховний вплив здійснюється протягом усього життя індивіда. Сучасні діти та їх батьки вже функціонують у мережі широких соціальних зв'язків: близькі та дальні родичі, робота (а часом дві роботи), школа, церква, позашкільні гуртки та секції, друзі, футбольні команди, сусіди, дослідницькі проекти, відвідування культурних закладів, благодійницька діяльність, політична діяльність тощо. Усі ці соціальні групи та обов'язки потребують часу, і сімейна модель недільної школи може не набути чинного пріоритету для більшості сімей певної церкви чи громади. Через те кількість та якість соціокультурного впливу на людину може бути обмежена.

Тому при розробці авторської моделі недільної школи за основу ми взяли традиційні принципи розподілу дітей на групи за віковою категорією. Але водночас ми застосували в дію різноманітні механізми соціально-педагогічного впливу на дітей, включаючи механізми соціалізації і частково інкультурації. В нашій моделі всі групи методів і механізмів впливу на становлення особистості взаємопов'язані й доповнюють одна одну. Вирішення головних соціально-педагогічних завдань недільної школи здійснюється за умов педагогічної доцільності, організації навчально-виховного процесу й застосування комплексу механізмів впливу при взаємодії усіх суб'єктів соціально-педагогічної діяльності.

На етапі формувального експерименту було розроблено серію занять із циклу «Нариси християнської історії України», які дозволяють продемонструвати навчально-виховний процес у контексті гуманно-особистісного підходу, взаємодії і спілкування суб'єктів соціокультурного середовища недільної школи (див. додаток Р). У програмі курсу особлива увага приділялася духовним, соціальним і моральним аспектам життєдіяльності особистості. Цикл «Нариси християнської історії України» може бути незалежним курсом недільної школи для групи дітей молодшого шкільного віку або задіяний як частина інших навчальних програм.

Реалізація завдань та загальної мети соціально-виховного процесу в умовах недільної школи здійснювалася за допомогою певної системи методів і прийомів соціально-педагогічного впливу на особистість дитини. У нашій роботі було запроваджено різні методи соціально-педагогічного впливу, які можна систематизувати та представити за класифікацією американських вчених К.Гангела [301], К.Дайс [307], Д.Лазера [326] в табл. 2.8. Класифікація подана за спрямованістю того чи іншого методу впливу на засвоєння навчального матеріалу, пізнавальну і творчу діяльність, або на розвиток життєвих компетенцій.

Методи соціально-педагогічного впливу на дітей в умовах діяльності недільної школи

<u>Пасивні</u> (спрямованість на засвоєння та відтворення навчального плану)	<u>Активні</u> (спрямованість на пізнавальну та творчу діяльність)	<u>Інтерактивні</u> (спрямованість на активну взаємодію та розвиток життєвих компетенцій)
Розповідь Пояснення Читання тексту Бесіда	Діалог Дискусія Проблемні запитання Самостійна робота Проблемні завдання Індивідуальні творчі проекти Демонстрація фільмів та відеоматеріалів (з дискусією) Мозковий штурм	Навчальні станції Моделювання ситуацій Рольові ігри Інценування Творчі групові проекти Робота в малих групах Робота в парах Експерсії та поїздки (з завданнями)

Представлені методи засвідчують, що в експериментальній роботі ми віддали перевагу активним та інтерактивним освітнім технологіям, які створюють умови для соціокультурного діалогу, активізують дітей, збагачують їхній життєвий досвід та стимулюють становлення соціально компетентної особистості. Це пояснюється тим, що наші програми розраховані на дітей молодшого віку, у яких переважає конкретно-образне мислення та нестійка увага. В емоційній сфері молодші школярі здатні переживати цілий спектр емоцій, але ще не вміють їх контролювати. Тому розгортання виховного процесу на основі інтерактивних технологій здійснюється через створення адекватних умов для повноцінної взаємодії усіх дійових осіб.

Вслід за американськими науковцями Дж.Арнольдом [288], К.Гангелом [301], К.Дайс [307], Л.Річардс [348], К.Стоунхаус [358] у нашому дисертаційному дослідженні ми розглядали сукупність форм і методів роботи з дітьми як єдину технологію соціально-виховного впливу на особистість і вважали за доцільне зробити аналіз кожного із впроваджених методів з метою здійснення їх оцінки щодо ефективності у соціально-виховній роботі з дітьми молодшого шкільного віку. Як з'ясувалося, кожен із методів має свої переваги й певні недоліки або вимагає особливої підготовки чи використання специфічних матеріальних, інформаційних, людських ресурсів. Результати аналізу основних методів представлено у табл. 2.9.

Під час експерименту необхідно було виявити, наскільки доцільний той чи інший метод. З цією метою особливу увагу було приділено особливостям застосування деяких з них в умовах соціокультурного середовища недільної школи, а саме, методу *навчальних станцій*, *навчальних ігор* та *експерсійного освітнього методу*.

Пошук оптимальної організації соціально-виховного процесу привів до використання «*навчальних станцій*» як форми організації соціально-педагогічного впливу на дитину в умовах соціокультурного середовища

недільної школи. Замість традиційних уроків, педагоги школи у кооперації з батьками та волонтерами організовували на занятті декілька «навчальних станцій», у яких діти за своїм бажанням вибрали певний вид діяльності: малювання, роботу в малих групах, виготовлення макетів, вивчення географічних карт, дискусію, груповий спів тощо. Творчі завдання допомагали дітям поринути у світ Старозавітної чи Новозавітної епохи, краще зрозуміти історичні події, відтворити побутово-культурні звичаї. Наприклад, ми організували навчальні станції «Лідерство», «Дорога довіри», «Глухомань», «Історична довідка», «Молитовна хвилина», «Українське козацтво», «Ісус та діти», «Ляльковий театр», «Дві головні заповіді», «Вогник Божого слова», «Єрихон», «Посади рослину» та ін. (див. додаток Р).

Кожна «навчальна станція» – це спеціально обладнане місце, в якому малі групи дітей можуть виконувати конкретні навчально-виховні завдання за темою заняття протягом певного часу: групова дискусія теми; читання літописів; рухова гра за темою заняття; створення ілюстрації історичної події; молитва за Україну; малювання карти тощо. Після цього групи міняються місцями: так діти мають змогу виконати кілька творчих вправ протягом одного заняття.

Комента р і пора ди	Підготовка: структура і якість Презентація: наочні засоби Запитання дітям для мотивації Висновки в процесі розповіді та в кінці Не давати забагато інф ормації	Вимагає навичок постановки добре сф ормульованих запитань Вимагає умінь використовувати відповіді для подальшої навчальної діяльності в контексті заняття
Недо ліки	Не гарантує розуміння інф ормації дітьми Бракує участі дітей Немає зворотного зв'язку Не враховує різних рівнів розвитку дітей	Може бути нееф ективним для великої групи дітей Важко залучити всіх до діалогу, у більшості випадків на запитання відповідають окремі діти

Т аб ли ця 2. 9	Ан ал із ме то дів со ці ал ьн о- пе да го гіч но го вп ли ву на ос об ис тіс ть	Пере ваги	Швидкий та надійний засіб донесення інформації до великої або середньої групи людей Допомагає розкриттю нових тем	Сприяє моніторингу навчальної діяльності Стимулює когнітивний розвиток учнів Покращує мотивацію до навчання
		Суть мето ду	Вербальна передача інформації	Залучання дітей у процес пізнання
		Мет од	Розповідь Пояснення	Діалог Запитання та відповіді

К о м е н т а р і п о р а д и	Постановка реальних конкретних завдань Направляти дискусію але не домінувати Потребує навичок активного слухання Час на підведення підсумків	Потребує ретельної підготовки Контролювати час показу (закінчувати , коли дітям ще цікаво) Зв'язок з метою Показувати окремі епізоди, редагувати	Реалістичні ситуації Не критикувати на етапі аналізу гри На підсумковому етапі відзначити, що нового відкрили діти
--	---	--	---

<p>П р о д о в ж . т а б л. 2 9</p>	<p>Н ед о лі к и</p>	<p>Дуже велика або мала група може не спрацювати Забирає багато часу Група може відійти від завдання Може бути недостатньо знань</p>	<p>Може бути пасивним засобом Важко знайти фільм, який має таку саму мету, як і заняття Інтерпретація може відрізнятись</p>	<p>Сором'язливі діти можуть утримуватись від завдань Потребує групи середньої кількості</p>
	<p>П е р е в а г и</p>	<p>Заохочення до співпраці Колективні рішення Групова мотивація Група працює на своєму рівні Виховання поваги до інших</p>	<p>Сильний візуальний стимул Підсилює мотивацію до навчання/розвитку Зв'язок із сучасним світом Залучання дітей до мистецтва</p>	<p>Розвиває комунікативні вміння Виховує емпатію Сприяє самоаналізу почуттів та реакцій</p>
	<p>С у т ь м ет о д у</p>	<p>Обмін думками Комунікативні вміння Навички критичного мислення</p>	<p>Стимулюють дискусію Показ життєвих ситуацій, які неможливо інакше відтворити на занятті</p>	<p>Творчий підхід до ситуацій Тренування зрілої поведінки у життєвих ситуаціях</p>
	<p>М ет о д</p>	<p>Дискусія Робота в малих групах</p>	<p>Демонстрація Фільмів та відеоматеріалів</p>	<p>Рольові ігри Інсценування</p>

К о м е н т а р і п о р а д и	Визначити конкретні навчально-виховні цілі і підготувати запитання Дізнатися, чому навчилися діти	Ставити цілі Зв'язувати побачене з цілями Після поїздки опрацювати матеріали та зробити висновки з дітьми Залучати волонтерів	Знайти і навчити волонтерів до заняття Підбирати завдання для учнів з різними стилями навчання Планувати кожне завдання на 10 -15 хв.
Н е д о лі к и	Може бракувати реалізму Неможливо розробити універсальну ситуацію Лише один приклад вирішення проблеми	Потребує значних матеріальних витрат Може виконувати лише розважальну функцію за умови відсутності соціально-педагогічних цілей діяльності	Потребує допомоги волонтерів Потребує великої кімнати Потребує матеріально-технічного обладнання
П е р е в а г и	Взаємодія суб'єктів діяльності Розвиток життєвих компетенцій Колективна праця Досягнення конкретних цілей	Мотивація до пізнання Зв'язок програми з середовищем Поєднання фізичного, естетичного, соціального розвитку	За короткий час діти беруть участь у різних творчих проектах Легко організувати маленькі групи Зберігає мотивацію
С у т ь м е т о д у	Представлення проблеми для дискусії Розвиток інтелектуальних і соціальних здібностей	Перенесення процесу навчання в середовище реального життя	Організація декількох творчих завдань / проектів для вибору дитини

П р о д о в ж . т а б л. 2 .9	М ет о д	Аналіз ситуацій	Екскурсії та поїздки	Навчальні станції
--	-------------------	--------------------	-------------------------	----------------------

Серед багатьох видів діяльності, які були використані нами на навчальних станціях, ефективними виявилися навчальні ігри, головоломки, дискусії, читання або розповіді, виготовлення плакатів, ліпка, спів, малювання, театральні вистави-експромти тощо. Один із спеціалістів сучасних інноваційних методів навчання американська дослідниця Шерон Боуман [296], директор Тахойського навчально-методичного навчального центру, характеризує «навчальні станції» як всебічний і гнучкий метод соціально-виховного впливу, який надає учням змогу переглянути те, що вони вже знають, відкрити для себе нову інформацію, практикувати свої уміння, планувати проекти, допомагати один одному і робити презентації того, що вони вивчили.

У своїй праці «Десятихвилинне тренування» Ш.Боуман рекомендує виділяти на кожну «навчальну станцію» не більше 10 – 15 хвилин. У кінці заняття підбиття підсумків і оцінка учнями свого здобутого досвіду здійснюється за допомогою таких запитань:

- на якій «станції» тобі найбільше сподобалося навчатися?
- про які три важливі/цікаві речі ти дізнався сьогодні?
- що ти дізнався сьогодні про себе? Про інших?
- яке питання в тебе залишилось без відповіді?
- який план дій для свого життя ти спроектував сьогодні?

У процесі експериментальної роботи в недільній школі ці питання сприяли процесу рефлексії і допомагали дітям бути свідомими суб'єктами навчально-виховного процесу.

Організація «навчальних станцій» дещо ускладнювалася тим, що для ефективного проведення заняття педагогам були потрібні помічники – організатори навчальної діяльності на кожній станції. Для цього були задіяні батьки та волонтери, які потребували інструктажу і підтримки з боку педагога. Щодо матеріально-технічного забезпечення, то заняття з «навчальними станціями» ми проводили у великій кімнаті або на вулиці для того, щоб розмістити станції на достатній відстані одна від одної.

У недільній школі ми організували навчальні станції трьох видів: сюжетні, практичні, прикладні. *Сюжетні станції* надали змогу дітям почути

історії морально-етичного змісту. Ведучі цих станцій розповідали, читали або показували певну історію з погляду автора оповідання або одного з персонажів, використовували ляльок або запрошували гостей, а також організовували дискусії про те, що діти почули.

Практичні навчальні станції допомагали педагогам залучати до діяльності дітей з різними стилями навчання. Це час активної гри та випробовування нових концепцій, ідей, навичок. Мета такої станції – зв'язати центральну тему заняття з реальним життям вихованців або навчити їх практичним навичкам. Наприклад, на занятті, пов'язаному з українською історією, перед поїздкою до пам'ятника або музею ми навчали дітей робити фотографії за допомогою цифрової камери та давали змогу дітям сфотографувати один одного та предмети навколо них. Кращі фотографії, які зробили діти під час поїздки були прикріплені на стенді в недільній школі.

Прикладні станції давали дітям змогу працювати своїми руками і виготовляти вироби, які вони залишали в школі на виставці або брали з собою для того, щоб вдома згадувати недільні заняття. Прикладами завдань для наших прикладних станцій є малювання, виготовлення браслетів чи намиста, ліпка різних предметів, виготовлення плакатів, прикрас, подарунків, гірлянд тощо.

Отже, можна вважати навчальні станції інноваційним методом соціально-педагогічного впливу на дітей, завдяки якому вони легше засвоюють навчальний матеріал і знаходять практичне втілення біблійних істин у своєму житті. Завдяки творчим завданням на кожній «станції» досягається гнучкість, динамічність та багатоваріантність освітнього процесу.

Крім навчальних станцій у системі методів соціально-педагогічного впливу середовища недільної школи ми використовували різні *навчальні ігри*. Безперечним є той факт, що діти молодшого шкільного віку пізнають світ, особливо соціальний світ, через ігрову діяльність. На думку Л.Виготського, дитяча гра народжується з протиріччя: дитина намагається діяти як дорослий, але не може все зробити, виходячи із своїх вікових особливостей, тобто, граючись, вона відпрацьовує ситуації дорослого життя [52]. Проведення навчальних ігор на заняттях недільної школи підвищувало інтерес дітей до вивчення курсу і загострювало сприйняття навчального матеріалу.

У ході інсценованої гри, наприклад, імітувалися події або діяльність людей, а також розігрувалися різні ситуації та поведінка людей за цих обставин. Дітям надавалася можливість навчитися орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях, налагоджувати групові контакти, враховувати інтереси і можливості інших учасників гри. З'ясувалось, що діти молодшого шкільного віку особливо люблять перевдягатися в костюми і уявляти себе різними героями. Наприклад, готуючись до Різдва, ми інсценували біблійне оповідання «Дари мудреців» про те, як різні групи людей йшли на поклоніння Христу в день Його народження. Коли діти переодягалися і вживалися в образи різних категорій людей: мудреців зі сходу, простих пастухів, ангелів, вони краще розуміли, що всі люди, незалежно від віку і соціального стану шукають духовні істини, сенс свого буття, і деякі знаходять його в християнстві.

Під час навчальної гри ми формували у дітей навички творчого мислення, роботи в мікрогрупах, комунікативні уміння, показували норми соціальної

поведінки: діти практикувалися дотримуватися черги, розуміли свою належність до колективу, приймали інших у свою групу, проявляли позитивні емоційні реакції до занять, тренувалися затримувати свою увагу. Але, на нашу думку, слід зважати на те, що ефективність гри залежить від ретельної підготовки педагога: написання сценарію, постановки проблеми, опис характеру дійових осіб, підготовки ресурсів, об'єктів, костюмів та ін.. Це особливо важливо для використання навчальних ігор з дітьми молодшого віку, котрі потребують докладних інструкцій і допомоги дорослих через те, що вони самі ще не мають життєвого досвіду і лише обмежену кількість знань та навичок, щоб самостійно вжитися в образ певного героя та обрати правильну лінію поведінки.

Отже, навчальна гра на заняттях недільної школи виступає своєрідною репетицією соціальної діяльності маленької людини, що сприяє розвитку соціальних навичок дітей різного віку та формуванню їх життєвих компетенцій.

Під час експерименту виявилось доцільним використання ще одного методу соціально-виховного впливу на дітей – *екскурсійного методу*. Ми погоджуємося з вітчизняними педагогами [43; 62; 200], які оцінюють його як один із ефективних методів впливу на дитину через можливості поєднання навчальних і виховних завдань, а також через його спрямованість на активну дослідницьку позицію учнів. Так Г.Поліщук відзначає роль методу екскурсій та поїздок у встановленні зв'язку навчання із суспільним життям й у формуванні потреби учнів у «подальших дослідженнях, творчому мисленні, свідомій творчості й самодіяльності» [200, с.60]. Такі результати впровадження екскурсійного методу мають безпосереднє відношення до ряду завдань діяльності недільних шкіл, зокрема, таких, як сприяння життєтворчості дитини, створення умов для її саморозвитку та поглиблення її соціальних компетенцій.

Для досягнення соціально-виховних цілей за допомогою екскурсійного методу ми виконували такі умови: ретельна підготовка до екскурсії (включаючи матеріально-технічний, теоретичний, методологічний компоненти); забезпечення безпеки дітей під час поїздки; організація поведінки дітей під час екскурсії; комбінація навчальних завдань з культурно-розважальною програмою; організація етапу опрацювання інформації та оформлення висновків дослідження; проведення аналізу поїздки та фіксація методичних вказівок на майбутнє.

Відповідно до завдань курсу недільної школи, були організовані екскурсії та подорожі до пам'яток музейного та храмового мистецтва, паркових зон, дитячих театрів, центрів народного промислу, історичних пам'яток, краєзнавчі екскурсії та ін. Наприклад, до заняття на тему «Створення тваринного світу» було проведено екскурсію до місцевого зоопарку. Виконання дітьми практичних завдань під час поїздки допомогло спрямувати особисті враження дітей від екскурсії на досягнення мети і завдань заняття: ознайомити школярів з оповіданням про створення тваринного світу; удосконалити вміння дітей переповідати історії й робити висновки з почутого; виховувати любов до природи й тваринного світу; тренувати навички спілкування та роботи в групах.

Досягнення цієї мети відбувається через використання творчих форм діяльності. Наприклад, під час екскурсії, ми поділили дітей на групи і дали кожній групі завдання зробити інформаційний збірник про тваринний світ. Зважаючи на вік дітей, групам було достатньо намалювати п'ять картинок: по одному представникові різних груп тваринного світу: птахів, риб, ссавців, плазунів та комах. Діти самі вирішували, коли і кого малювати, підписали сторінки, а після повернення в школу оформили свої творчі роботи як книжечки. Під час цього заняття діти вдосконалювали свої комунікативні вміння, розвивали естетичні почуття та творчі здібності.

Звідси можна зробити висновок, що екскурсійний соціально-виховний метод сприяє вирішенню низки завдань: підвищення інтересу дітей до розв'язання певної навчальної проблеми; створення атмосфери радості під час навчального-виховного процесу; поєднання інтелектуального розвитку дітей з фізичним, естетичним, соціальним, духовним; збагачення життєвого досвіду дітей та розширення їхнього світосприйняття; набуття дітьми соціального досвіду через спілкування в малих і великих групах та творчу взаємодію з колективом.

Загалом, соціокультурне середовище недільних шкіл сприяє свободі самовияву дитини, розвитку її самостійного, творчого та аналітичного мислення за допомогою прогресивних педагогічних технологій: навчальних ігор, практичної діяльності, екскурсій та поїздок, колективної праці, групових та індивідуальних форм роботи. На заняттях недільної школи створюється атмосфера, в якій діти відчувають радість від процесу навчання, а до інноваційної діяльності в умовах недільної школи залучаються всі учасники виховного процесу. Крім того, використання продуктивних методів виховання дітей проектується з урахуванням зони найближчого розвитку.

Виходячи із завдань соціально-виховної діяльності недільної школи, на кожному занятті передбачається поступове оволодіння знаннями з конкретного предмету (історія, моральні закони та ін.); формування навичок аналітичного і критичного мислення (аналіз, порівняння, рефлексія тощо); формування духовних і соціальних компетенцій (комунікативні навички, навички моральної поведінки, вміння цілевизначення й оцінювання та ін.); вироблення власної позиції і відповідального вибору (емоційно-ціннісні установки, здатність до самопізнання тощо). Для реалізації цих соціально-виховних завдань організація занять недільної школи відбувається за однаковою структурою, яка була розроблена нами під час експерименту і яку вважаємо найефективнішою для недільної школи (див. табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Структура заняття недільної школи

Етап	Зміст / Мета
1. Мотивація	Виявлення потреби чи проблеми Пробудження інтересу дітей до обговорюваної теми
2. Інформація	Представлення теми заняття та обговорення очікуваних навчальних результатів Забезпечення розуміння дітьми змісту їхньої діяльності на занятті

3. Ілюмінація	Обговорення проблеми у світлі першоджерел (літературних, історичних матеріалів, Біблії)
4. Інтеграція	Практичне засвоєння матеріалу Інтерактивні вправи Зв'язок теми уроку з життям вихованців
5. Активація	Підбиття підсумків, рефлексія, усвідомлення того, що було зроблено на уроці Мотивація застосовувати отримані знання й навички в житті Мотивація зробити необхідні зміни в житті або розвивати нові якості

Для прикладу того, як усі п'ять етапів заняття взаємодіють один з одним і працюють на досягнення мети заняття, розглянемо план одного заняття на тему «Йосія – восьмирічний цар», центральною ідеєю якого є ототожнення християнського лідерства зі служінням людям. Повний план заняття подаємо у додатку С. У плані цього заняття на кожному із етапів передбачається використання інтерактивних навчальних методів.

На етапі *мотивації* педагог організовує дискусію, а також показує з наступним обговоренням уривок із мультиплікаційного фільму «Аладін» для розуміння поняття «влада». На етапі *інформації* діти обговорюють питання влади у малих групах, а педагог організовує навчальну гру «Казкова країна Славіна», яка спрямована на те, щоб допомогти дітям уявити краще життя для людей навколо них і подумати, що вони можуть для цього зробити.

На наступному етапі – *ілюмінація* теми заняття – педагог розказує дітям історію про маленького хлопчика Йосію, який став царем Юдеї у віці восьми років. Після оповідання педагог пропонує дітям взяти участь в інсценуванні цієї історії. Мета інсценівки «Йосія» – допомогти дітям вжитися в образи героїв історії, пробудити їх інтерес до подій, тренувати свої акторські навички. Після гри діти вивчають напам'ять вірш із Біблії, який показує, що мудрі рішення змалку і виконання божих законів допомогли маленькому Йосії бути гарним лідером свого народу. Ця ідея перекликається з українськими прислів'ями та афоризмами про наслідки наших дій, мудрість, знання: «Що посієш, те й пожнеш», «На те й голова, щоб у ній розум був», «Хто добре учиться, той буде й добре робить».

Етап *інтеграції* навчального матеріалу відбувається з використанням такого начального методу, як мозковий штурм. Під керівництвом педагога діти визначають якості і дії християнського лідера. Після цього педагог ілюструє справжнє християнське лідерство на прикладі життя Ісуса Христа, українських князів-християн Володимира, Ярослава.

Активація набутих знань в житті вихованців здійснюється на останньому етапі заняття в процесі обговорення дітьми в малих групах того, як вони можуть послужити своїм ближнім впродовж тижня. Свої ідеї діти фіксують у вигляді малюнків або виробів із пластиліну, щоб згадати про це на наступному занятті.

Отже, для урахування особливостей сприйняття інформації учнями, за теорією множинного інтелекту Г.Гарднера, яку ретельно аналізує дослідник Д. Лазер [326], на цьому занятті задіяні різноманітні засоби соціально-педагогічного впливу: вербальні, логічні, візуальні, рухові, музичні, міжособистісні, рефлексивні. Але за всім цим розмаїттям прийомів і методів стоять конкретні навчально-виховні завдання з урахуванням вікових особливостей дітей. Вибір методів і прийомів соціально-педагогічного впливу для занять недільної школи відбувається також з урахуванням різних стилів навчання дітей. Рівень успішності дітей у навчанні залежить від відповідності умов освітнього середовища до того стилю навчання, якому дитина надає перевагу. У дисертаційному дослідженні ми пристосували навчальні плани до всіх стилів навчання з метою активізації усіх сфер компетентності дітей.

У психолого-педагогічній літературі існує декілька класифікацій стилів навчання. Простий і відомий підхід Р.Данн [308] класифікує стилі навчання за трьома групами на основі каналів сприйняття людиною сигналів, які надходять ззовні: візуальний, слуховий, дотиковий. Учні візуального стилю сприймають інформацію краще, якщо вони можуть її побачити (діаграми, картинки, відео, вирази обличчя тощо). Щодо учнів слухового стилю навчання, то засвоєння інформації здійснюється ними під час лекції, дискусії, читання вголос. Дотиковий стиль реалізується під час рухів, інтерактивних завдань, потребує зміни місця проведення занять, можливості переміщатися по кімнаті або на вулиці.

За даними нашого дисертаційного дослідження, більшість дітей молодшого шкільного віку сприймають інформацію краще через візуальні та дотикові канали. І хоча методи соціально-педагогічного впливу повинні враховувати усі три стилі навчання, на нашу думку, кількість вправ суто слухового впливу повинна бути обмеженою.

Наприклад, лекції або розповіді на заняттях недільної школи віддається біля 10% часу, а решта часу залишається на передачу інформації через візуальні і дотикові канали (робота в малих групах, ігри, поїздки, виготовлення фотогографій, малюнків, використання зображень, музики тощо). Для самоперевірки ефективності дії навчальних планів педагог недільної школи, котрий працює з дітьми молодшого шкільного віку, здійснює аналіз своїх планів за означеними стилями і відповідно коригує свою діяльність. Результати самооцінки подаємо в табл. 2.11.

Під час формування експерименту ми взяли за основу важливий і доцільний, на наш погляд, підхід до класифікації стилів навчання американської дослідниці Берніс Макарті [331]. Вона класифікує стилі засвоєння інформації за провідною внутрішньою мотивацією учня і розміщує основні стилі навчання у чотири квадрати: образний, аналітичний, практичний і динамічний. Ця класифікація розглядається нами як основа для організації кожного заняття недільної школи.

Таблиця 2.11

Самоперевірка ефективності навчально-виховних методів соціально-педагогічного впливу на дітей

Стиль навчання		
----------------	--	--

	Ціль % співвідношення навчально-виховних методів	% співвідношення методів на моєму занятті
Слуховий	10	
Візуальний	40	
Дотиковий	50	

Люди, які віддають перевагу *образному* стилю навчання, цікавляться особистісним значенням нової інформації. Їм необхідно розуміти цілі і завдання кожного заняття, а також встановити зв'язок з особистим життєвим досвідом, з тим, що вони вже знають і вміють.

Головна ціль навчання для *аналітиків* – накопичення інформації заради більш глибокого розуміння певної проблеми, концепції або процесу. Люди цього типу навчання поважають експертів, і для оптимізації навчального процесу потребують часу на глибоке дослідження проблеми, порівняння, аналіз і синтез фактів та ідей.

Люди *практичного* стилю навчання цікавляться тим, як нові ідеї «працюють» у повсякденному житті. Для таких учнів найкраще підходять емпіричні навчальні методи, які використовують наочні засоби, практичні завдання та зв'язують теорію з соціокультурним середовищем, в якому живе людина.

Для учнів *динамічного* стилю навчання необхідне створення можливості відкривати нове самостійно і ділитися своїми відкриттями з іншими учасниками освітнього процесу. Вони сприймають світ в основному інтуїтивно і краще навчаються в процесі групової діяльності, навчальної гри, а також у процесі аналізу життєвих ситуацій.

Класифікація стилів навчання «Чотири квадрати» Б.Макарті була застосована нами під час розробки програми «Нариси християнської історії України», а також може бути адаптована для навчально-виховних програм з будь-яких дисциплін. Наприклад, центральною темою кожного заняття недільної школи є певна духовна істина, а відкриття цієї істини здійснюється в процесі залучення до навчального процесу дітей усіх чотирьох стилів навчання через залучання різних методів і форм навчання, як показано на рис. 2.9.

Рис. 2.9. Чотири стилі навчання у контексті недільної школи. Адаптація системи «Чотири квадрати» Б.Макарті

Більшість людей, хоч і мають провідний стиль навчання, також проявляють ознаки інших стилів. Звідси ефективність соціально-виховного впливу залежить від того, наскільки вмотивовані учні усіх чотирьох стилів навчання (через використання наочних засобів, практичних вправ, ігор, прикладної діяльності).

Система «Чотири квадрати» набула популярності в сучасній американській педагогіці завдяки науковим розробкам відомого богослова і педагога професора Лоренса Річардса [348]. Він розробив структуру уроків для християнських освітніх закладів, яка ґрунтується саме на чотирьох стилях навчання Б.Макарті. Кожне заняття, за рекомендаціями Л.Річардса, складається з чотирьох компонентів, зміст яких допомагає учням знайти відповіді на такі запитання:

1. Вступ (образний стиль навчання) – навіщо мені це вивчати?
2. Тема (аналітичний стиль навчання) – що мені треба знати?
3. Практична частина (практичний стиль навчання) – яке значення це має для мого життя?
4. Перспектива (динамічний стиль навчання) – що я можу зробити або змінити в своєму житті?

Важливим є те, що для організації занять з дорослими людьми Л.Річардс враховує ще й п'ятий стиль навчання: лідерський стиль. Мотивація до навчання у людей цього стилю ґрунтується на їхньому внутрішньому бажанні вчити інших, а засвоєння матеріалу відбувається швидше, коли таким людям надається змога вести дискусії, організовувати частини занять, давати приклади іншим.

Чотирьохрівнева структура занять для дітей поширена також у методичних рекомендаціях для недільних шкіл, які видаються американською християнською організацією «Служіння» під керівництвом Дейвіда Кука:

- життєва потреба (образний стиль) – як тема уроку зв'язана з особистими потребами дітей;
- урок із Біблії (аналітичний стиль) – що можна дізнатися з Біблії про мої особисті проблеми;
- застосування біблійного уроку (практичний стиль) – як я можу застосувати біблійний урок у моєму житті зараз;
- життєві зміни (динамічний стиль) – які творчі підходи я можу знайти для реалізації того, про що я сьогодні дізнався.

Зміст, структура і методи кожного заняття спрямовані на організацію ефективного соціально-педагогічного впливу на кожного учня незалежно від його основного стилю навчання. Так реалізуються принципи особистісно зорієнтованого навчання. Механізмом впливу при такому підході є доцільна організація структури заняття, яка віддзеркалює природний процес навчання.

По-перше, діти починають навчальний процес з наявного фундаменту: накопичених ними знань, сформованих умінь і життєвих позицій. Педагог забезпечує зв'язок теми кожного уроку з життям вихованців. Далі цей зв'язок готує дітей до наступного кроку: відкриття чогось нового у зоні найближчого розвитку. На третьому етапі уроку діти тренуються реалізовувати нові знання або вміння. Четвертий етап вимагає від дітей знайти творчі засоби реалізації своїх надбань поза межами недільної школи.

Загалом можна стверджувати, що в процесі соціально-виховної роботи в недільній школі успішно взаємодіють три основних механізми соціально-педагогічного впливу на дітей: інституціонально-традиційний, міжособистісний, стилізований, а ефективність їх дії залежить від узгодженої взаємодії всіх суб'єктів соціально-виховного процесу, а також від об'єктивних і суб'єктивних факторів на мікро- та макрорівнях. Ці фактори на мікрорівні зумовлені діяльністю педагогів недільних шкіл, спрямованою на доцільну організацію виховного процесу, вибір ефективних методів соціально-педагогічного впливу на вихованців, урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, зокрема різних стилів навчання, а також на утворення атмосфери взаємодії, довіри і радості на заняттях недільної школи. На макрорівні духовне становлення і соціальний розвиток підростаючого покоління залежить від світоглядних, моральних і соціальних цінностей, прийнятих у суспільстві, від дій політичних сил, від освітніх реформ та багатьох інших обставин, які формують макросередовище соціального впливу на особистість. Виходячи з цього, ми вважали за доцільне здійснити оцінку ефективності дії запропонованої моделі з соціально-виховної роботи з дітьми в умовах діяльності недільної школи.

2.4. Ефективність дії моделі соціально-виховної роботи з дітьми в недільній школі

Відповідно до постулатів соціальної педагогіки процес сприяння соціально-духовному становленню особистості може бути успішним лише тоді, коли в системі соціально-виховної роботи з дітьми враховуються внутрішні й зовнішні фактори соціального впливу на особистість. У контексті проблемного поля соціального виховання дітей діяльність недільних шкіл можна розглядати як помітне напруження в галузі соціального й духовного розвитку дітей або дорослих залежно від спрямованості недільної школи.

Завданням дослідження було експериментально перевірити ефективність впровадження розробленої моделі соціально-виховної роботи з дітьми в умовах соціокультурного середовища сучасних недільних шкіл. У процесі дослідження було теоретично обґрунтовано і експериментально перевірено ефективність змісту, методів і засобів формування моральних, соціальних і духовних

компетенцій особистості в контексті соціально-педагогічного впливу соціокультурного середовища недільної школи на дітей молодшого шкільного віку.

Розроблена у дисертаційному дослідженні модель органічно вписується у відкриту соціально-педагогічну систему, яка охоплює діяльність різних інфраструктур, що впливають на активізацію процесу соціального виховання особистості. За результатами дослідження можна стверджувати, що програми і заняття, зокрема такі, як «Духовна подорож», «Нариси християнської історії України», «Якості вірного друга», «Результати мудрого вибору» та ін., забезпечують організацію змістовної освітньо-дозвілєвої діяльності дітей і як результат – вільний творчий, духовний, соціальний і моральний розвиток вихованців.

З метою перевірки та підтвердження цієї ідеї був проведений експеримент, який включає три етапи:

I етап – констатувальний (2003 – 2004 навчальний рік);

II етап – формувальний (2004 – 2006 навчальні роки);

III етап – контрольний (2006 – 2007 навчальний рік).

Для виконання завдань дослідження було використано такі методи дослідження: теоретичний аналіз літературних і наукових даних, індивідуальні бесіди та анкетування («Що означає бути добрим?», «Що таке чесність?», «Що таке справедливість?», «З ким ти товаришуєш?» та ін.), метод опитування (проблемні ситуації морально-етичного змісту «Телефон», «Екскурсія» та ін., «Опитувальник для оцінки соціальної адаптації дітей»), методи педагогічного тестування («Біблійні відомості»), метод психологічного тестування («Формування Я-концепції у вихованців недільної школи»), педагогічний експеримент, метод порівняння й зіставлення («Особливості українських і американських недільних шкіл», «Аналіз методів соціально-педагогічного впливу на особистість»), метод математичної обробки отриманих даних.

У ході констатувального експерименту в результаті опитування й анкетування педагогів українських недільних шкіл (8 шкіл), міжнародних недільних шкіл (2 школи) та американських недільних шкіл (7 шкіл із шести штатів) нами були визначені цілі соціально-виховної діяльності недільних шкіл, зміст навчально-виховної діяльності, соціологічні і канонічні умови та принципи їх організації, особливості соціокультурного середовища, а також поширені методи й форми роботи з дітьми. Дослідженням охоплено 168 дітей.

У вибірку сукупність увійшли сім недільних шкіл православних храмів: Благовіщенський храм (Святошинський район м.Києва), Св.-Покровський храм (Подільський район м.Києва), Благовіщенський собор (м.Харкова), храм Матері Божої Озарянської (м.Харкова), Свято-Пантелеймонівський храм (м.Харкова), храм Апостолів Петра і Павла (м.Ніжина Чернігівської області), Св.-Покровська церква (м.Луцька), а також недільна школа при Всеукраїнській організації Співдружність студентів-християн. Було також проаналізовано програми двох міжнародних недільних шкіл: міжнародна недільна школа при англіканській Церкві Христа Спасителя (м.Київ), міжнародна недільна школа при Сімферопольській християнській церкві.

Дослідження програм семи американських недільних шкіл здійснювалося на базі християнських церков шести штатів: Церковна християнська спільнота (м.Норкрос, штат Джорджія), Християнська місіонерська церква «Світло істини» (м.Уітон, штат Ілінойс), Церковна спільнота Уілоу Крік (м.Чикаго, штат Ілінойс), Християнська церква Віфанія (м.Андерсон, штат Індіана), Християнська церква Христа Спасителя (м.Топіка, штат Канзас), Християнська університетська церква (м.Сінсінаті, штат Огайо), недільна школи при Біблійному коледжі ім. Джонсона (м.Ноксвіл, штат Тенісі).

Головною базою формувального етапу були: недільна школа при Церкві Христа Спасителя, недільна школа при Всеукраїнській організації Співдружність студентів-християн, недільна школа при Християнській церкві Віфанія, де у формувальному експерименті було задіяні 18 і 20 школярів експериментальних груп (які проходили наші програми не менше трьох років) та 31 і 27 школярів контрольних груп. Окремі пошукові експерименти здійснювалися у Харківській середній спеціальній музичній школі-інтернаті та Спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті №12 для дітей-сиріт м.Києва (3 педагога, 13 дітей).

Грунтовний аналіз методичної й психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми, зокрема публікації таких науковців, як Л.Алексєєва [2], Дж.Вестерхофф [361], Дж.Вілхойт [301], І.Влахос [45], К.Гангел [314], В.Зеньковський [89], Р.Линн [327], О.Мень [161], В.Проценко [205], Е.Райт [327], Л.Річардс [348], Л.Сурова [240], а також отримані результати практичного дослідження дозволяють стверджувати, що кожен із цих видів недільних шкіл має свої особливості.

Характеризуючи ознаки соціально-виховних програм сучасних православних недільних шкіл, слід відзначити, що багато занять будується навколо православних свят: Різдва, Великодня, Трійці, Покрови, св.Миколая, Благовіщення, Хрещення, Воздвиження Хреста Господнього, Різдва Богородиці та ін. Суть і особливість кожного із цих свят розкриваються на заняттях недільної школи з метою формування в дітей поваги до свята та бажання брати участь у церковному житті й церковних таїнствах. З цією метою педагог повідомляє дітям історію кожного церковного свята, пояснює особливості богослужіння в цей день: символізм ритуалів під час богослужіння, символізм прикрашень храму тощо. Наприклад, у день святкування Трійці, православні храми і будинки віруючих прикрашаються зеленими гілками. Ця традиція іде з біблійних часів, коли Бог з'явився Авраму у вигляді Трійці між дубами Мамре [22], і зелень у храмі нагадує прихожанам біблійні події. Повний план заняття недільної школи «Святкування Трійці» представлений у додатку Т.

Педагоги недільних шкіл демонструють дітям зв'язок традиційних святкувань з біблійними текстами, а на деяких заняттях регенти церковного хору навчають дітей церковним піснеспівам з поясненнями тексту молитов, які під час богослужіння звучать старослов'янською мовою і тому потребують пояснення в недільній школі. Така організація соціально-педагогічного процесу сприяє поглибленню пізнання релігійного життя й духовного росту дітей, які відвідують православні недільні школи, а також створює умови для їх соціальної адаптації до життя громади.

Другою характерною ознакою соціально-виховних програм православних недільних шкіл можна вважати доцільність використання великої кількості наочних засобів: ікон, фресок, розписів православних храмів. Малюнки та наочні засоби є ефективним навчальним засобом для дітей, особливо молодшого шкільного віку [101]. Цю думку підтримує також і православна християнська педагогіка [134]. Ще в ранньому християнстві, до того, як було винайдено друк, ікони застосовувалися як засіб, що допомагав краще розуміти Євангеліє і передавав основи християнської віри від покоління до покоління. У сучасних православних недільних школах діти також вчать сприймати невидимі реалії за допомогою візуального зображення, що активізує їхню увагу на молитві і роздумах над подіями, над відображеними фактами.

Крім методичного посилення розуміння дидактичного матеріалу дітьми, мистецька цінність ікон, фресок і розписів сприяє формуванню в дітей розуміння прекрасного в житті та спонукає їх до творчого самовираження, оскільки без естетичного виховання неможливо здійснювати гармонійний розвиток особистості, і особливо – її соціальне становлення. До цього висновку приходять як вітчизняні, так і зарубіжні вчені А.Сторр [359], В.Сухомлинський [241], К.Ушинський [249] та ін. Тому використання ікон, фресок і розписів на заняттях недільної школи допомагає педагогам здійснювати цілеспрямований естетичний вплив на вихованців.

Отже, навчально-виховні програми православних недільних шкіл передають дітям ціннісну інформацію про історію й мистецтво, духовні цінності, а також сприяють соціальній адаптації дітей через залучення їх до церковного життя й життєдіяльності релігійної громади. У цьому процесі якраз і розкриваються компоненти естетичного, духовного та соціального впливу на дитину.

Другою групою недільних шкіл, виокремлену у дисертаційному дослідженні, стали міжнародні недільні школи. Спираючись на власний досвід роботи в таких школах, можна відзначити, що для шкіл цієї групи характерна постійна зміна як педагогічних кадрів, так і складу дітей. Наприклад, на час нашої роботи в англіканській міжнародній недільній школі м.Києва у 2003 році її відвідувало десять дітей з чотирьох країн: України, Англії, Індії, Сполучених Штатів Америки. У 2004 році в недільній школі налічувалося шістнадцять дітей з шести країн світу, включаючи дітей з Австрії та Словачії.

А відтак, полікультурний склад педагогів та дітей цих шкіл обумовлює різноманітність навчальних програм: кожен із педагогів вкладає в діяльність недільної школи особистий досвід роботи з дітьми в своїй рідній країні, а також міжнародний соціальний досвід. Наприклад, до педагогічного колективу англіканської міжнародної недільної школи у м.Києві під час нашої роботи в цій школі увійшли представники Індії, США, України. Педагог індійського походження на своїх заняттях робила акцент на спілкуванні дітей у малих групах і на вивченні церковних гімнів. Групи вихованців під її керівництвом залучалися також до практичних завдань, а саме: прикрашання храму, організація чаювання для усієї церковної спільноти після богослужіння тощо. А педагог зі Сполучених Штатів Америки організувала свої навчально-виховні програми на змісті біблійних оповідань та використовувала на заняттях багато

наочних засобів: зокрема, розмальовок та ілюстрацій (див. додаток У).

Особливість наших програм («Духовна подорож», «Нариси християнської історії України») полягає у тому, що в них зроблений акцент на застосуванні духовних знань у повсякденному житті вихованців через такі практичні завдання, як «Коло любові», «Таємний друг», «Якості надійної людини», «Зроби своє відкриття» та ін. Мовою спілкування й навчання в основному обиралась англійська, хоча водночас у школі звучали і рідні мови учасників.

Важливим результатом навчання дітей у міжнародній недільній школі можна вважати розвиток навичок міжкультурного спілкування особистості. Усі вихованці середньої вікової групи англійської міжнародної школи на запитання «Що корисного особисто тобі дали заняття в недільній школі?», відповіли, що їм стало легше спілкуватися з дітьми з різних країн. Діти молодшої вікової групи (від 4 до 6 років) могли назвати до п'ятнадцяти країн світу і коротко їх охарактеризувати.

Ці результати свідчать про формування у дітей мотивації пізнавальної діяльності та елементів широкого культурологічного мислення. Щодо розвитку культури спілкування особистості, то відомо, що вона відіграє значну роль у соціальній адаптації особистості і формуванні соціально значущих навичок, зокрема, вміння налагодити і підтримувати соціальні контакти [208]. Це підтверджують експериментальні дослідження психолога О.Гуменюк [67], яка досліджує проблеми релігійного компонента культури спілкування. За висновками автора формування культури спілкування дітей та молоді, які навчаються в сучасних релігійних недільних школах, здійснюється під впливом загальнорелігійних цінностей та поведінкових нормативів, що охоплюють синтезовані цінності суспільної моралі.

Крім того, знання та вживання іноземної мови в умовах функціонування міжнародних недільних шкіл дозволяє дитині швидше адаптуватися до сучасного соціокультурного середовища. Погоджуємося з висновками професора Московського державного педагогічного університету З.Гриценко [65], який характеризує сучасне соціокультурне середовище пострадянського простору як полікультурне і поліморфне. У зв'язку з цим проблема залучення дітей молодшого шкільного віку до спілкування й навчання в умовах міжнародних недільних шкіл дуже актуальна і заслуговує на осмислення й пильну увагу науковців. Водночас дослідники сходяться на думці, що розуміння процесу глобальних змін усередині світової культури можливе за умов розвитку прогресивної системи мислення, а майбутнє сучасного світу полягає в полікультурній освіті [35].

Таким чином, система виховної роботи з дітьми в міжнародних недільних школах сприяє соціальній адаптації підростаючого покоління до сучасного полікультурного соціального середовища, а також створює можливості для підвищення рівня міжкультурного спілкування особистості.

До третьої групи недільних шкіл відносимо американські релігійні недільні школи. У процесі експериментальної роботи і в результаті аналізу теоретичних джерел стало очевидним, що соціально-виховні програми сучасних недільних шкіл США також мають свої особливості. По-перше, невід'ємною ключовою частиною кожного заняття в американських

християнських недільних школах є вивчення Біблії. Дітей привчають до запам'ятовування біблійних уривків; на заняттях у малих групах обговорюють біблійні історії; вихованців також навчають правилам самостійної екзегези і герменевтики, тобто тлумачення біблійного тексту в історичному, літературному і сучасному контексті [257].

На думку багатьох американських науковців з питань християнського виховання, К.Дайс [307], Дж.Джонсон [321], Ф.Джонстона [323], Р.Піпперт [346], В.Робертса [349], Дж.Стотта [360], Г.Фі [257], регулярне читання духовної літератури, наприклад, Біблії, як у групах, так і в індивідуальній формі, необхідне для вдосконалення характеру і поглиблення розуміння загальнолюдських духовних законів. Відомий британський професор Джон Стотт, сучасний лідер світового євангельського руху, підкреслює, що християнське життя – це свого роду «сімейні відносини», в яких люди отримують радість від пізнання духовних законів, спілкування один з одним, а також мають покликання служити іншим людям [360].

Ці висновки підтверджують дані емпіричного дослідження, проведеного нами на базі християнської церкви «Віфанія» штату Індіана. Саме в цій недільній школі було здійснене дослідження розвитку духовних компетенцій вихованців за розробленими нами критеріями оцінки ефективності програми недільної школи. Як зазначалося вище, духовний критерій у нашій розробці характеризується такими показниками, як поглиблення знання і розуміння духовних законів і цінностей на прикладі християнської етики; формування навичок творчої діяльності (розвиток інтересу до творчості, потреби у самовираженні, практика таких видів творчої діяльності, як живопис, музика, прикладні види мистецтва); виховання духовних якостей (любов, доброта, чесність), які перекликаються з показниками морального критерію.

На контрольному етапі дослідження було опитано 20 вихованців експериментальної групи недільної школи «Віфанія», які відвідують школу більше двох років. За результатами тесту «Біблійні відомості» (див. додаток К) після двох років навчання в недільній школі усі вихованці значно покращили своє розуміння біблійних відомостей, і загалом середній показник групи когнітивного елементу духовного компонента збільшився з 47% до 60%, як про це свідчать дані табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Показники когнітивного компонента духовного критерію в групі вихованців недільної школи після двох років навчання (20 осіб)

	Кількість дітей (за кількістю вірних відповідей)		Коефіцієнт	Загальний показник	
	До	Після		До	Після
Високий рівень	0	1	4	0	4
Середній рівень	1	6	3	3	18
Низький рівень	16	13	2	32	26
Вихідний рівень	3	0	1	3	0
Підсумок (з 80 можливих)				38	48

Середній показник групи		47%	60%
-------------------------	--	-----	-----

В експериментальній групі було також проведено діагностування сформованих духовних навичок, до складу яких увійшли: навички та вміння самостійно читати духовну літературу (Д1), навички творчої діяльності (Д2), навички обмеження себе у розвагах з метою творчого самовираження й самоосвіти (Д3). Для математичної обробки результатів було використано таку ж систему, як і на початку дослідження і присвоєно кожній позиції в рейтингу такі коефіцієнти: для першої позиції – коефіцієнт 8; для другої – 7; для третьої – 6; для четвертої – 5; для п'ятої – 4; для всіх інших – 3.

Як свідчать дані, представлені у табл. 2.13, рівень сформованості духовних навичок дітей помітно зріс: духовні навички (Д1, Д2, Д3) набрали в рейтингу 106, 103, 67 балів відповідно, а це означає, що середній бал склав 92 (із 160 можливих) або 57%. У порівнянні з 46% до експерименту можна констатувати позитивну динаміку цього показника.

Таблиця 2.13

Результати рейтингу моральних, соціальних і духовних навичок, набутих вихованцями недільної школи «Віфанія» після двох років навчання (20 осіб)

	1-ше місце	2-ге місце	3-тє місце	4-те місце	5-те місце	Поза рейтингом	Бали	Заг. Ранг
Д1	4	4	2	2		8	106	II
С1	10	5	3	2			143	I
Д2	2	2	2	9	1	4	103	IV
М1	2	4	4	3	2	5	106	II
С2	1	2	7	1	1	8	97	V
Д3				1	5	14	67	VIII
М2	1	2	1		4	12	80	VI
С3		1	1	1	4	13	73	VII
М3				1	3	16	65	IX

Враховуючи те, що метою навчання дітей у цій школі є формування таких умінь і навичок, як сприяють духовному збагаченню молодших школярів через знайомство їх з християнськими законами, підвищення інтересу до творчої діяльності, формування навичок особистісного читання і вивчення духовної літератури та виховання доброзичливого ставлення до себе і до інших людей, то можна стверджувати, що соціально-виховна робота цієї школи дала очікувані позитивні результати.

Для порівняння наведемо результати опитування 18 дітей експериментальної групи української недільної школи після впровадження програми (див. додаток Ф). Когнітивний показник духовного критерію зріс у цій групі не так помітно, як в американській групі: з 49% до 51% після експерименту (з 47% до 60% в американській групі). До того ж і рейтинг самостійного читання духовної літератури піднявся лише на 5-те місце (у

порівнянні з 2-гим місцем в американській групі). Найбільша позитивна динаміка в українській недільній школі зафіксована у розвитку творчих навичок. Цей показник піднявся за рейтингом з четвертого на перше місце, в той час як в американській групі він залишився на четвертому місці, як бачимо на табл. 2.13. Крім того, у дітей експериментальної групи української недільної школи значно підвищився рівень здатності до самоконтролю (4-те місце за рейтингом після експерименту) у порівнянні з групою дітей американської школи (8-ме місце за рейтингом).

Як результат навчання в американській недільній школі діти демонструють уміння самостійно вивчати відібрану літературу та Біблію індуктивним методом, який дозволяє дитині підвищувати не лише рівень власного духовного розвитку, але й сприяє розвитку її базових інтелектуальних якостей: логічного, критичного та творчого мислення, пам'яті, уваги, уяви та фантазії. Індуктивний підхід до вивчення проблеми вміщує етапи спостереження, інтерпретації й застосування та спонукає суб'єкта дослідження до використання таких методів вирішення проблеми, як аналіз, класифікація, розподіл на частини, визначення послідовності та зв'язків, а також синтез. Як засвідчує дослідниця А.Колеченко, усі ці вміння є складовими стратегічного мислення особистості і «необхідною передумовою її інтелектуального розвитку» [117, с.57].

Ці дані дають можливість зробити висновок, що в американських недільних школах робиться акцент на розвиток когнітивно-раціональної сфери та навичок самостійного вивчення духовної літератури, в той час як в українських школах діти краще сприймають творчі завдання, опановують народними традиціями, розвивають емоційно-чуттєвий і творчо-діяльнісний компонент духовного розвитку.

Таким чином, можна стверджувати, що програми досліджуваних нами американських недільних шкіл спрямовані на розвиток інтелектуальної сфери особистості, а в системі соціально-виховної роботи робиться акцент на формування стратегічного мислення. Реалізація навчально-виховної мети недільних шкіл здійснюється через організацію середовища виховного впливу на особистість в умовах функціонування недільних занять, а також домашніх груп, конференцій і таборів для дітей, які відвідують недільні школи.

З метою проведення адекватного аналізу ефективності дії розробленої нами моделі соціально-виховної роботи з дітьми в умовах соціокультурного середовища недільної школи вважаємо за необхідне проаналізувати зміни, які відбулися в розвитку вихованців за визначеними на початку дослідження показниками і критеріями. Виходячи із завдань дослідження, цими критеріями стали моральні, соціальні та духовні компетенції вихованців.

Моральний критерій у дисертаційному дослідженні розкривається через формування потреби у дітей та їхнього розуміння таких якостей, як доброта, чесність і справедливість, а також у реальному прояві цих якостей у житті вихованців. Ми погоджуємося з висновками дослідниці проблеми духовного розвитку дітей молодшого шкільного віку М.Мельничук [160], яка стверджує, що засвоєння дітьми змісту моральних категорій є ключем до формування в них морально-духовних компетенцій. Саме тому когнітивний елемент є одним з

показників морального критерію, і ми вважали за доцільне діагностувати рівень розуміння вихованцями недільних шкіл таких морально-етичних понять і духовних цінностей, як «добро», «справедливість», «чесність».

Результати діагностичного зрізу, проведеного в 2006–2007 рр. після впровадження програми з двома експериментальними групами дітей в українських недільних школах (18 осіб), відображені на рис. 2.10 і свідчать, що переважна більшість вихованців недільної школи при Церкві Христа Спасителя (м.Київ) і при всеукраїнській організації Співдружність студентів-християн поглибили своє розуміння добра, чесності і справедливості у порівнянні з констатувальним етапом експерименту.

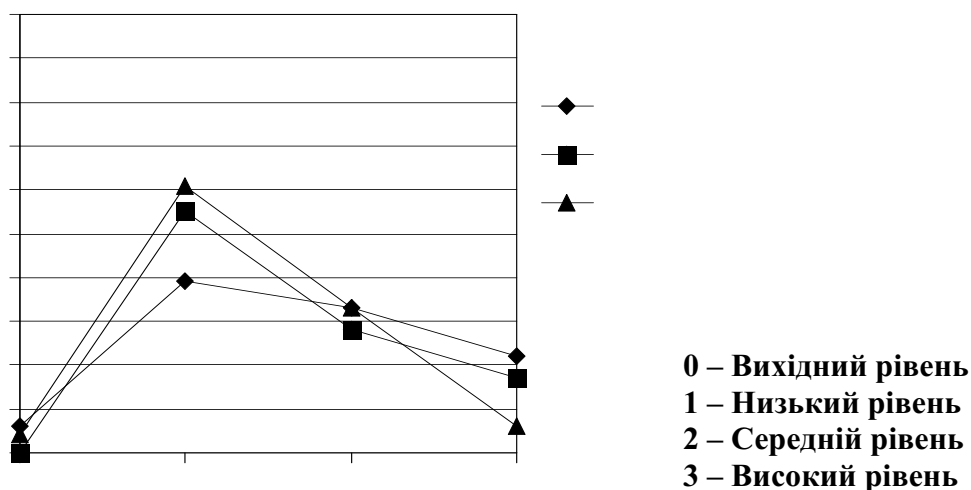

Рис. 2.10. Показник сформованості моральних знань у дітей молодшого шкільного віку після експерименту (18 осіб)

Можна констатувати, що під час навчання в недільній школі збільшилась кількість дітей, які продемонстрували глибоке розуміння поняття «добро»: до експерименту лише 22% респондентів знайшли 2 синоніми до поняття «добро», а після експерименту – 33%; до експерименту 17% дітей дали по 3 визначення поняттю «добро», а після експерименту ця кількість збільшилася до 22%. Як і на початку експерименту діти ототожнюють поняття «добро» з чесністю, слухняністю, вмінням не ображати інших та не говорити поганих слів. Водночас деякі діти дали додаткові визначення поняттю «добро»: «допомогти товаришеві», «захищати тварин», «поважати батьків». Тобто більшість вихованців недільної школи продемонструвала загалом правильне і більш глибоке розуміння суті «добра» як моральної категорії порівняно з показниками на початковому етапі експерименту.

Щодо розуміння чесності як моральної категорії, то можна також відзначити певне зростання цього показника. Під час занять у недільній школі збільшилася кількість дітей, які дали розгорнуте пояснення чесною людиною, як такої, що «каже правду», «не вигадує», «не каже погане» і «не ображає інших людей». Кількість таких респондентів збільшилася під час впровадження програми з 11% до 17%.

Відповіді на запитання про справедливість розподілилися так: «ставити правильну оцінку» (дії дорослих) або «робити все по черзі» (дії дітей), «ділитися порівну» (дії дітей) – 61%. При цьому збільшилася кількість респондентів, які пов'язали поняття «справедливість» як в дії з дорослими, так і з дітьми, і засвідчують динаміку: з 22% до 33% після реалізації програми. З'явилися такі визначення, як «просити вибачення, коли зробив щось погане», «заступатися за слабких», «не звинувачувати інших, коли ти сам винен».

Можна констатувати, що загальний рівень розуміння дітьми таких морально-духовних категорій, як добро, справедливість, чесність, під час навчання в недільній школі підвищується. Таке глибоке розуміння моральних норм необхідне для подальшого морально-духовного розвитку дітей молодшого шкільного віку: зокрема, для розвитку моральної свідомості, ставлення і поведінки.

З метою виявлення ставлення дітей до моральних норм і цінностей використовувалися методи педагогічного спостереження, опитування і метод аналізу ситуацій морально-етичного змісту «Екскурсія», «Братик», «Тварини», які представлені у додатку Х. Досвід показав, що моральне ставлення дітей і поведінку кожної особистості оцінити набагато складніше. На нашу думку, у відповіді на запитання: «Що зробив би ти?» у певній ситуації морально-етичного змісту, діти орієнтуються, яка відповідь є «правильною» і яку хоче почути педагог. Наприклад, у ситуації про знайдений телефон (див. додаток В), більшість дітей відповіли: «віддав би вчительці». Тому для більш об'єктивного аналізу проблеми в подальшій роботі використовувалися такі ситуації, завданням яких було передбачити дії іншої особи, а не описати свої вчинки (див. додаток Х).

Перша ситуація «Екскурсія» (поїхати на екскурсію чи відвідати батька в лікарні) допомагає оцінити наявність і прояв емпатії у дітей, здатність співчувати іншому. Кожна із відповідей відповідає певному рівню морального розвитку респондента, які були описані вище: вихідний, низький, середній чи високий. Після зведення даних у табл. 2.14 можна побачити, що більшість дітей (83%) продемонструвала високий або середній рівень морального розвитку, передбачив, що хлопчик відвідає батька у лікарні, але при цьому 44% із загальної кількості респондентів сказали, що хлопчик це зробить після екскурсії. Отже, деякі молодші школярі демонструють окремі розбіжності між моральними знаннями і застосуванні цих знань на практиці.

Таблиця 2.14

Показники морального критерію в групі вихованців недільної школи після експерименту (18 осіб)

	Кількість відповідей						Кількість дітей	Загальний показник
	Доброота	Чесність	Справедливість	Ситуація 1 <i>Екскурсія</i>	Ситуація 2 <i>Братик</i>	Ситуація 3 <i>Тварини</i>		
Високий рівень (К=4)	4	3	1	7	3	18	6	24

Середній рівень (K=3)	6	5	6	8	10	0	6	18
Низький рівень (K=2)	7	10	11	3	4	0	6	12
Вихідний рівень (K=1)	1	0	0	0	1	0	0	0
Підсумок (макс. можливий 72)								54
Середній показник групи								75%

Друга ситуація «Братик» (дати альбом молодшому братику чи ні) спрямована на розуміння типових особливостей поведінки дітей у ставленні до молодших. Діти, які знаходяться на рівні конвенційної моралі, вибирають відповідь, яка, на їх думку, справедлива: «У Петрика є свій альбом, нехай його шукає і в ньому малює» (22% дітей). Але є діти, які продемонстрували, що вони готові проявляти доброзичливість і допомагати іншим («Софійка дасть Петрику свого альбому, якщо він її просив» - 167%, «Софійка допоможе знайти альбом Петрика» - 55%). Ці дані свідчать про те, що загальна концепція «любити ближнього», «робити добро», яка розкривається в програмі недільної школи, знаходить практичне втілення в поведінці дітей.

Щодо третьої ситуації «Тварини» (кого більше любить хазяїн), всі вихованці недільної школи відповіли, що «хазяїн всіх любить однаково». Діти продемонстрували свою обізнаність про те, що такі духовні чесноти, як любов, милосердя мають проявлятися у ставленні до всіх оточуючих, незалежно від їх статусу або роду занять.

Під час математичного опрацювання результатів опитування на виявлення показників морального критерію кожному рівню був присвоєний свій коефіцієнт, як і на констатувальному етапі експерименту: вихідний рівень (коефіцієнт 1), низький (коефіцієнт 2), середній (коефіцієнт 3) і високий (коефіцієнт 4). Дані, які відображені в табл. 2.14, дозволяють зробити висновки про середній рівень показників морального критерію в експериментальній групі (75%), що у порівнянні з результатами констатувального етапу експерименту (60%) свідчать про певне позитивне зрушення у моральному розвитку вихованців недільної школи.

Якщо порівняти результати морального критерію в контрольній групі (27 осіб), то середній рівень морального розвитку дітей у групі зріс з 60% до 63%, що свідчить про незначну позитивну динаміку даного критерію розвитку особистості.

Слід зазначити, що наявні методики діагностики моральної поведінки і морального розвитку дітей молодшого шкільного віку потребують подальших розробок й удосконалення. Є випадки, коли моральні знання і переконання не реалізуються у моральних діях дітей. Надостовірніші результати щодо морального розвитку особистості можна отримати лише в результаті довготривалих педагогічних спостережень за нею спільно з батьками дитини та іншими дорослими людьми, які виконують виховні функції. Але діагностичні методики таких соціально-педагогічних спостережень потребують наукових розробок. Виходячи з цього, для нашого дослідження важливими є спостереження педагогів щодо морально-духовного розвитку вихованців

недільних шкіл.

Контрольне опитування соціальних педагогів (п'ять осіб) всеукраїнської громадської організації Співдружність студентів-християн, які впроваджували нашу програму, дозволило встановити, що вихованці недільної школи (п'ятнадцять осіб) демонструють навички моральної поведінки: «охоче діляться з друзями», «дотримуються правил поведінки», «поважають старших». За висновками педагогів у вихованців недільної школи спостерігається також потяг до творчості, самовираження, самовдосконалення, прояви інтелектуального вдосконалення.

При аналізі *соціального критерію* ми брали за основу показники, які були визначені на початку дослідження: дружелюбність; впевненість дитини у собі, у своїх соціальних якостях; комунікативність. На основі результатів опитування дітей експериментальної групи (18 осіб) до і після соціально-педагогічного експерименту було встановлено, що під час навчання в недільній школі в дітей спостерігається прояв поглиблених соціальних зв'язків з однолітками. Використовуючи метод бесіди, а також методику Т.Андрущенко «Моє коло спілкування» [243], було оцінено кількість і якість соціальних відносин особистості і з'ясовано, що під час навчання в недільній школі у дітей розвиваються тісні дружні стосунки з іншими дітьми навчальної групи. Отримані показники представлено на рис. 2.11.

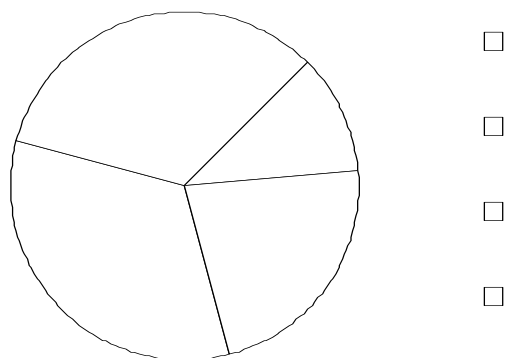

Рис. 2.11. Аналіз дружніх взаємин у дитячому колективі недільної школи (18 осіб)

У порівнянні з початковим етапом навчання у недільній школі, коли діти мали або одного друга, або товаришували з усіма дітьми в групі, з'явилися респонденти, які сформували дружні стосунки з двома або трьома однолітками зі своєї групи. Цей показник дозволяє зробити висновок, що під впливом соціокультурних факторів середовища недільної школи у дітей відбувається покращення якості дружніх стосунків між вихованцями групи.

Середній показник дружелюбності в групі на початку експерименту складав 48%. Застосовуючи таку ж систему опрацювання результатів, за відповіді на вихідному рівні дружніх стосунків (2 особи) група отримала 2 бали; низький рівень (6 осіб) – 12 балів; середній рівень (6 осіб) – 18 балів; високий рівень (4 особи) – 16 балів. Загальна кількість балів групи – 48, що з 72 можливих складає 67%. Тобто перший показник соціального критерію підвищився в експериментальній групі з 48% до 67%.

Наступний етап аналізу соціального розвитку вихованців недільної школи був спрямований на те, щоб дізнатися, як відбувалося формування позитивної «Я-концепції» у дітей, впевненості вихованців у собі, своїх соціальних якостях. «Я-концепція» має значний вплив на здобутки дитини в навчанні, її соціальну адаптацію та на успіх особистості в подальшій життєдіяльності. Наші експериментальні дослідження на констатувальному і формувальному етапах експерименту були проведені з використанням адаптованих бланкових опитувальних методик (див. додаток Е).

Ця методика дозволила зробити висновки щодо ставлення дітей до своїх фізичних, особистісних характеристик і соціальних умінь. Зрозуміло, що «Я – концепція» не є тотожною з самоаналізом і самоакцептацією, але, як і багато дослідників психологічних наук [34; 120; 199], стверджуємо, що вивчення «Я – концепції» ґрунтується на самозвіті й самооцінці особистості. Тому одним із важливих показників успіху програми недільної школи «Нариси християнської історії України» було підвищення рівня позитивного ставлення вихованців до своїх соціальних умінь та характеристик. Як свідчать дані, представлені в табл. 2.15, що відображає відповіді респондентів експериментальної групи щодо їхніх соціальних умінь, 43% респондентів дали позитивну оцінку. У порівнянні з кількістю позитивних відповідей на констатувальному етапі експерименту, коли самооцінка соціальної поведінки дітей була на рівні 31%, цей показник збільшився на 12%.

Таблиця 2.15

Результати діагностики показника соціального критерію (впевненості) вихованців недільної школи до і після експерименту (18 осіб)

Складові	Позитивні відповіді				Негативні відповіді				Нейтральні відповіді			
	Абс. кількість		%		Абс. кількість		%		Абс. кількість		%	
	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після
Фізичні характеристики	49	50	54	56	10	6	11	7	31	34	35	37
Особистісні характеристики	44	49	49	54	10	7	11	8	36	34	40	38
Соціальні характеристики	28	39	31	43	15	11	17	12	47	40	52	45
Сума балів	121	138	45	51	35	24	13	9	114	108	42	40

Порівняльний аналіз показав, що позитивне ставлення дітей до своїх фізичних характеристик дало незначні зміни (з 54% до 56%), а прийняття свого характеру та впевненість у своїх особистісних характеристиках зафіксовано у 54% (у порівнянні з 49% до експерименту). Загальний рівень впевненості дітей у собі на формувальному етапі експерименту за всіма трьома показниками склав 51%, що на 6% більше, ніж на констатувальному етапі (45%). Це свідчить про однозначне покращення «Я – концепції» у вихованців недільної школи.

Зрозуміло, що для об'єктивнішого і надійнішого аналізу «Я – концепції» дітей молодшого шкільного віку необхідно зважити на зовнішні фактори, такі, як об'єктивна оцінка батьків і вихователів. Цей аспект потребує подальших наукових досліджень. На цьому етапі можна тільки зауважити, що для вдосконалення системи соціально-виховної роботи з дітьми в умовах недільної школи варто рекомендувати соціальним педагогам використовувати можливості відкритої соціально-виховної системи і реального соціокультурного середовища та працювати в кооперації з батьками і вчителями загальноосвітніх закладів, у яких навчається дитина.

Наприклад, після проведення опитування дітей щодо самосприйняття (на основі бланкової методики) ми проводили таке ж саме опитування батьків про їхніх дітей. Зіставлення результатів тестів дозволило вести відкриту розмову з батьками про те, наскільки добре вони знають своїх дітей, а також про умови розвитку соціальних і життєвих компетенцій дітей.

Крім аналізу дружлюбності і впевненості дітей у своїх соціальних умінь, було проведено дослідження системи ціннісних орієнтацій експериментальної групи, яке дозволило зробити висновки щодо підвищення у вихованців недільної школи рівня комунікативності й потреби у спілкуванні (третього показника соціального критерію нашого дослідження).

Вивчення системи життєвих цінностей дітей свідчить про те, що спілкування і дружба, як прояви соціальних відносин, входять до основних цінностей особистості. А у процесі навчання в недільній школі можна говорити про динамічні зміни в системі ціннісних орієнтацій вихованців. В експериментальній групі «дружба і спілкування» перемістилися в рейтингу з третього на перше місце, як свідчать дані табл. 2.16. Тобто в процесі навчання в недільній школі поглиблюється потреба у спілкуванні і підвищується розуміння її значущості як життєвої цінності.

Таблиця 2.16

Результати діагностики потреби у спілкуванні як показника соціального критерію вихованців недільної школи (18 осіб)

	Життєві цінності	Перше місце рейтингу (абс. кількість відповідей)		Перше місце рейтингу (% відповідей)	
		До	Після	До	Після
1.	Сім'я, любов	6	5	33	28
1.	Спілкування, дружба	3	5	17	28
3.	Здоров'я	4	4	22	22
3.	Успіх	3	4	17	22
5.	Добробут	2	0	11	0

На основі спостереження та бесід з учасниками нашої програми було встановлено, що через навчання в недільних школах діти оволодівають певними соціальними компетенціями та навичками соціальної поведінки: «впевненість у своїх силах», «прагнення приносити користь», а також «спостерігається зменшення тривожності». Серед істотних проявів соціальної

поведінки вихованців недільної школи педагоги називають також толерантне і позитивне ставлення до інших людей (повага і любов), «зменшення прояву егоїзму» і «зменшення прояву жорстокості».

Для визначення середнього показника соціального критерію на контрольному етапі в експериментальній групі, нагадаємо показники трьох складових: дружелюбність (67%); впевненість у собі (51%); комунікативність (28%). Тому середній показник групи 48%, що свідчить про покращення показника у порівнянні з початком експерименту (36%). У контрольній групі (27 дітей) зафіксована незначна позитивна динаміка показників соціального критерію: з 36% до 38%.

На контрольному етапі було також виявлено позитивну динаміку в показниках *духовного критерію*: обізнаність вихованців недільної школи щодо духовних законів і цінностей першого року навчання (48%) і вихованців експериментальної групи після впровадження програми (55%); навички творчої діяльності – 48% і 63% відповідно. Тобто середній показник духовного критерію експериментальної групи змінився і змістився з 48% до 59%. Водночас у контрольній групі показники духовного критерію також підвищилися, але вони були незначними (з 48% до 51%).

Ці дані за трьома критеріями моделі соціально-виховної роботи в недільній школі можна представити у вигляді графіка на рис. 2.12, який демонструє позитивні зміни в моральному, соціальному і духовному розвитку дітей під час навчання в недільній школі. Підсумковий цифровий аналіз динаміки трьох критеріїв знаходиться у додатку Ц. Отже, зафіксовані позитивні результати дії моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми в умовах соціокультурного середовища недільної школи.

Разом із цим, під час впровадження авторської моделі роботи з дітьми молодшого шкільного віку в умовах діяльності недільної школи було виявлено деякі проблеми, які змусили шукати нові методики та механізми виховного впливу соціокультурного середовища на дітей молодшого шкільного віку.

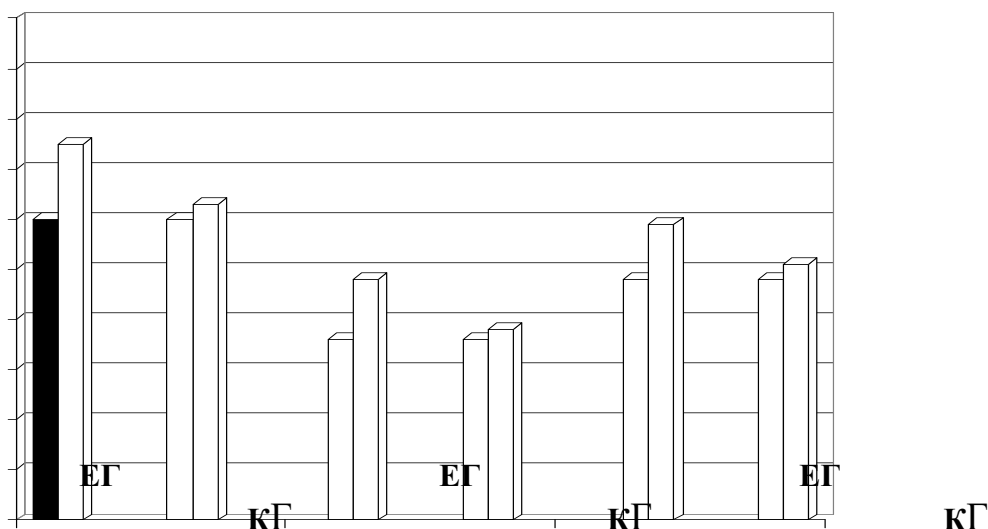

Рис. 2.12. Динаміка морального, соціального і духовного критеріїв під час навчання дітей в недільній школі

Так, у ході проведення занять було відзначено, що не всі діти регулярно відвідують заняття недільної школи. Зрозуміло, що недільні школи працюють на принципах вільного відвідування занять, тому для зацікавлення дітей потрібні додаткові стимули до навчання. Для вирішення цієї проблеми було розроблено додатково-підсумкове заняття, на якому вихованці створюють книгу – літопис свого навчання в недільній школі. Кожна сторінка книги пов'язана з конкретною історичною подією з християнської історії України та ілюструється фотографіями вихованців школи біля пам'ятників цих історичних подій. На нашу думку, ідея про створення такої книги учасниками програми буде додатковою мотивацією до відвідування недільної школи, а також допоможе дітям краще зрозуміти й проаналізувати християнську історію своєї батьківщини і побачити себе як частину цієї історії.

По-друге, у ході впровадження програми стало зрозумілим, що вона є насиченою, але і виснажливою для дітей. Наймолодші учасники почували себе втомленими під час поїздок, великої кількості ігор і розвивальних вправ. Тому на формувальному етапі експерименту вважали за доцільне внести певні корекції у програму у плані її спрощення і добавили у програму більше завдань, розрахованих на учасників 6 – 7 років (малювання, співи, читання).

По-третє, під час занять було виявлено в дітей певні прояви агресії й недобррозичливого ставлення один до одного. Проаналізувавши можливі причини таких реакцій, з'ясувалося, що велика кількість ігор-змагань, які проводилися під час занять, створюють атмосферу конкуренції. На нашу думку, успішність виконання групових завдань для дітей залежить більше від співпраці й кооперації, ніж від змагання. Тому було перероблено деякі частини програми і включено до змісту більше кооперативних та ситуаційних ігор для створення комфортного соціального середовища для дітей. За таких умов відбувається тренування комунікативних умінь, навичок групової роботи та усунення агресії й недобррозичливого ставлення дітей до своїх товаришів.

Поза межами програми вважали за доцільне проводити додаткові тренінги і семінари для фахівців, що стало змістовним засобом впливу на процес удосконалення їхнього професійного й особистісно значущого рівня. Було розроблено і впроваджено програму підготовки молодих соціальних педагогів громадської організації «Співдружність студентів-християн». Програма включила тренінги на теми «Принципи роботи з людьми», «Розвиток комунікативних умінь», «Індивідуальні й мікрогрупові методи роботи з дітьми та молоддю», «Педагогічне проектування», «Індуктивне вивчення Біблії» та ін. Були також розроблені методичні рекомендації щодо підготовки волонтерів до роботи з дітьми молодшого шкільного віку в умовах діяльності недільної школи. Навчальною програмою «Школи вихідного дня», яка розрахована на фахівців соціальної роботи, які не мають базової соціально-педагогічної освіти, передбачається проведення 14-ти годинного курсу, який складається з 4 годин теоретичних і 10 годин практичних занять.

З метою підвищення особистісного духовного рівня соціальних педагогів був розроблений курс занять для індивідуального вивчення однієї з книг Біблії,

книги пророка Авакума [73]. Цей посібник допомагає педагогам і дітям знаходити шляхи виходу зі складних життєвих ситуацій й додає впевненості в Божих обіцянках праведним людям. Теми книги старозавітного пророка Авакума співзвучні проблемам сучасного світу: соціальна несправедливість і сподівання на Бога, відчай та надія, гріх та праведність, горе й радість.

Для покращення результатів дії програми рекомендуємо також використовувати такі методи соціально-педагогічного впливу на особистість, як індивідуальне соціально-психологічне консультування педагогів і дітей, а також індивідуальні та мікрогрупові бесіди з батьками дітей, які відвідують недільну школу, з питань оптимальної організації соціально-виховного процесу, індивідуальних особливостей дітей, а також з питань участі батьків в організації занять недільної школи.

Отже, зібрані фактичні дані у процесі експерименту та їх якісний і кількісний аналіз, засвідчили такі позитивні моменти:

- у вихованців недільної школи формуються моральні цінності як первинні в ієрархії суб'єктивних потреб особистості, а реалізація цих потреб виконується через оволодіння практикою допомоги іншим людям, формуванню відповідальності до встановлених у школі правил та підвищення здатності до самодисципліни;

- у вихованців недільної школи спостерігається прояв сформованої соціальної компетенції: покращення якості дружніх стосунків між вихованцями, підвищення рівня комунікативної культури, загальне покращення «Я-концепції», прояви поваги і любові до інших людей, зменшення егоїстичного ставлення до життя;

- у вихованців недільної школи поступово зростає рівень особистісно-духовного розвитку в процесі опанування духовних законів і цінностей, формування позитивного ставлення до життя, розкриття свого творчого потенціалу, формування навичок творчої діяльності, підвищення творчої активності, здійснення добрих справ.

Отже, вплив соціокультурного середовища недільної школи на особистість можна вважати позитивно спрямованим і соціально-виховним завдяки формуванню моральної, соціальної та духовно компетентної особистості, яка готова до самореалізації та саморозвитку. Крім того, через вплив соціально-виховного процесу на дітей молодшого шкільного віку в недільній школі відбувається інтелектуальне вдосконалення особистості та, що дуже важливо, розвиток її творчого особистісного потенціалу.

Висновки до другого розділу

1. Виходячи із мети і завдань дослідження, були визначені і розкриті соціально-педагогічні умови становлення особистості молодшого школяра в умовах діяльності недільної школи: моделювання і цілеспрямованість соціально-виховної роботи з дітьми; врахування соціально-педагогічних чинників розвитку вихованців; залучення провідних механізмів соціально-виховного впливу на розвиток особистості школяра.

2. У процесі дослідження були визначені особливості змісту, структури і соціально-педагогічних умов діяльності недільних шкіл Православної церкви в Україні і протестантських церков США. Мета соціально-виховної роботи православних недільних шкіл (виховання духовності, розвиток моральних якостей особистості, розширення її християнського світогляду і тренування моральної поведінки) реалізується через використання різних форм і методів соціально-виховної діяльності, серед яких: духовні бесіди, психологічні консультації, соціальна допомога тим, хто потребує підтримки, організація паломницьких поїздок, православних свят і церковних концертів.

Особливість організації діяльності соціально-виховної роботи американських недільних шкіл полягає в активному використанні такої форми роботи з дітьми, як малі групи. Гуманістична, моральна і демократична спрямованість діяльності недільних шкіл розкривається у принципах мультикультурності, поліетнізму й гетерогенності виховання дітей та молоді, а також дитиноцентризму і холістичному підході до освіти й виховання. У цьому проявляється тенденція зближення християнської і світської педагогіки.

3. Під час розробки моделі соціально-виховної роботи з дітьми молодшого шкільного віку в умовах недільної школи нами був зроблений акцент на інтеграцію вітчизняного і зарубіжного досвіду щодо змісту, форм і методів організації соціально-виховного процесу та втілення особистісного і діяльнісного компонентів в організацію соціально-педагогічної діяльності. Розкрито сутність чотирьох складових змісту діяльності недільної школи: духовно-просвітницької, культурно-просвітньої, соціально-практичної і морально-виховної діяльності.

4. Перевірка ефективності розробленої моделі дозволила констатувати позитивні зміни в моральному розвитку молодших школярів, зокрема формування потреби у таких якостях, як доброта, чесність і справедливість. Під час реалізації експериментальної програми був зроблений акцент на соціалізуючій і морально-духовній спрямованості завдань, змісту і форм організації навчально-виховної діяльності, а саме на навчальних станціях, тематичних бесідах, інсценуваннях біблійних історій, аналізу ситуацій морально-етичного змісту, екскурсіях та поїздках, рольових іграх.

5. Результати апробації запропонованої програми показали такі позитивні результати, як розвиток дружелюбності й комунікативності у вихованців, покращення «Я-концепції» у дітей, поглиблення моральних знань і переконань, прояви моральної поведінки, прагнення до вдосконалення характеру.

6. З'ясовано, що духовність слід розглядати, як динамічний процес, який змінюється протягом усього життя. Серед ознак духовного розвитку дітей було відзначено посилення позитивного сприйняття ними духовної культури і народної спадщини, розуміння християнських чеснот і прагнення оволодіння ними, усвідомлення вищої цінності життя людини, а також підвищення творчої активності вихованців. У цьому реалізується гуманістичний характер діяльності недільних шкіл як соціально-виховних інститутів.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення актуальної проблеми соціального виховання дітей молодшого шкільного віку в недільній школі, що виявляється в обґрунтуванні теоретичних положень про недільну школу як соціокультурне середовище, розробці моделі соціально-виховної роботи з молодшими школярами в умовах функціонування недільної школи, виявленні соціально-педагогічних чинників і механізмів виховного впливу на процес становлення особистості дитини. Результати теоретичного і експериментального дослідження підтвердили гіпотезу, на якій вони ґрунтуються, засвідчили вирішення поставлених завдань і дали підстави для таких висновків:

1. Проблема пошуку шляхів підвищення ефективності соціально-виховної роботи з дітьми молодшого шкільного віку набула в останній час особливу актуальність в контексті сучасних реформ системи соціальної освіти й виховання. Недільна школа як соціальний інститут на громадських засадах вирішує важливі завдання соціального виховання дітей, що вимагає чіткого визначення особливостей її соціокультурного середовища, виявлення соціально-педагогічних умов діяльності, розробки змісту й механізмів соціально-педагогічного впливу на дітей молодшого шкільного віку.

2. Теоретичний і змістовий аналіз проблеми соціального виховання дітей в умовах перших недільних шкіл в Україні і за рубежом дозволив обґрунтувати сукупність соціально-педагогічних умов, що сприяють цілісному розвитку особистості вихованця недільної школи, серед яких: а) практична спрямованість соціально-виховного процесу; б) зв'язок освіти з духовністю; в) використання досвіду світової соціально-педагогічної думки; г) зв'язок школи з громадськістю. Вони в сукупності обумовлюють доцільність створення унікального середовища цілеспрямованого впливу на особистість і реалізацію його виховної мети.

Розкрито соціально-педагогічну діяльність перших недільних шкіл на території України, яка задовольнила конкретні і нагальні потреби населення: потребу в початковій освіті широких верств населення, а також такі важливі потреби, як формування в учнів умінь і навичок практичної роботи, моральне вдосконалення і духовне збагачення особистості, формування національної свідомості в учнів, а також створення умов для самоосвіти і саморозвитку вихованців. Сучасні недільні школи створюють умови для духовного, соціального, морального розвитку підростаючого покоління.

Вивчення зарубіжного досвіду змісту й організації соціально-виховного процесу в умовах діяльності недільних шкіл на прикладі США дозволило окреслити головні ознаки діяльності американських недільних шкіл VIII – XIX ст.:

- прогресивність методів соціально-виховної роботи;
- демократизм;

- вирішення гендерних і расових проблем;
- благодійність;
- морально-етична і просвітницька спрямованість з метою формування в учнів розумових, соціальних і моральних компетенцій.

Аналіз соціально-педагогічних особливостей американських недільних шкіл дозволив з'ясувати принципи, на яких базується організація їх соціально-виховної діяльності: полікультурність; холістичність; принцип вільного виховання; толерантність, демократизм, гуманізм.

3. Прогнозуючи соціально-виховну діяльність у недільній школі, дано визначення соціокультурному середовищу як конкретно-історичному суспільному організму, який організовує свою діяльність на сформованій системі духовних цінностей і має конкретні соціально-виховні цілі діяльності (духовне збагачення вихованців шляхом оптимізації умов проведення вільного часу і захисту від негативів вулиці, сприяння їх соціальній орієнтації і моральній спрямованості, розширення світогляду вихованців). Виявлено, що у системі впливів середовища недільної школи на особистість дитини (освітнього, виховного, культурно-дозвілєвого, соціального) особливе місце посідає виховний вплив. Доведено, що підвищення ефективності виховного впливу середовища недільної школи на молодших школярів досягається завдяки узгодженню взаємодії його соціокультурних компонентів:

- духовно-національного (сукупність духовних умов, цінностей, національно-релігійних традицій і культурної спадщини українського народу, яка реалізується у змісті навчально-виховної діяльності);
- культурно-естетичного (поєднання естетичних цінностей середовища зі створенням умов для творчої самореалізації суб'єктів діяльності);
- соціального (сукупність соціальних умов для навернення особистості до духовного життя);
- морально-етичного (система морально-етичних норм і законів як підґрунтя формування духовної культури особистості і її цілісного світогляду).

4. З метою вирішення завдання розгортання соціально-виховного процесу була розроблена модель соціально-виховної роботи з дітьми молодшого шкільного віку в умовах діяльності недільної школи, що дозволило спрогнозувати оптимальне середовище виховного впливу на дітей з метою формування їх моральних, соціальних і духовних компетенцій. Дана модель передбачає організацію соціально-виховної діяльності недільної школи за такими напрямками:

- духовно-просвітницька діяльність (передбачалося вивчення духовно-просвітницької літератури, відвідування храмів, музеїв, історичних пам'яток, бесіди на духовні теми);
- культурно-освітня діяльність (краєзнавчі екскурсії, відвідування дитячих театрів, читання класики світової літератури, творча активність дітей на заняттях недільної школи);
- соціально-практична діяльність (робота у малих групах, гуманістичне ставлення вихователя до дітей, середовище рівнопартнерської взаємодії між дорослими і дітьми);

- морально-виховна діяльність (розкриття народних традицій, звичаїв, обрядів, пісенності, знайомство з національними духовними й матеріальними надбаннями, аналіз ситуацій морально-етичного змісту).

5. Доведено, що успішна дія моделі соціального виховання молодших школярів в умовах соціокультурного середовища недільної школи можлива лише за певних соціально-педагогічних умов:

- моделювання соціально-виховної діяльності недільної школи з використанням особистісно діяльнісного підходу;

- врахування основних соціально-педагогічних чинників розвитку вихованців;

- залучення дійових соціально-педагогічних механізмів впливу соціокультурного середовища на процес становлення молодших школярів.

Основними соціально-педагогічними чинниками соціального становлення особистості дитини в умовах соціокультурного середовища недільної школи виявлено: зміст соціально-виховної роботи недільної школи; організацію навчально-виховного процесу; роль педагога; виховний вплив середовища недільної школи. При цьому на практиці доведено, що процес соціального становлення особистості молодшого школяра залежить від успішного використання таких механізмів, як: інституціонально-традиційний; міжособистісний; стилізований. Найбільш повноцінно вони діють при застосуванні таких форм і методів, як: моделювання ситуацій, робота в малих групах, демонстрація відеоматеріалів, дискусія, навчальні станції, навчальні ігри, екскурсії та поїздки.

6. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено методичне забезпечення соціального виховання молодших школярів в умовах діяльності недільної школи: методичні рекомендації підготовки волонтерів до роботи з дітьми в недільній школі «Школа вихідного дня», що розраховані на фахівців соціальної роботи і представників громадських організацій, які не мають базової соціально-педагогічної освіти; навчальна програма «Нариси християнської історії України», яка враховує особливості дітей молодшого шкільного віку.

7. Виходячи із необхідності оцінки ефективності дії моделі, було визначено й обґрунтовано критерії та показники, що характеризують якісний прояв результатів соціального виховання дітей в умовах діяльності недільної школи:

- моральний критерій (розвиток таких якостей, як доброта, чесність, справедливість);

- соціальний критерій (розвиток дружлюбності, комунікативності, впевненості);

- духовний критерій (розвиток обізнаності щодо духовних цінностей, творчої активності дитини та її морально-духовних якостей).

Реалізація дослідно-експериментальної програми дає підстави зробити висновок, що впровадження моделі соціально-виховної роботи з молодшими школярами в умовах соціокультурного середовища недільної школи сприяє позитивним змінам у моральному, соціальному і духовному розвитку вихованців недільних шкіл, зокрема зафіксовано: позитивну динаміку

засвоєння дітьми змісту моральних категорій «добро», «справедливість», «чесність» і розвитку цих якостей у вихованців (зафіксовані показники 60% – до експерименту; 75% – після експерименту); покращення показників соціального критерію: розвиток дружлюбності і комунікативності вихованців недільної школи, підвищення рівня їх позитивного ставлення до своїх соціальних умінь та характеристик (36% – до експерименту; 48% – після експерименту); поглиблення рівня обізнаності молодших школярів щодо духовних законів і цінностей; підвищення творчої активності і творчого самовираження вихованців недільної школи (48% – до експерименту; 59% – після експерименту).

Отримані результати формувального експерименту демонструють підтвердження гіпотези, досягнення мети і розв'язання завдань дослідження і дають право говорити про перспективність на пряму соціального виховання дітей в умовах соціокультурного середовища недільної школи.

Запропоновані методи дослідження не вичерпують повною мірою всіх аспектів означеної проблеми. Перспективним, на нашу думку, є подальше вдосконалення методики діагностики моральної поведінки, моральних ставлень і якостей, соціального становлення дітей молодшого шкільного віку; розробка системи кооперації соціальних педагогів з батьками та іншими вихователями дитини в умовах відкритої соціально-виховної системи; обґрунтування і розробка навчальних планів соціального виховання учнів недільної школи і навчальних програм загальноосвітніх навчальних закладів України, узгодивши основні підходи до виховання дітей різних вікових груп.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ДЖЕКСОН Олена Володимирівна

УДК 37.013.42:37.018.53.035(043)

**СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО
ВІКУ В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА
НЕДІЛЬНОЇ ШКОЛИ**

ДОДАТКИ

13.00.05 – соціальна педагогіка

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Капська Алла Йосипівна,
доктор педагогічних наук,
професор

Київ – 2008

Додаток А

Історичні відомості про діяльність перших недільних шкіл США

Таблиця А.1

**Расова характеристика вихованців недільних шкіл м.Нью-Йорк, США
(1821-1847 рр.)**

Рік	Союз недільних шкіл	Учні європейської раси	Темношкірі учні	Загальна кількість учнів	% темношкірих учнів
1821	Жіноча співдружність недільних шкіл	2021	764	5579	24,6%
1821		2186	608		

	Союз недільних шкіл Нью-Йорка (чоловічий)				
1834	Союз недільних шкіл Нью-Йорка	11696	1355	13051	10,3%
1847	Союз недільних шкіл Нью-Йорка	15414	938	16253	5,7%

Значна кількість темношкірих учнів у перших недільних школах США свідчить про прогресивність цих соціальних інститутів у вирішенні проблеми расової дискримінації.

Таблиця А.2

Відомості про бібліотеки американських недільних шкіл (1826 – 1864 рр.)

Рік	Загальна кількість недільних шкіл	Школи з бібліотеками	Загальна кількість книг	Середня кількість книг
Американський союз недільних шкіл				
1826	2321	395 (17%)	12493	32
1932	4258	3360 (79%)	335427	91
Нью-йоркський союз недільних шкіл				
1834	67	59 (88%)	21673	367
1847	109	88 (81%)	33870	385
Чикагський союз недільних шкіл				
1864	98	68 (77%)	24762	364

Діяльність перших недільних шкіл США включала відкриття та поповнення бібліотек для населення, що свідчить про різнопланові підходи до соціально-виховної роботи з дітьми та дорослими.

Додаток Б

Методичні розробки до заняття в дитячій недільній школі при Свято-Пантелеймонівському храмі м.Харкова

Тема: Краса і людяність

Мета: Естетичне виховання учнів підліткового віку

Завдання:

- формувати духовний світогляд дітей, прагнення до пізнання прекрасного в мистецтві і житті;

- виховувати естетичні смаки, повагу до думки друзів, культуру співпраці в колективі;

- розвивати художньо-образне сприйняття, інтерес до творів мистецтва.

Обладнання: – плакати з висловами видатних людей: “Мистецтво – це спроба створити поруч з реальним світом інший, більш людяний світ” (А. Моруа). “У мистецтві – ворог, ім’я якому неосвіченість” (Д.Кеннеді); ікони або репродукції ікон, картин, фресок („Трійця”, „Свята вечеря”, „Вхід Ісуса в Єрусалим”)

Питання для обговорення:

1. Звідки у людини взялася потреба сприймати та створювати прекрасне?
2. Чи відрізняються ідеали краси минулого від сучасних ідеалів краси?
3. Як розуміти вислів “Діяти за законами краси”?

4. Навіщо людині естетичний смак?
5. Чому почуття прекрасного привертає до добра?
6. Як розуміти думку В.Сухомлинського про те, що краса – це кров і плоть людяності, добрих почуттів, сердечних відносин?
7. Хто з європейських художників звертався до євангельських сюжетів?
8. Як ви вважаєте, чим картина відрізняється від ікони?

Практичне завдання:

1. В малих групах за допомогою різних кольорів намалюйте те, як ви уявляєте різні емоції людини: співчуття, радість, любов, страх, ненависть. Порівняйте малюнки різних груп. Як можна пояснити зв'язок між темними і світлими фарбами і різним емоційним/духовним станом людини?

Додаток В

Ситуативні вправи морально-етичного змісту для дітей молодшого шкільного віку

В.1 Ситуація 1. *Телефон.*

Ти запізнився до школи і підходив до класу після дзвінка на урок. У коридорі нікого не було, а на підлозі лежав загублений кимсь телефон. Тобі завжди хотілось мати такий телефон або, при наймі, з ним погратися. Якими будуть твої дії?

1. Візьму телефон і віддам його вчителю, пояснивши де його знайшов.
2. Візьму телефон на деякий час, щоб погратися, адже я давно мріяв про це, але потім поверну вчителю.
3. Заберу телефон і залишу собі – адже ніхто не бачив, що я його взяв.
4. Залишу телефон на підлозі.

В.2 Ситуація 2. *Цукерки.*

Мама дала Оленці цукерки, щоб вона пригостила однокласників. Коли Оленка прийшла до класу, вона побачила там Сашка, який нікого не слухався і з яким Оленка не товаришувала. Оленка не знала, пригощати Сашка цукерками, чи ні. А як би вчинив ти?

1. Пригощу Сашка цукерками, як наказала матуся.
2. Пригощу Сашка, як всіх, бо він в моєму класі.
3. Не пригощу Сашка, бо я з ним не товаришую.
4. Не знаю, що би я зробив.

В.3 Ситуація 3. *Кошеня.*

Оленька поспішала додому зі школи, бо сьогодні по телевізору її улюблена передача. Вона надіслала на передачу свій малюнок і дуже хотіла дізнатися, чи сподобався він і чи покажуть його по телевізору. Раптом вона почула над головою незрозумілий звук. Піднявши голову, Оля побачила маленьке кошеня на гілці дерева, яке перелякано дивилося вниз і нявчало.

«Зняти кошеня з дерева? На це треба час, і я можу запізнитися на передачу», - подумала дівчина. Як ви думаєте, що зробила Оленька?

1. Зняла кошеня з дерева, а потім побігла додому.
2. Побігла швидше додому, бо кошеня саме може злізти, і тому не треба витратити на нього час.
3. Не зняла кошеня з дерева, а побігла додому, бо кошеня могло її подрпати.
4. Не знаю, що вона зробила.

Додаток Д

Методичні рекомендації педагогам недільної школи при Покровському Храмі м.Харкова

Педагог недільної школи повинен мати такі знання, уміння та навички, як:

1. Любити і поважати вихованців. Дружити з дітьми, робити бажаним для дітей спілкування з собою.
2. Розрізняти у дітей особливості їх душевного складу, знаходити до дитини особливий підхід і способи виховного впливу на неї.
3. Ставити реальні виховні і освітні цілі і досягти їх за певний час.
4. Організувати дітей на спільну дію, наприклад, похід, свято, вистава, благодійна акція.
5. Володіти такими формами організації навчально-виховної діяльності, як спілкування, заняття, бесіда, притча або казка, вікторина, рухлива гра, пізнавальна гра, прикладна діяльність, спільна пісня.
6. Проводити родинні заняття з батьками на теми сімейного виховання.

Додаток Е

**Бланкова опитувальна методика
Формування Я-концепції у вихованців недільної школи
Молодший шкільний вік**

№	Самооцінка	Не знаю	Так	Ні	Коли як
1.	Я завжди у гарному настрої				
2.	Я справжній друг				
3.	Я симпатична людина				
4.	До мене добре ставляться однолітки				
5.	Я соромлюся своєї зовнішності				
6.	Я розумна людина				
7.	Я не вмію спілкуватися з незнайомими людьми				
8.	Я задоволений своїм зростом, статурою				
9.	Я надійна людина				
10.	До мене добре ставляться дорослі				
11.	Я вмію красиво одягатися				
12.	Мені все вдається робити				
13.	Я цікава людина				
14.	Я невдаха				
15.	Я подобаюсь іншим людям				

Опрацювання та інтерпретація

Шкала прийняття своєї зовнішності та фізичних характеристик.

Позитивні відповіді: 3; 8; 11; 15 – так; 5 – ні.

Негативні відповіді: 3; 8; 11; 15 – ні; 5 – так.

Нейтральні відповіді: 3; 5; 8; 11; 15 – не знаю, коли як.

Шкала прийняття свого характеру, особистісних характеристик.

Позитивні відповіді: 1; 6; 12; 13 – так; 14 – ні.

Негативні відповіді: 1; 6; 12; 13 – ні; 14 – так.

Нейтральні відповіді: 1; 6; 12; 13; 14 – не знаю, коли як.

Шкала прийняття своїх соціальних вмінь, характеристик.

Позитивні відповіді: 2; 4; 9; 10 – так; 7 – ні.

Негативні відповіді: 2; 4; 9; 10 – ні; 7 – так.

Нейтральні відповіді: 2; 4; 7; 9; 10 – не знаю, коли як.

Кожна відповідь – один бал;

максимальна кількість балів у кожній шкалі для однієї особи – 5.

Додаток Ж

Інструкції до рейтингу системи ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку

Прочитай, будь ласка, список важливих понять і відзнач, що для тебе найважливіше в житті (по шкалі від одного до п'яти, де 1 – найважливіше).

	Гарні відмітки в школі, похвала вчителя, перші місця в змаганнях.
	Спілкування з друзями, з батьками.
	Заняття спортом, активний відпочинок, гарне самовідчуття, здоров'я.
	Любов батьків, близьких, сімейні стосунки, мир і злагода у сім'ї.
	Іграшки, красиві речі, прикраси, телефон, комп'ютер, ігрові приставки.

Опитувальник для оцінки успішності соціальної адаптації дітей молодшого шкільного віку

1. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти знаходишся у себе в кімнаті або вдома?
2. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти йдеш на заняття недільної школи?
3. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти знаходишся на занятті недільної школи?
4. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти читаєш духовну літературу?
5. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти виконуєш завдання педагога недільної школи?
6. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти знаходишся у храмі?
7. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти спілкуєшся з педагогом?
8. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти спілкуєшся з дітьми в твоїй групі?
9. Яке в тебе обличчя, найчастіше, коли ти спілкуєшся з твоїм найкращим другом в групі?

Опрацювання та інтерпретація даних:

Якщо немає відповіді -1

Сума балів:

Від 9 до 5 балів – повна адаптація

Від 4 до -3 балів – неповна адаптація

Від -4 до -9 балів – дезадаптація

Продовження додатка 3

1				
2				
3				
4				

				
5				
6				
7				
8				
9				

Додаток К

Тест «Біблійні відомості»

1. Які дві головні заповіді (правила християнського життя) описано у Біблії? (Матвія 22:36 – 40)

- любити Бога
- дарити подарунки людям на Різдво
- ходити до церкви
- любити людей
- красити яйця перед Пасхою
- бути добрими

2. Які з наведених речень, на твою думку, відносяться до 10 заповідей Старого Заповіту? Вибери 5 (Повторення Закону 5:6 – 21).

- не красти
- не бити слабких
- не бігати
- не вбивати
- виконувати суспільні правила поведінки

не заздрити людям
шанувати батьків
залишати один день на тиждень для Бога
бути добрим один день на тиждень

3. Коли Ісуса Христа спитали, скільки разів треба прощати ближньому, який нас образив, що Він відповів? (Матвія 18:21 – 35).

один раз
три рази
дев'ять разів
до семижди семидесяти разів
коли він вибачиться

4. В історії про будівлю дома Христос каже, що дім, який стоїть на камені, не впаде, а дім, що стоїть на піску, впаде під час бурі і потопу. Біблія порівнює розумну людину з будівельником, що свій дім збудував на камені. Що символізує фундамент з каменю для духовного життя людини? (Матвія 7:24 – 27).

Продовження додатка К

вивчення напам'ять віршів з Біблії
знання молитви «Символ віри»
слухання і виконання законів, що знаходимо в Біблії
постування

5. Що таке хрещення? (Матвія 3:13 – 17)
обов'язкове занурення у воду з головою
таїнство, яке символізує нове життя з Богом
приліт голуба
церковний ритуал

6. Хто такий Андрій з Нового Заповіту? (Іван 1: 35 – 42)
іконописець
київський князь
перший Апостол
євангеліст

7. Скільки років було Юдейському царю Йосії, коли він зацарював? (2 Хронік 34 – 35).

8
18
40
50

8. Як Юдеї перемогли захисників великого войовничого міста Єрихону? (Ісус Навін 6:1 – 20)

збрали велику армію
підкупили царя Єрихону
обходили стіни міста 7 днів
заїхали у місто в середині Троянського коня

9. З яких двох частин складається Біблія?

Продовження додатка К

Частина I і Частина II
 Старий Заповіт і Новий Заповіт
 Боже Слово і Юдейська історія
 Тора і Пророцтва

10. Які плоди Святого Духа за Біблією ти можеш назвати? Вибери як найменше три. (Послання до Галатів 5:22)

пророцтво
 мир
 дар зцілення людей
 чудеса
 добрість
 любов
 молитва
 дар проповіді
 радість
 довготерпіння

Опрацювання та інтерпретація даних:

Кількість вірних відповідей:

0 – 1 Вихідний рівень

5 – 7 Середній рівень

2 – 4 Низький рівень

8 – 10 Високий рівень

Додаток Л

Інструкції до рейтингу духовних, соціальних, моральних навичок для дітей молодшого шкільного віку

Прочитай, будь ласка, список занять, вибери те, що тобі найбільш подобається робити, коли є така можливість, за шкалою від одного до п'яти, де 1 – найулюбленіша справа).

Отже, я люблю і добре вмю це робити:

	Самостійно читати духовну літературу, наприклад, Біблію для дітей
	Спілкуватися с друзями, однолітками, дорослими
	Брати участь у церковних або нецерковних святах, концертах, інсценівках, художніх виставках, грати на музичних інструментах
	Допомагати матусі, друзям, іншим людям

	Ділитися іграшками, речами
	Обмежувати себе в комп'ютерних іграх, перегляду телепередач для того, щоб залишати час на читання книжок, інші справи
	Міркувати про своє майбутнє і цілі у житті, радитися с батьками і дорослими с приводу важливих рішень
	Брати участь у благодійних справах церкви
	Думати про людей, які знаходяться у скрутних обставинах, і над тим, як можна їм допомогти

Інтерпретація

Д1	Навички / вміння самостійного вивчення духовної літератури
С1	Комунікативні навички / вміння
Д2	Навички / вміння творчої діяльності
М1	Навички / вміння допомогти людям
С2	Навички / вміння пожертвування
Д3	Навички / вміння самоконтролю
М2	Навички / вміння прийняття правильних рішень
С3	Навички / вміння служити людям
М3	Навички / вміння емпатії

Д1, Д2, Д3 – духовні навички

С1, С2, С3 – соціальні навички

М1, М2, М3 – моральні навички

Додаток М

Результати показників духовного критерію в групі дітей молодшого шкільного віку американської недільної школи «Віфанія» (20 осіб)

Показник 1. Обізнаність у духовних законах і основах християнської етики – 47%.

Таблиця М.1

Результати тесту «Біблійні відомості» (20 осіб)

	Кількість дітей (за кількістю правильних відповідей)	Коефіцієнт	Загальний показник
Високий рівень (8 – 10 правильних відповідей)	0	4	0
Середній рівень (5 – 7 правильних відповідей)	1	3	3

Низький рівень (2 – 4 правильних відповідей)	16	2	32
Вихідний рівень (0 – 1 правильних відповідей)	3	1	3
Підсумок			38 (з 80 можливих)
Середній показник групи			47%

Показник 2. Творча діяльність, духовні навички – 46%.

Таблиця М.2

Результати рейтингу духовних навичок (20 осіб)

	1-ше місце	2-ге	3-тє	4-тє	5-тє	інші	Бали	Ранг
Д1			1	1	4	14	69	VII
С1	9	4	2	3	2	0	135	I
Д2	1	2	2	2	5	8	88	IV
М1	5	7	3	1	3	1	127	II
С2		4	2	2	1	11	87	V
Д3			1	1	2	16	67	IX
М2	3	2	6	4	3	2	112	III
С3	1	1	2	4		12	83	VI
М3			1	2	2	15	69	VII

Духовні навички (Д1, Д2, Д3). Середній показник: 74 із 160 можливих.

Додаток Н

Навчальна програма для недільної школи «Духовна подорож»

Робота з дітьми молодшого шкільного віку в умовах діяльності недільної школи розглядається нами як соціально-виховна діяльність, метою якою є:

- духовне збагачення вихованців шляхом оптимізації умов проведення вільного часу і захисту від негативів вулиці;
- сприяння соціальній орієнтації і моральній спрямованості особистості вихованців;
- розширення світогляду дітей.

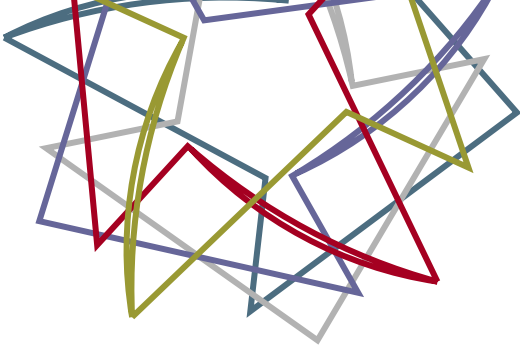
Навчальна програма «Духовна подорож» розрахована на 4 семестри по 20 годин (перший і другий рік навчання в недільній школі).

ОРІЄНТОВНИЙ НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Тема	Літературні та Біблійні тексти	Години
Рівень I			
Семестр 1			
1.	Особливості занять у недільній школі. Створення світу / поїздка або екскурсія (<i>Музей народної архітектури та побуту</i>).	Буття 1: 1-19 1 Івана 4:8	3
2.		Буття 1:20-25	3

	Створення тваринного світу / екскурсія (зоопарк).		
3.	Створення людей. Цінність людського життя.	Буття 1:26-31 Псалом 150:6	1
4.	Дитяча розмова з Богом. Молитва «Отче наш».	Матвія 6:5-15 2 Кор. 6:18	1
5.	Добро і зло. Наслідки порушення духовних законів.	Буття 3:1-24	1
6.	Християнська історія України. Початок – історія Києва / екскурсія (пам'ятний знак засновникам Києва).	Повісті минулих літ	3
7.	Християнська історія України. Мудрий вибір / екскурсія (пам'ятник Володимирі).	Повісті минулих літ	3
8.	Дитяча молитва до Бога. Підготовка до святкування св. Миколая та Різдва.	Вихід 3:9-10 Луки 2:1-20 Матвія 1:18-25	2
9.	Божа любов до дітей. Програма «Мир і злагода між людьми».	Матвія 19:13-15	2
10.	Етичні бесіди. Мої добрі справи	Казки	1
	Разом		20 годин
Семестр 2			
1.	Історія світу за Старим Заповітом. Каїн і Авель	Буття 4:1-16	1
2.	Християнська історія України. Цінність служіння людям. Якості вірного друга / екскурсія (Андріївська церква).	Повісті минулих літ	3
3.	Старозавітні герої: Ной – приклад слухняності.	Буття 6:5-8:22	1
4.	Старозавітні герої: Авраам – приклад віри.	Буття 12:1-9	1
5.	Старозавітні герої: Мойсей – 10 заповідей. Підготовка до святкування Пасхи.	Повторення Закону 5:6-21	3
6.	Старозавітні герої: Давид – вірний керівник держави. Підготовка до святкування Пасхи.	1 Самуїла 16:1-13	3
7.	Старозавітні герої: Соломон – храм Бога / участь у богослужінні.	1 Царів 8:12-21	3
8.	Старозавітні герої: Йосія – восьмирічний цар.	2 Хронік 34 – 35	2
9.	Старозавітні герої: пророки – справедливість, милість, смирення.	Авакум 3:1-19	1
11.	Етичні бесіди. Чесність.	Казки	2
	Разом		20 годин

Рівень II			
Семестр 1			
1.	Християнська історія України / екскурсії.	Повісті минулих літ	3
2.	Біблія про народження Ісуса Христа.	Матвія 1:18 – 2:12	1
3.	Дитинство Ісуса Христа / поїздка або екскурсія .	Луки 2:40-52	3
4.	Хлопчик допомагає Ісусові нагодувати голодних. Мої добри справи.	Івана 6:1-13	3
5.	Люди, яким можна довіряти.	Марка 4:34-41	1
6.	Життя у скрутні часи. Українські козаки – захисники нашої країни.	Історична довідка	1
7.	Пастир добрий / поїздка або екскурсія.	Івана 10:1-17	3
8.	Підготовка до святкування св. Миколая та Різдва.	Луки 2:1-20	3
9.	Етичні бесіди. Що таке совість?	Казки	1
10.	Етичні бесіди. Справедливість.	Казки	1
	Разом		20 годин
Семестр 2			
1.	Християнська історія України / екскурсія.	Повісті минулих літ	3
2.	Життя святих. Апостол Павло.	Дії Апостолів 12:4-11	1
3.	Оновлене життя. Дружні стосунки в дитячому колективі.	Матвія 22:36-40	2
4.	Християнська історія України / екскурсія.	Повісті минулих літ	3
5.	Подорож Ісуса до Єрусалима.	Івана 12:12-19	1
6.	Розп'яття Христа.	Івана 19:16-30	1
7.	Підготовка до святкування Пасхи.	Івана 20:1-10	3
8.	Воскресіння Христа. Святкування Пасхи.	Івана 20:11-23	3
9.	Етичні бесіди. Дружба.	Казки	2
10.	Етичні бесіди. Доброта.	Казки	1
	Разом		20 годин

Моральна робота над собою і розвиток любові до Бога

Додаток П

**Ілюстрація процесу індивідуальної діяльності з вдосконалення
особистості**

Рис. П.1. Продуктивність індивідуальної діяльності з морально-духовного і соціального вдосконалення особистості

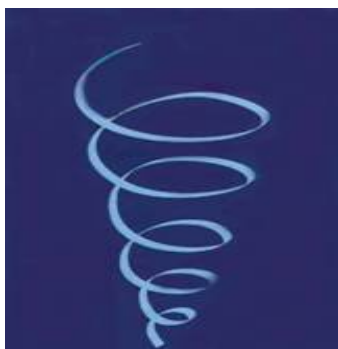

Рис. П.2. Вертикальний зріз продуктивності морального й соціального вдосконалення особистості

Додаток Р

Програма недільної школи «Нариси християнської історії України»

Навчальна програма курсу для впровадження в умовах недільної школи розрахована на дітей молодшого шкільного віку (8 занять по 3 – 3,5 години).

Мета навчального курсу: виховання в дітей моральних, соціальних і духовних компетенцій через духовно-просвітницьку, культурно-освітню, соціально-практичну діяльність в умовах функціонування недільної школи.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Тема	Кількість годин	
		Заняття	Екскурсія
1.	Якості вірного друга. Вчинки вірного друга. Цінність служіння людям. <i>Екскурсія до Андріївської церкви.</i>	1	2
2.	Надійна людина. Кому можна довіряти? Легенда про заснування Києва. <i>Екскурсія до пам'ятника засновникам Києва Кию, Щеку, Хориву і Либіді.</i>	1,5	2
3.	Правильні рішення. Наслідки поганих вчинків. Хрещення Русі Володимиром. <i>Екскурсія до пам'ятника Володимирі.</i>	1,5	2
4.	Мої добрі справи. Правління Ярослава Мудрого. Ознаки мудрої людини. <i>Екскурсія до Софійського Собору, Золотих Воріт.</i>	1,5	2
5.	Життя в колективі. Дружня підтримка. Доброзичливе ставлення до оточуючих людей. Заснування Києво-Печерської Лаври св.Антонієм і св.Феодосієм. <i>Екскурсія до ближніх печер Лаври.</i>	1,5	2
6.	Примирення, прощення ближнього. Українські козаки – захисники нашої країни. <i>Екскурсія до пам'ятника Богдану Хмельницькому.</i>	1,5	2
7.	Дружні стосунки. Мої добрі справи. Десять заповідей Старого Заповіту. Дві заповіді Нового Заповіту.	2	0

8.	Цінність людини. Рівність усіх людей. Любов і повага до людей. Добрий Пастир. <i>Екскурсія до Народного музею хліба.</i>	1,5	2
		13	14
	Всього	26	

1. Ілюстрації до занять з Вікіпедії — вільної енциклопедії / www.uk.wikipedia.org

Продовження додатка Р

Заняття 1.

Тема: Якості вірного друга. Вчинки вірного друга. Цінність служіння людям.

Центральна ідея заняття. Гарні друзі – це люди, які розвивають дружні стосунки з різними людьми.

Мета і завдання: Ознайомити дітей з життям Апостола Андрія. Допомогти дітям зрозуміти ознаки гарного друга. Пробуджувати намагання бути вірними друзями. Допомогти дітям усвідомити цінність служіння людям. Тренувати навички діалогу та творчої діяльності; навички спілкування та роботи в групах.

Хід заняття

1. Привітання й мотивація – 5 хв.

Чи є у вас найкращий друг? Що вам подобається в цій людині? Чи хотіли б, на вашу думку, інші діти дружити з цією людиною? Чому?

2. Інформація / повідомлення теми і мети заняття – 5 хв.

3. Ілюмінація – 25 хв.

У Біблії є три оповідання про цього учня Христа. Його звали Андрій. Давайте прочитаємо ці оповідання разом. Івана 1: 35 – 42; Івана 6:11-15; Івана 12:20-22. Так Андрій зустрів Христа. Одразу ж він побіг і знайшов свого брата Петра, щоб познайомити його з Ісусом. Хто з вас чув про Петра? Що ви про нього знаєте? За легендою саме Апостол Андрій подорожував до слов'янських земель і проповідував Христа під час своїх подорожей. Сьогодні ми поїдемо на те місце, на якому, за легендою, Апостол Андрій воздвигнув апостольський хрест у 55 р. і пророкував спорудження великого християнського міста.

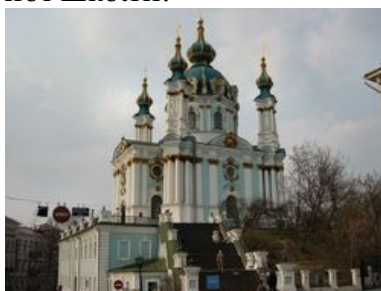
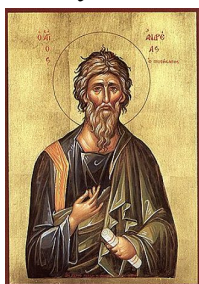
4. Інтеграція – 2 години.

Екскурсія до Андріївської церкви. За переказами під час III місіонерської подорожі відвідав Сванетію, [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9E%D1%81%D0%B5%D1%82%D1%96%D1%8F&action=edit"](http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9E%D1%81%D0%B5%D1%82%D1%96%D1%8F&action=edit) \o "Осетія" Осетію, [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B1%D1%85%D0%B0%D0%B7%D1%96%D1%8F"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B1%D1%85%D0%B0%D0%B7%D1%96%D1%8F) \o "Абхазія" Абхазію, морем прибув до [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC) \o "Крим" Криму ([HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%87"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%87) \o "Керч" Керчі, [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F) \o "Феодосія" Феодосії, [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%81"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%81) \o "Херсонес" Херсонесу), [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE) \o "Дніпро" Дніпром піднявся до озера [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8C"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8C) \o "Ільмень"

Льмень, побував у районі Київських пагорбів. Легенда про цю місіонерську подорож була така відома у середні віка, що у 1621 р. Київський Синод назвав Св. Андрія Апостолом Русі. 5. Активація – 25 хв.

Продовження додатка Р

Робота в малих групах. Що найцікавіше ви побачили на екскурсії? Які почуття у вас виникли під час екскурсії? Намалюйте своє обличчя під час екскурсії. Намалюйте портрет вашого друга, якого сьогодні немає в класі. Розкажіть членам малої групи про вашого друга. Дітям роздаються запрошення на наступну поїздку/екскурсію для того, щоб вони запросили своїх друзів на наступне заняття недільної школи.

Андрій Первозванний Андріївська церква

Заняття 2.

Тема: Надійна людини. Кому можна довіряти? Легенда про заснування Києва.

Центральна ідея заняття. Людям можна довіряти, коли їхні слова не розходяться з ділами.

Мета і завдання: Ознайомити дітей з легендою про заснування Києва.

Виховувати в дітей якості надійних людей: чесність, справедливість, доброту.

Формувати творчі навички, навички логічного мислення, роботи в групах.

Тексти. Історичні факти про заснування Києва. «Повість минулих літ».

Хід заняття.

1. Привітання й мотивація – 10 хв.

На вулиці. Сьогодні ми поговоримо про те, як було засновано місто Київ. Подивіться навколо себе. Що ви бачите? Як на вашу думку, чого тут не було 20 років тому? 50 років тому (можливо, деяких будівель)? 200 років тому (можливо, нічого з того, що ми зараз бачимо на цьому місці)? А що тут було 1500 років тому? Діти можуть уявити, яке життя було 1500 років тому або згадати історичні розповіді, які чули раніше.

2. Інформація / повідомлення теми і мети заняття – 20 хв.

Продовження додатка Р

У кімнаті. На минулому занятті ми говорили про те, як Апостол Андрій Первозванний пророкував будівництво великого міста на березі Дніпра, але тоді тут нічого ще не було, лише самі пущі на семи горах. Але сталося так, що десь 400 років після того Дніпром припливли на це місце троє братів – Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь. Розповідь легенди заснування Києва.

Київ було засновано, як стверджують археологи, наприкінці Vст. За легендою Київ заснувало троє братів — [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D0%B9"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D0%B9) \o "Кий" Кий (саме на його честь було названо

місто і він був першим князем у Києві), [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A9%D0%B5%D0%BA"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A9%D0%B5%D0%BA) \o "Щек" Щека, [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B2"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B2) \o "Хорив" Хорив і сестра їх [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D0%B1%D1%96%D0%B4%D1%8C"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D0%B1%D1%96%D0%B4%D1%8C) \o "Либідь" Либідь. Ці відомості знаходимо у « [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BB%D1%96%D1%82"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BB%D1%96%D1%82) \o "Повість временних літ" Повісті минулих літ». Після смерті Кия, Щека і Хорива їхні прямі нащадки (сини і племінники) упродовж десятиліть панували у [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8) \o "Русини" русичів, аж доки Київський престол не успадкували Аскольд і Дір.

Після розповіді діти інсценують легенду в костюмах, а в цей час педагог розповідає легенду вдруге. Рекомендується доповнити розповідь легенди такою інформацією (для інсценівки): Кий був старшим братом, Щека і Хорив молодшими; Либідь була дуже вродлива; вони припливли на човні; на шляху до нового дому їх спіткали великі труднощі: бурхлива річка, темні ночі, вороги. Але брати та сестра навчилися допомагати один одному і довіряти один одному, особливо, старшому братові. Коли один падав, інші йому допомагали встати. Сім'я хотіла, щоб вони всі доїхали разом. Після довгої подорожі, вони допливли до місця, на якому зараз розташований Київ. Саме довіра один до одного допомогла їм успішно доїхати і заснувати велике місто Київ.

3. Ілюмінація / інтеграція – 30 хв. (або 2 години 30 хв. з екскурсією).

Діти переходять від станції до станції через кожні 10 хвилин.

Навчальна станція «Пущі» (зв'язок з першою частиною уроку)

Як вижити в пущі? Діти разом із волонтером розробляють план, як би вони жили в пущі 1500 років тому. Де вони б знайшли притулок? Воду? Їжу? Діти вирішують, який предмет вони б хотіли взяти з собою у подорож 1500 років тому назад: ніж, папір, запальничку, щось інше? Чому? Дискусія. Волонтер наголошує, що легше жити разом – у сім'ї, в суспільстві. Порівняння сучасного життя з минулим: де знаходимо притулок, воду, їжу? Назвати три основні різниці між життям в сучасному суспільстві/соціальному середовищі і життям в пущі.

Навчальна станція «Лідерство» (біблійний урок)

Гра «Слідуй за лідером». Ведучий запрошує одного учасника вийти вперед. Цей учасник буде виконувати роль «лідера». Інші учасники групи рухаються за лідером і повторюють те, що робить він: стрибають, крутяться, ховаються під стіл тощо. 2 хв. Дітям весело. Що було б, якби лідер під час гри ліг спати? Чи була б така гра веселою? Цікавою? Уявіть собі, що ця людина справжній лідер, і коли треба робити щось надзвичайно важливе – він лягає спати. Уявіть, що ви йдете за ним, і ваше життя залежить від дій лідера, а він нічого не робить, бо заснув... Що б ви почували? Послухайте біблійну розповідь про такий випадок. Марка 4: 34 – 41. Як ви думаєте, чому друзі Ісуса Йому довіряли? Що, на вашу думку, означає вислів «заслуговувати довіру»? Чи будуть, на вашу думку, учні Ісуса більше довіряти Йому після цього випадку?

Чому?

Навчальна станція «Дорога довіри» (практичне застосування).

Гра «Дорога довіри». Знайдіть зручне місце з безпечними перешкодами. Учасники поділяються на пари (один лідер, а другий із зав'язаними очима). Людина з зав'язаними очима обертається кілька разів для втрати напрямку руху. Після цього лідер веде його по лабіринту (через перешкоди), тримаючи за руку. Потім ще раз, підказуючи лише словами. Інші учасники теж можуть підказувати, але їм дозволяється давати невірні вказівки. Дитина із зав'язаними очима повинна довіряти і слухати тільки свого друга. Після вправи рекомендується дебрифінг:

-Чи легко було довіряти другу, коли він допомагав тобі йти між стільців, не тримаючи тебе за руку?

-Коли тобі було легше довіряти другу – коли він тримав тебе за руку чи підказував словами? Чому?

Екскурсія до пам'ятника засновникам Києва (на березі Дніпра).

Продовження додатка Р

Завдання: в групах зробити заміри пам'ятника (висоту можна оцінити приблизно) та намалювати пам'ятник у масштабі (або зробити макет). Можна дати дітям додаткову інформацію про човни, одяг, побут, традиції тих часів.

4. Активація «Я надійна людина» – 15 хв.

Дискусія у великій групі (якості надійних людей): Про що ви дізналися на навчальних станціях?

«Пуща» - коли б вам довелося провести деякий час у пущі, яку людину ви хотіли б мати поруч?

«Лідерство» - чому Ісус був надійною людиною? Чому його друзі довіряли йому?

«Дорога довіри» - які якості надійної людини ви можете ще назвати? Кому із ваших друзів ви нещодавно допомогли? Чи були випадки у вашому житті, коли ви відмовили комусь у допомозі?

Під час дискусії ведучий записує на дошці якості надійних людей (що називають діти).

Подивіться на дошку – прочитайте увесь список якостей надійних людей. Зараз напишіть короткий лист самим собі (ви отримаєте його в кінці курсу недільної школи) і вкажіть, яких 2 -3 якостей надійної людини ви хотіли б набути (роздати папір, конверти, ручки).

Заняття 3.

Тема: Правильні рішення. Наслідки поганих вчинків. Хрещення Русі Володимиром.

Центральна ідея заняття. Правильний вибір – це рішення, яке ґрунтується на моральних законах.

Мета і завдання: Допомогти дітям зрозуміти, як приймати вірні рішення.

Допомогти дітям зрозуміти, які вчинки погані і як їх можна виправити.

Розвивати у дітей мовлення, пам'ять, увагу, логічне мислення, координацію рухів.

Тексти. Історичні ф акти про хрещення Київської Русі. «Повість минулих літ».

Хід заняття

Продовження додатка Р

1. Привітання й мотивація – 10 хв.

Гра «Хто перший?» Ведучий: «Сьогодні ми будемо рухатися кімнатою на випередки. Станьте біля стінки і приготуйтеся рухатися за командою. Хто перший дійде до протилежної стінки – той виграв (можна дати маленький приз). Але ми не будемо бігати. У кожного з вас буде монетка (роздати монетки по 5 копійок), яка підкаже вам, який крок можна робити: вперед (орел), чи назад (решка). Кидаємо монетки за командою. (Волонтери допомагають дітям).

Обговорення гри.

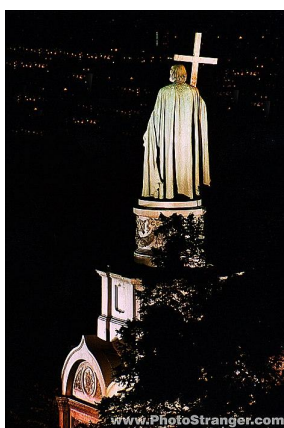
-Як ви почували себе під час гри? (Учасники висловлюються, що вони не могли контролювати свої рухи, і це їх дратувало).

-Чи можна порівняти цю гру з життям? Хто приймає рішення, куди нам йти і що робити? Монетки? Жереб? Ми самі?

2. Інформація / повідомлення теми і мети заняття – 10 хв.

Сьогодні ми поговоримо про те, як князь Володимир приймав важливе рішення, від якого залежало не тільки його подальше життя, але й історія усієї країни. У X столітті Володимир визначився із вибором релігії для русичів. Історія прийняття цього рішення описується в «Повісті Минулих Літ» літописцем Нестором.

Ведучий переказує історію, демонструє репродукції фресок В.Васнецова «Хрещення Володимира», «Хрещення киян».

Володимир Великий - Хреститель Руси-України, пам'ятник у Києві над Дніпром
Хрещення Володимира. Фреска В.М.Васнецова, Володимирський собор у Києві
Хрещення киян. Ескіз фрески В.М.Васнецова, Володимирський собор у Києві

Продовження додатка Р

3 Ілюмінація – 5 хв.

«Хрещення — найперше [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE) \o "Таїнство" Таїнство, таїнство духовного перенародження, яке звершується над людьми, що вступають до Церкви. Про його значення [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%83%D1%81_%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%83%D1%81_%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81) \o "Ісус Христос" Христос сказав [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC&action=editredlink"](http://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC&action=editredlink) \o "

Никодим (ще не написана)" Никодимові: *«Істинно кажу тобі: хто не народиться від води й [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%83%D1%85"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%83%D1%85) \o "Дух" Духа, той не може увійти в Царство Боже...»* (Івана. 3:5). Сам Христос хрестився від [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%A5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C) \o "Іван Хреститель" Івана в [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%99%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%B0%D0%BD"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%99%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%B0%D0%BD) \o "Йордан" Йордані (Матв 3:13-17). Кого хрестять тричі занурюють у [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B4%D0%B0"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B4%D0%B0) \o "Вода" воду (у католиків, а довший час і в українців, замість занурювання тричі поливають водою): занурення означає духовне умирання для гріховного життя і зняття первородного Адамового гріха. А виринання з води — духовне відродження від води й Духа в нове християнське життя» [<http://uk.wikipedia.org>]. Хрещення Ісуса – символ виконання Божої волі. Читаємо разом. Матвія 3:13-17.

Хто найбільш уважний слухач? Які дійові особи беруть участь у хрещенні Ісуса? Найуважнішому слухачеві– приз.

4. Інтеграція – 30 хв. (або 2 години 30 хв. з екскурсією).

Навчальна станція «Хрещення» (біблійне розуміння).

Матвія 3:1-6. Іван Хреститель готує дорогу. Дискусія: Навіщо людині хреститися? За Біблією хрещення означає початок нового життя. Що ви запам'ятали з оповідання, яке зараз почули? Що робили люди, коли йшли до Івана Хрестителя? (сповідали свої гріхи, тобто розповідали Івану про свої погані вчинки). Навіщо вони це робили? Чи траплялося подібне у вашому житті: ви зробили щось погане, і вам треба було це виправити? Чи просили ви вибачення у людини, яку образили? Те ж саме люди робили перед хрещенням Івана: вони просили у Бога вибачення за свої гріхи і просили у Нього нове життя. Хрещення було початком нового життя. Як це схоже на хрещення Русі Володимиром? Як воно відрізняється, на вашу думку?

Навчальна станція «Голубі» (навчально-прикладна).

Уважно роздивіться фрески В.Васнецова «Хрещення Володимира», «Хрещення киян». Чим вони схожі? Чим відрізняються. Найуважнішій дитині – приз. Під час хрещення Ісуса, на Нього зійшов Святий Дух у вигляді голуба. Це

Продовження додатка Р
був символ божої присутності. Давайте і ми зробимо голубів як символ присутності Бога у нашому житті. Волонтер показує дітям орігами (складання голубів з паперу без ножиців і клею), або діти малюють голубів олівцями і беруть свої вироби додому.

Навчальна станція «Фотографія на згадку» (практична).

Коли ми поїдемо на екскурсію до пам'ятника Володимирі, ми сфотографуємо його і поговоримо про його мистецьку цінність. На цій навчальній станції педагог або волонтер розказує дітям про цифрову фотокамеру: як вона працює, як за нею доглядати. Діти практикуються фотографувати один одного та предмети навколо.

Екскурсія до пам'ятника Володимирі над Дніпром.

Під час екскурсії діти фотографують пам'ятник, враховуючи освітлення, розміри, дистанцію, кути. Кращі фотографії вивішуються на стенд в недільній школі.

4. Активація – 20 хв.

Якщо заняття проводиться в умовах літнього табору, цю частину можна проводити біля вечірнього вогнища. Якщо в приміщенні – волонтери можуть запалити свічки і допомогти дітям. Нагляд дорослих обов'язковий.

Уявіть, що зараз у вас є можливість виправити один поганий вчинок з вашого життя. Може ви образили друга, або обманули когось, або зробили щось таке, за що вам зараз соромно. Подумайте про ваше життя. Що ви хочете виправити? (дати дітям кілька хвилин) Напишіть про це на папері. (кілька хвилин). Подумайте, як ви можете виправити свій поганий вчинок? Що ви не будете більше робити? (кілька хвилин) Поміркуйте над тим, що допоможе вам робити вірні рішення у житті (не ображати людей, допомагати їм тощо). Як символ оновленого життя, віддайте свій папір, на якому написаний ваш поганий вчинок, волонтеру (дорослому), і він спалить його (або киньте у вогнище, якщо це відбувається у таборі). Пам'ятайте, роити це слід не поспішаючи. Цей час вам даний на роздуми і прийняття рішень.

Продовження додатка Р

Заняття 4.

Тема: Мої добрі справи. Правління Ярослава Мудрого. Результати мудрого вибору. Ознаки мудрої людини.

Центральна ідея заняття. Вірні рішення ведуть до успіху в особистісному житті і в житті оточуючих людей.

Мета і завдання: Ознайомити дітей з життям Ярослава Мудрого. Допомогти дітям зрозуміти ознаки мудрої людини. Пробуджувати прагнення робити добрі справи. Допомогти дітям усвідомити цінність моральної поведінки і віри. Тренувати навички діалогу та творчої діяльності; навички спілкування та роботи в групах. Розвивати у дітей мовлення, координацію рухів.

Хід заняття

1. Привітання й мотивація – 10 хвилин

Гра «Вибирай – повертай» Правила гри: не розмовляти. Ціль гри: зійтися зі своїм партнером. Перша пара, яка зійдеться – переможці (приз).

Учасники поділяються на пари і отримують по три картки: червону, зелену і жовту. На підлозі волонтери клеять клейкою стрічкою 9 смуг довжиною біля 3 метрів на відстані одного кроку одна від одної (або крейдою, якщо гра проводиться на вулиці). Учасники становляться на середній лінії парами обличчям один до одного (не розмовляти) і відходять назад на 4 кроки (щоб опинитися на останніх смугах). Потім вони відвертаються один від одного. Волонтер пояснює правила далі: ті, хто обере картки одного кольору, зроблять крок уперед, а ті, хто обере різні – будуть стояти на місці. Не розмовляти! Хто розмовляє, виходить з гри. За командою «1, 2, 3 – вибирай» діти піднімають догори одну з карток (червону, зелену, або жовту). За командою «1, 2, 3 – повертай» діти повертаються до свого партнера. Не розмовляти! Але можна використовувати жести для спілкування з партнером. Якщо кольори співпали,

пара робить крок назустріч партнеру. Діти знову відвертаються один від одного і знову обирають картки. За командою діти повертаються і роблять крок уперед, якщо обидва обрали однакові картки. Яка пара зійдеться першою – отримає приз.

Продовження додатка Р

Обговорення гри. Яку стратегію ви обрали в цій грі? Як ви вирішили, яку картку обрати в першому раунді? В другому раунді? Ви працювали разом з партнером чи поодиночі? Як ви домовились, які картки обирати?

2. Інформація / повідомлення теми і мети заняття – 10 хв.

Сьогодні ми поговоримо про наслідки прийняття розумних рішень. На минулому занятті ми працювали над тим, щоб робити вірні рішення, а сьогодні розглянемо їх наслідки. Переказ історії життя Ярослава Мудрого, його мудрих рішень, особливо тих рішень, які стосувалися організації держави і побудови могутнього міста Києва.

3. Ілюмінація – 10 хв.

Прийняття мудрих рішень порівнюється у Біблії з міцним фундаментом для споруди. Разом читаємо Матв. 7:24-27. Які ознаки розумної людини? (слухає Божі заповіді і виконує їх у своєму житті). Чи бачили ви колись, як будують споруду? Деякі будівельники вважають, що головне – швидше збудувати її (як у казці про трьох поросят) і не піклуються про фундамент. Як Біблія описує таких будівельників? (Як необачних). Коли ми не виконуємо моральні заповіді у своєму житті, ми чинимо, як необачні будівельники. Коли ми виконуємо біблійні заповіді у своєму житті, ми чинимо, як розумні / мудрі люди. Які біблійні заповіді ви знаєте?

Пам'ятник Ярославу Володимировичу біля [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D1%96_](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D1%96_)

[_%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B0_%28%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%B2%D0%B0%29](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B0_%28%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%B2%D0%B0%29) \o "Золоті ворота (брама Києва)"

Золотих воріт у [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2) \o "Київ" Києві

Родина князя. Фреска XI ст. в [HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80"](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80) \o "Софійський собор"

Софійському соборі

Софійському соборі

4. Інтеграція – 30 хв. (або 2 години 30 хв. з екскурсією).

Продовження додатка Р

Діти обирають три з чотирьох навчальних станцій за власним бажанням.
Навчальна станція «Пісок та камінь» (прикладна).

На вулиці побудувати піраміду з кубиків на піску. Додати води в пісок і спостерігати, чи впаде піраміда. Обговорення: як можна зміцнити фундамент? Побудувати піраміду на новому фундаменті, перевірити його міцність водою. Якщо завдання виконується у приміщенні, потрібно підготувати дві ємкості (порожню і з піском) і рушники для прибирання. Питання для обговорення: якого будівельника можна назвати мудрим (того, що будує на піску, чи на твердому фундаменті)? Чому? У чому полягає мудрість?

Навчальна станція «Карта Києва» (інформаційно-практична).

Ведучий показує учасникам велику карту сучасного Києва і карту за часів Ярослава Мудрого. Учасники порівнюють дві карти (чим схожі, чим відрізняються). Питання для обговорення: Які рішення Ярослава сприяли розширенню і укріпленню міста Києва? Чому князя називають Мудрим? Яку спадщину хотіли б залишити ви? Які рішення можуть у цьому допомогти? Намалюйте схематично карту міста, в якому хотіли б жити ви? Які будівлі, зони, розміри вашого міста? Чому?

Навчальна станція «Троє поросят» (сюжетно-рольова).

Підготувати інсценування казки «Троє поросят». Краща група, за рішенням педагога, показує свою інсценівку всім дітям у кінці заняття. Кожна група готує інсценівку з погляду різних персонажів казки (вовка, мамі поросят, старшого брата, меншого брата, свідка подій). Обговорення інсценівок: На якого героя ви більш схожі? Чому? Чому нас учить ця історія?

Навчальна станція «Мудрі рішення» (практична).

Обговорення ситуацій морально-етичного змісту.

Ситуація 1. «Крадіжка». Хлопчик Сашко дуже хотів мати мобільний телефон, але у батьків не було на це грошей. Одного разу Сашко побачив, як один хлопчик загубив свій телефон на майданчику. «У нього, мабуть, достатньо грошей на телефон», - подумав Сашко і тихенько підібрав телефон. Ніхто не бачив, що зробив Сашко. І ніхто його не покарав. Батькам Сашко телефон не

Продовження додатка Р

показав, а друзям сказав, що йому його купили. Минув тиждень. Сашку сподобалось, що він зробив, і він почав красти чужі речі. Як ви думаєте, яке майбутнє чекає на Сашку? Чому? Чи можна назвати дії Сашка мудрими? Чому?

Ситуація 2. «Обман». Оленка прогуляла заняття музики і не сказала про це матері. Згодом Оленка почала регулярно прогулювати заняття музики, за які її батьки платять гроші. Як ви думаєте, які наслідки дій чекають на Оленку? Що вона скаже батькам, коли вони дізнаються про її обман? Чому один негарний вчинок часто призводить до серії неправильних дій? Які подібні приклади ви можете згадати з вашого життя? Які наслідки породжуються негарними вчинками?

Екскурсія до пам'ятника Ярославу Мудрому і Софійському Собору.

Під час екскурсії діти виконують завдання «Зроби своє відкриття» - помітити щось цікаве, несподіване. Описати це або намалювати. Це завдання

допоможе розкрити емоційне переживання дітей і їх творчий потенціал.

5. Активація – 30 хв.

Демонстрація інсценування казки «Троє поросят».

У малих групах обговорення завдання «Зроби своє відкриття».

У великій групі. Яких відомих українців ви знаєте? Кого з них ви можете назвати героєм? Чому? Зробити список героїв. Деяких людей пам'ятають нащадки завдяки їх мудрим і добрим вчинкам. Як ви думаєте, як будуть пам'ятати вас? Що б ви хотіли зробити в своєму житті? Обговорення в малих групах. Волонтери допомагають обговоренню.

Заняття 5.

Тема: Життя в колективі. Дружня підтримка. Доброзичливе ставлення до оточуючих людей. Заснування Києво-Печерської Лаври св. Антонієм і св. Феодосієм.

Центральна ідея заняття. Віра в Бога і підтримка товаришів допомагає на всіх етапах життя.

Мета і завдання: Ознайомити дітей з історією заснування Києво-Печерської Лаври. Допомогти дітям зрозуміти, що характер людини проявляється у

Продовження додатка Р

щоденних вчинках. Виховувати відповідальність та доброзичливість по відношенню до оточуючих людей. Навчати дітей допомагати один одному. Тренувати навички творчої діяльності, комунікативні вміння. Розвивати у дітей координацію рухів, увагу.

Хід заняття

1. Привітання й мотивація – 15 хвилин

Розважально-рухова гра «Ким ти хочеш сьогодні бути?». Підготувати картки трьох кольорів із зображенням мавпи, машини і шеф-кухаря. Кожна дитина обирає одну карту за кольором, і діти розходяться по групах «Мавпочки», «Тачки», «Кухарі». Кожна група виконує свої завдання і отримує свій приз, за умови, що всі діти в групі виконали всі вправи.

«Мавпочки» - ведучий під музику показує рухи, які діти повинні повторити: стрибати, махати руками, кричати, як мавпи, чесати свої боки. Потім повторити всі вправи під музику швидше.

«Машинки» - під музику «вести машину», рухаючись по колу; «перелітати» уявні ями на дорогах.

«Кухарі» - під музику «різати моркву», виконуючи рухи на зразок карате, «товкти виноград», високо підіймаючи коліна, «місити тісто».

Призи: банани для «мавпочок», моркв'яні палички для «кухарів», сік для «машинок».

Обговорення гри. Що вам сподобалось робити в своїй групі? Чи хотіли б ви опинитися в іншій групі? Чому? Якщо ви залишили свою групу, ви не отримали б приз. Як друзі допомогли вам залишитись у групі і виконувати вправи?

2. Інформація / повідомлення теми і мети заняття – 10 хв.

Сьогодні ми поговоримо про те, як віра в Бога і підтримка наших друзів, однодумців допомагають нам протягом усього життя. Розповідь про заснування

Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври св. Антонієм і св. Феодосієм. Основи життя в братському монастирі: спільне життя і власність; молитва; слухняність; аскетизм; праця. Сьогодні ми поїдемо на екскурсію в Свято-

Продовження додатка Р
Успенську Києво-Печерську Лавру і зустрінемося з монахом, який розкаже нам, як суспільне життя в монастирі допомагає йому зберігати віру.

Преподобні Антоній і Феодосій
Св. Антоній копає печеру

3. Ілюмінація – 15 хв.

Колись давно ізраїльтянам теж потрібна була підтримка один одного для того, щоб виконати Божу настанову. Після 40 років поневіряння пустелею вони підійшли до Єрихону – першого міста обіцяної ізраїльтянам землі. Жителі Єрихону були дуже войовничими, а Ізраїльтяни були мирними, і у них не було воїнів. Як Ізраїльтянам перемогти ерихонців? Через пророка Ісуса Навина Бог дав ізраїльтянам настанову: обходити стіни міста Єрихон сім днів, а на сьомий день стіни впадуть. Чи послухають ізраїльтяни Бога? Давайте подивимось.

Мультиплікаційний фільм із циклу «Овочеві історії» «Ісус Навин і велика стіна» (або переказати уривок із книги Ісуса Навина 6:1-20)

Обговорення. Яку настанову отримали ізраїльтяни? Як ви думаєте, чи важко було їм довіритися Богу? Хто їм допоміг? Який результат вони отримали? (вони виконували щодня настанову і в результаті перемогли ворогів).

4. Інтеграція – 30 хв. (або 2 години 30 хв. з екскурсією).

Діти обирають три з чотирьох навчальних станцій за власним бажанням.
Навчальна станція «Єрихон» (практична).

Діти переглядають карти старовинного Єрихону та роздивляються малюнки, знайомляться з результатами археологічних розкопок. Діти малюють,

Продовження додатка Р
як вони уявляють стіни Єрихону або карту міста для кращого розуміння того, яким містом оволоділи ізраїльтяни і скільки потрібно було часу на обхід міста.

Південна частина сучасного Єрихону
Археологічний пам'ятник за 5 км на північ від Єрихону

Навчальна станція «Посади рослину» (практична).

Діти сіють у горщик насіння рослини, за якою будуть доглядати протягом місяця (кожен візьме горщик додому на тиждень). Кожна група сіє одну рослину. Обговорення того, як із зернятка виростає рослина, як за нею доглядати. Що потрібно рослинам для гарного росту? Що потрібно людям для духовного росту?

Навчальна станція «Папужка» (сюжетна).

Діти слухають і обговорюють розповідь «Папужка» із журналу «Православ'я і світ» [HYPERLINK "http://www.pravmir.ru/article_628.html" http://www.pravmir.ru/article_628.html].

Обговорення: Що мала на увазі матуся, коли сказала, що Петро перетворюється на людину? («душа прокинулась»). Що таке душа, на думку автора? («здатність любити»). Придумай свій кінець оповідання. Чи знаєте ви людей, яким зараз потрібна ваша допомога? Як ви можете їм допомогти?

Навчальна станція «Пісні про дружбу» (практична).

Під керівництвом волонтера діти співають свої улюблені пісні про дружбу. Крилаті вирази про дружбу. Яке головне правило ви обрали б для себе? Чому?

- Поважай тих, з ким дружиш.
- Вмієш добро робити, то навчи іншого.
- Дружба – це правда, доброта і чесність кожного.

Продовження додатка Р

- Успіху можна досягти тільки разом, у колективі.
- Будь терплячим.
- Ніколи нікого не обманюй, не ображай.

Екскурсія до Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври (ближні печери).

Завдання дітям напередодні поїздки придумати одне запитання, яке вони хочуть задати монаху.

5. Активація – 20 хвилин

Гра «Таємний друг». Мета – зрозуміти духовну цінність дружби, отримати радість від можливості творити добро, не очікуючи за це нагороди. Шляхом жеребкування діти визначають свого «друга», якому протягом трьох тижнів будуть приділяти особливу увагу, не виказуючи себе. Потрібно виявляти до товариша турботу і надавати підтримку. Можна писати записки, пригощати, придумувати цікаві вияви уваги. Для цього в кімнаті виділяється місце (поштова скринька) для кореспонденції і подарунків від «таємних друзів». Через три тижні діти мають відгадати, хто був їх таємним другом.

Обговорення поїздки і зустрічі з монахом із Лаври.

Заняття 6.

Тема: Примирення, прощення ближнього. Українські козаки – захисники нашої країни.

Центральна ідея заняття. Необхідно прощати друзів і близьких навіть тоді, коли вони нас образили.

Мета і завдання: Ознайомити дітей з історією козацтва в Україні. Допомогти дітям зрозуміти цінність колективу. Виховувати національні патріотичні почуття. Виховувати бажання і здатність до прощення й примирення.

Допомогти дітям дослідити етичну концепцію прощення один одного.

Тренувати навички роботи в групах, комунікативні вміння. Розвивати у дітей логічне мислення, пам'ять, увагу.

Хід заняття

1. Привітання й мотивація – 15 хв.

Продовження додатка Р

Карткова гра «Природні лиха». Групи по 3 – 5 осіб. Ведучому підготувати картки до заняття. Ціль гри: всі учасники мусять врятуватися від природних катаклізмів. Ведучий готує картки із зображенням чи назвою природного лиха і рятувальні картки: потоп – човен; пожежа - вогнегасник; мороз – шуба; спека – парасолька; злива – парасолька; суцільна темрява – ліхтарик; вулкан – машина; ожеледиця – пісок. Учасникам роздаються рятувальні картки (по 2 -3 кожному). Ведучий оголошує лихо для кожного учасника. Якщо хоча б у одного учасника немає відповідної рятувальної картки, гра зупиняється – діти програли. Після 1 – 2 раундів, ведучий додає нове правило: у процесі гри можна мінятися картками. Граючи, діти допомагатимуть один одному і, таким чином, усі врятуються завдяки командній роботі.

Обговорення гри. Скільки разів ви змогли врятуватися у перших раундах? Чи була можливість перемогти? Скільки разів ви врятувалися у наступних раундах? Чому ви перемогли? Висновок: один у полі не воїн.

2. Інформація / повідомлення теми і мети заняття – 30 хв.

Сьогодні ми поговоримо про те, як усім людям необхідна допомога інших у скрутні часи. Навчальні станції.

Навчальна станція «Українське козацтво» (сюжетно-інформаційна).

Історична довідка. Україна в XIV – XX ст. була під окупацією різних народів. Діти розфарбовують карту України за часів Польсько-Литовської Імперії (XV ст.); України як частини Російської і Австрійської імперій; зрозуміють наслідки територіальних зазіхань щодо України Турецької Османської імперії. У ці скрутні часи інтереси України захищали козаки. Що ви знаєте про козаків?

Навчальна станція «Козацькі регалії» (прикладна).

Діти роздивляються репродукції картин і малюють козаків або козацькі регалії.

Намалюйте символ козацтва, як ви його уявляєте.

Продовження додатка Р

- «Донські козаки» Ю.Коссака;
 «Тарас Бульба» О.Бубнова;
 «Лист запоріжців турецькому султану» І.Рєпіна

Навчальна станція «Молитовна хвилина» (практична).

Індивідуальна і групова молитва під керівництвом волонтера або педагога за Україну, людей, яким потрібна допомога.

3. Ілюмінація – 15 хв.

Матвія 18:21 – 35. Які стосунки були у людини з його паном? А з бідним товаришем? Як можна охарактеризувати вчинок людини стосовно бідного товариша? Скільки разів ми повинні прощати своїх друзів, близьких, якщо вони нас образили?

Україна пережила тяжку і складну історію. Упродовж сотень років інші народи грабували наші ресурси. Це викликає смуту і гнів. Але що каже Біблія? Вона вчить нас прощати тих, хто нас образив. Не тільки один раз, але багато разів. Україна – християнська нація, яка довіряє Богу і не піддається бажанню гніватися і мстити. Українців люблять у світі за сильний і добрий характер. Наші ознаки: людяність, радість, доброзичливість, віра. Так само і в особистісному житті: якщо нас кривдять, легко образитися, але справжній християнин прощає ближнього. На яку людину ви хочете бути схожі: на пана, який змилювався над людиною, чи на людину, яка була жорстоким по відношенню до бідної людини? Чи є у вашому житті люди, на яких ви зараз ображені? Як ви можете їх простити?

4. Інтеграція – 20 хв. (або 2 години 30 хв. з екскурсією).

Екскурсія до пам'ятника Богдана Хмельницького.

Продовження додатка Р

Богдан Хмельницький

Орден Богдана Хмельницького I ступеня у незалежній Україні

HYPERLINK "http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%83_%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%

[org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%83_%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%83_%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%)

ВА%D0%BE%D0%BC%D1%83_%D1%83_%D0%9A%D0%B8%D1%94%D0%B2%D1%96" \o
 "Пам'ятник Богдану Хмельницькому у Києві" Пам'ятник Богдану Хмельницькому у Києві
 Початок XIX ст.

Робота у великій групі. Крилата фраза: «Єдиний спосіб домогтися поваги до себе – поважати інших». Що, на вашу думку, треба зробити, щоб зберегти мир і злагоду між людьми?

Складання схеми протилежних слів:

Війна – мир; злість - ?; жадібність - ?; жорстокість - ?; впертість - ?
 (доброта, щедрість, милосердя, поступливість)

Робота над ситуацією морально-етичного змісту «На шкільному дворі».

На перерві всі діти гралися у шкільному дворі. Наталка випадково зачепилась і впала. Її однокласники почали сміятися. А дівчині хотілося розплакатися через біль та образу. Раптом до неї підійшов її сусід Сашко і допоміг дівчині піднятися.

-Чий вчинок ви засуджуєте, а чий схвалюєте?

-Що зробить Наталка, на вашу думку? Чи простить однокласників?

Робота над незакінченими реченнями в маленьких групах.

Якби я не мав друзів, то ...

Якби не було навколо людей, я ...

Якби люди забули про мир, ...

Якби я все життя жив на безлюдному острові, я ...

5. Активація – 10 хв.

Гра «Таємний друг». Продовження гри. Обмін запискам і подарунками через поштову скриньку.

Продовження додатка Р

Навчально-ігрова діяльність «Кого я прощаю». Дітям роздаються картки у формі сердець, на яких вони пишуть ім'я людини, яку вони прощають.

Педагог вивішує картки на стенд повідомлень.

Заняття 7.

Тема: Дружні стосунки. Мої добрі справи. Десять заповідей Старого Заповіту. Дві заповіді Нового Заповіту.

Центральна ідея заняття. Моральна людина живе за законами Добра.

Мета і завдання: Ознайомити дітей із десятьма заповідями Старого Заповіту і двома заповідями Нового Заповіту. Допомогти дітям зрозуміти поняття «совість». Пробуджувати бажання жити по совісті і любити інших людей.

Виховувати відповідальність за свої вчинки, бажання самовдосконалюватися.

Розвивати увагу, пам'ять, мислення. Тренувати комунікативні навички.

Хід заняття

1. Привітання й мотивація – 10 хв.

Педагог запалює свічку. Для чого людям потрібен вогонь? Де він може горіти? Чи може вогонь горіти в серці людини? Послухайте віршик і скажіть, про який вогонь йде мова.

«Якщо чесний ти з людьми й собою,

якщо вогник палає у серці,

Якщо ти живеш із добром і любов'ю,

то вогник той совістю зветься».

2. Інформація / повідомлення теми і мети заняття – 10 хв.

Що таке совість? Доберіть синоніми до слова «совість»: сумління, старанність, шляхетність, сором, внутрішній голос. Чи чули ви цей голос колись в своєму серці? Коли? Чому совість порівнюється з вогником? Як можна загасити нашу свічку? Як можна загасити вогонь нашої совісті? Як запалити його знову? Чи траплялося таке з вами?

За Біблією совість – це Божий голос в нашому серці. Чи чули ви Божий голос? Коли це трапилось? Якщо ні, то є таке місце, де завжди звучить Божий

Продовження додатка Р

голос. Це місце – Біблія, бо вона – Боже слово, тобто Біблія – це Божий голос. Давайте послухаємо цей голос (10 заповідей).

3. Ілюмінація – 20 хв.

Повторення Закону 5:6-21. *Гра «Найуважніший читач»*. Підкресліть 10 Заповідей. Хто перший – приз. *Гра «Згоден – не згоден»*. Педагог читає речення, а діти вирішують, чи належить воно до десяти заповідей. Діти пояснюють свій вибір. Шануй своїх батьків. Не заздри своєму другові, у якого є велосипед. Не кажи неправду про свого друга. Не бігай на перерві. Не вбивай. Уважно слухай учителя.

Новий Заповіт каже, що всі ці десять заповідей вміщуються в дві найголовніші. Євангеліє від Матв. 22:36 – 40. Назвіть дві головні заповіді (робота парами).

4. Інтеграція – 1 година.

Діти обирають три станції за своїм бажанням.

Навчальна станція «Дві головні заповіді» (практична).

Вивчення напам'ять двох заповідей: «Люби Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. ...Люби свого ближнього, як самого себе» [Матв.22:37, 39]. *Дискусія*. Хто ваші ближні? Як ми себе любимо?

Навчальна станція «Десять заповідей» (ігрова).

Гра «Естафета». Діти стають у коло і кидають один одному м'яч, називаючи по одній заповіді зі Старого Заповіту. Хто помилився, або не назвав заповідь, вибуває з гри. Двом переможцям приз. Гра починається знову.

Навчальна станція «Вогник Божого Слова» (прикладна).

Тематичне малювання. Тема: «Моя совість» або «Вогник Божого слова». Кращі малюнки педагог вивішує на дошку.

Навчальна станція «Чиста совість» (навчальна).

Закінчіть речення. «Щоб мати чисту совість, треба...». «Я живу по совісті тому, що...». «Моя совість схожа на...». Обговорення речень, які склали діти.

Демонстрація мультиплікаційного фільму. «Цар Георгій і гумова качка».

Продовження додатка Р

Обговорення фільму. –Яку заповідь не виконував цар Георгій? Хто допоміг йому зрозуміти помилку? Що зробив цар для того, щоб виправитися?

5. Активація – 20 хв.

Гра «Таємний друг». Продовження гри. Обмін запискам і подарунками через поштову скриньку.

Малі групи. Наведіть приклад того, як може проявитися любов до ближнього. Що ви особисто можете зробити на цьому тижні?

Заняття 8.

Тема: Цінність людини. Рівність усіх людей. Любов і повага до людей. Добрий Пастир.

Центральна ідея заняття. Бог любить усіх людей однаково.

Мета і завдання: Ознайомити дітей з оповіданнями про Доброго Пастера. Допомогти дітям зрозуміти цінність кожної людини. Виховувати доброзичливе ставлення до всіх людей. Допомогти дітям побачити світ очима інших людей. Тренувати комунікативні вміння. Розвивати творчі здібності, мислення, мовлення, увагу.

Хід заняття

1. Привітання й мотивація – 10 хвилин

Педагог пригощає дітей хлібними виробами. Які найсмачніші? Які ваші улюблені? Як ви уявляєте світ без хліба? Чому ми кажемо: «Хліб – усьому голова»?

2. Інформація / повідомлення теми і мети заняття – 10 хв.

Івана 6:31-35. Про який хліб каже Ісус? Яке життя дає Ісус?

3. Ілюмінація – 10 хв.

Педагог переказує притчу про Доброго Пастера і демонструє її, використовуючи ляльки або символічні предмети: поле, кошара, вівці, пастух, двері в кошару, розбійник, наймит. Івана 10:1-15. Із ким порівнює себе Ісус? Якщо уявити, що ми з вами вівці в цій притчі, кого з нас Бог любить більше? У чому проявляється Його любов? Що він готовий для нас зробити?

4. Інтеграція – 30 хв. (2 години на екскурсію).

Продовження додатка Р

Навчальна станція «Ляльковий театр» (сюжетна).

Перекажіть притчу про Доброго Пастера, використовуючи ляльки. Але уявіть собі, що ви дійові особи цієї історії. Давайте розкажемо, щоб трапилось, якби ми були... (вівцями, пастором, наймитом, вовком, кошарою, полем).

Навчальна станція «Ісус та діти» (практична).

Гра «Перевтілення». Уважно роздивіться картину Б.Плокгорста «Ісус та діти». Уявіть себе персонажами цієї картини. Що ви відчуваєте, якщо ви... (немовля, стара людина біля дерева, жінка, хлопчик на траві, дівчинка, Ісус. Чому?

HYPERLINK "[%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B4_%D0%9F%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%82](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B4_%D0%9F%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%82)" \o "

Бернард Плокгорст" Бернард Плокгорст (1825-1907, Берлін). Ісус та діти
Навчальна станція «Цінність людини» (сюжетна).

Діти слухають і обговорюють розповідь «Велосипед» із журналу «Православ'я і світ» [HYPERLINK "http://www.pravmir.ru/article_628.html" http://www.pravmir.ru/article_628.html]. Обговорення: Що Славик цінував більше: велосипед чи свого друга Андрійка? У чому це проявилось? Які дії Славика вам сподобалися? Чому?

Екскурсія до Музею хліба.

Завдання: сфотографувати найкращий караван; записати один цікавий факт про хліб, про який ви дізналися під час екскурсії.

5. Активація – 15 хв.

Гра «Таємний друг». Завершення гри. Відкриття таємних друзів. Обмін останніми подарунками. Чаювання з печивом. Підбиття підсумків курсу занять.

Додаток С

Навчальний план заняття для недільної школи «Йосія – восьмирічний цар»

Центральна ідея заняття: християнський лідер – це людина, яка допомагає людям і служить їм.

Мета: ознайомити дітей з оповіданням про життя Йосії, царя старозавітньої епохи; допомогти дітям зрозуміти ознаки справжнього лідера; пробудити в них бажання допомагати людям.

Першоджерела: 2 Книга Хронік 34 – 35. Життя Йосії, царя Юдеї.

Час: 1 година 30 хвилин.

Вік: молодші школярі, група з 10 – 15 дітей.

Обладнання: телевізор, відеоплеєр, дитячий фільм «Аладін» (за бажанням), музикальний супровід (за бажанням), папір, олівці, пластилін.

Хід заняття.

1. Мотивація – 15 хвилин

1.1.Привітання, цільовизначення й планування: У кого в світі є влада? Хто може змінити хід подій у світі? Яка влада може бути у вас? Чи можете ви бути

лідерами?

1.2.10-хвилинний показ уривку з фільму «Аладін» (епізод, коли джин демонструє Аладіну, що йому підвладне майже все на світі)

1.3. Питання до всього класу: Що джин може зробити? Що джин не може зробити? Якби вам було підвладне все на світі, щоб ви зробили? (подумайте, але не відповідайте зараз вголос)

2. Інформація (представлення теми заняття) – 20 хвилин

2.1. Робота в малих групах. Розкажіть в групах щоб ви зробили, якби мали абсолютну владу в світі. Навчальна гра «Казкова країна Славіна». Уявіть собі, що ми живемо у казковій країні Славіна (сценарій гри додається). Діти залишаються в малих групах. Мета гри – допомогти дітям уявити краще життя для людей навколо них.

3. Ілюмінація – 20 хвилин

Продовження додатка С

3.1. Інценівка «Йосія» (див. додаток). Ведучий читає оповідання і запрошує дітей бути акторами, які виконують ролі дійових осіб (і навіть предметів) з біблійного тексту: маленький хлопчик, Бог, старійшини, священник, трон, книга, 2-3 дітей, 2-3 дорослих, 2-3 людей похилого віку.

3.1. Цитата із Біблії для запам'ятовування: 2 Хронік 34:1-2.

4. Інтеграція – 20 хвилин

4.1. Якості християнського лідера. Мозковий штурм. Які лідерські якості ви можете назвати? Ведучий записує на дошці відповіді дітей. Чи маєте ви такі якості?

Християнський лідер

Що робить	Якості характеру

4.2. Короткі відомості про життя інших лідерів: князів Володимира, Ярослава (чому вони були гарними лідерами).

5. Активація – 15 хвилин.

5.1. Робота в малих групах. Подумайте, як ви можете послужити близьким вам людям на цьому тижні. Що ви можете для них зробити? Може щось корисне, може щось приємне. Розкажіть один одному, що ви будете робити.

5.2. Зафіксуйте ваші ідеї у вигляді малюнку або виробу із пластиліну. Розкажіть один одному, що ви намалювали. Підпишіть ваші творчі роботи і залиште їх у недільній школі до наступного тижня.

Сценарій навчальної гри «КАЗКОВА КРАЇНА СЛАВІНА»

Мета гри допомогти дітям уявити краще життя для людей навколо них. Країна Славіна трошки відрізняється від України, з тим, щоб діти зрозуміли, що це фантазія. Але водночас країни дуже схожі, з тим, щоб дитячі ідеї були наближені до реальності.

Уявіть собі, що ми живемо у казковій країні Славіна. Люди живуть у цій країні дуже добре. У кожній родині є свій дім. Діти ходять до школи. Вони їздять до школи на верблюдах. Їх батьки їздять на роботу на жирафах, тому в країні усі гаражі в країні дуже високі. Життя в країні Славіна подібне до

Продовження додатка С

нашого з вами життя: діти люблять дивитися фільми по телевізору і гратися на вулиці зі своїми друзями. Я чула, що в Славині зараз дуже популярний дитячий фільм «Тачки». Для славинських дітей історія про машини – справжня казка.

В цій країні править цар. На минулому тижні старий цар помер, і на його місце став його восьмирічний син Осія. Осія хоче бути дуже гарним царем, але для цього йому потрібна допомога. Осія чув, що ви дуже розумні і творчі дітки. Він попросив вас бути його царськими радниками. Ви з радістю погодилися.

Осія дав вам перше завдання: він попросив вас придумати, як можна зробити життя вашої школи або вашого двору трошки краще. Він хоче, щоб ви попрацювали в малих групах. Від кожної групи потрібна одна ідея. Осія дуже любить малюнки. Тому він попросив вас намалювати ваші ідеї. Коли він отримає всі малюнки, він розгляне їх, вибере найкращий, і зробить те, що ви хочете для країни Славини.

Через 5 – 7 хвилин педагог викликає волонтера. Цей хлопчик або дівчинка буде «грати» царя Осію. Кожна група дасть йому свої малюнки. Він/вона вибере найкращий і попросить групу, яка його намалювала, пояснити свій малюнок. Після цього всі малюнки вивішуються на стіну.

Інценівка «ЙОСІЯ»

Як на вашу думку, чи може восьмирічна дитина бути царем?

З історії відомі приклади, коли люди становились царями у маленькому віці. Один із таких прикладів описується в Біблії. Сьогодні я хочу розповісти вам історію про маленького хлопчика Йосію, який став Юдейським царем десь 640 років до рідва Христова (знайти і відмітити цю дату на шкалі часу). Йосії було 8 років, коли він зацарював.

Ведучий читає або розповідає біблійний текст: 2 Хронік 34:1-2, 29-33; 35:1, 7, 18.

Зараз я хочу попросити вас допомогти мені розповісти цю історію ще раз. Усі ви будете акторами вистави про життя царя Йосії. Вам не потрібно запам'ятовувати слова: ви будете показувати ваших дійових осіб за допомогою

Продовження додатка С

рухів, жестів, виразу обличчя. Ваша дійова особа може бути людиною, а може й річ. Я буду читати слова автора.

Давайте потренуємося. Хто хоче зобразити царя?... Якщо автор скаже, що цар сів, що ти зробиш?... Дуже добре.... Що ти зробиш, коли автор скаже, що цар читає книгу?... Відмінно!... Хто може показати мені стіл?... Стілець?... Добре. ... Ви відмінні актори. Можемо починати. Я роздам вам назви ваших ролей. Прочитайте і запам'ятайте, кого ви граєте. Коли почуєте, що автор називає вашого героя, виходьте вперед і робіть те, про що розповідає автор. Зрозуміло? Ведучий роздає кожній дитині назви ролей (підготовлені перед заняттям).

Для педагога: діти можуть вибирати, які ролі їм грати. Усі грають по одній ролі, крім хлопчика, який грає «трон» (це обов'язково повинен бути хлопчик), у другій частині вистави він може грати людину похилого віку.

Список ролей: маленький хлопчик (Йосія), Бог, трон, 2 старійшин, священик, книга, 2-3 маленьких дітей, 2-3 дорослих, 2-3 людей похилого віку – в

залежності від кількості акторів.

Коли діти грають, вони повинні демонструвати те, що каже автор. Знак ... в сценарії означає паузу для автора – час для дітей інсценувати те, що вони почули.

_____ За давніх часів у далекій країні жив собі **маленький хлопчик. ...** (актор «маленький хлопчик» виходить уперед або на сцену) ... Його звали Йосія. Коли Йосії виконалося вісім років, він став царем ... (актор зображає царя). Йосія дуже любив **Бога. ...** (актор). Йосія дуже любив Бога. ... Йосія хотів робити все правильно. Він хотів бути добрим царем. Бог говорив Йосії, що робити ... Йосія слухав Бога. ... Йосія слухався Бога. Бог показував Йосії правильний шлях. ... Йосія слідував за Богом. ... Він не вступався ані праворуч, ані ліворуч. ...

Коли Йосія трішки підріс, ... він захотів зробити щось дуже важливе й корисне для людей своєї країни. Ось одного дня він прийшов у тронний зал. У залі стояв дуже красивий **трон ...** (виходить актор «трон»). Йосія сів на трон. ... Він почав міркувати. ... Він міркував.... Міркував ... Але одному було важко

Продовження додатка С

щось придумати. Тоді він покликав **старійшин Єрусалиму. ...** (виходять два старійшини). Старійшини підійшли до Йосії і сіли поруч з ним (не на трон!). ... Йосія розповів їм свою мрію: служити народу Юдеї. ... Старійшини теж замислилися. ... Разом вони обговорили те, що можна зробити для людей Юдеї. ... З часом вони щось вигадали! ... Треба нагадати людям Юдеї про Бога. Люди почали забувати Бога тому, що останні царі Юдеї не слідували за Богом. Тоді Йосія покликав до себе **священника. ...** Коли прийшов священник, Йосія і старійшини встали. ... і разом зі священником вони пішли до божого храму. (у цей час хлопчик «трон» може встати і приєднатися до глядачів).

У храмі Йосія, священник і старійшини почали шукати Боже Слово. ... Вони шукали дуже добре і дуже довго. ... Якщо ви пам'ятаєте, батько і дідусь Йосії не слідували за Богом, і не слухали Боже Слово. Тому Боже Слово загубилося. Йосія і його помічники шукали Боже Слово в усіх куточках храму. ... Вони шукали його навіть за храмом. ... Врешті-решт вони натрапили на стару **книжку. ...** (актор «книжка» підіймає руку). Книжка лежала у дальньому куточку храму. Вона лежала там дуже довго, може навіть, сто років, і ніхто її не читав. Ніхто її не бачив. Коли Йосія знайшов книжку, він був дуже щасливий. ..

Йосія взяв книжку і приніс її в передню кімнату храму. ... Старійшини і священник слідували за Йосією. ... Вони теж були дуже щасливі. ... Тоді Йосія покликав юдейській народ до храму. І народ прийшов. Серед людей, що прийшли до храму були діти, **хлопчики і дівчата. ...** Серед людей були і дорослі: **чоловіки і жінки. ...** До храму прийшли і люди похилого віку: **старі чоловіки, старі жінки. ...** Усі прийшли до храму: від великого до малого.

Йосія відкрив книжку. ... Це були записи Божого Слова. Йосія прочитав слова цієї книги усім людям, що прийшли до храму. ... Усі слухали Боже Слово дуже уважно. ... Потім всі вирішили виконувати Божі заповіді ... Їхні обіцянки шли від душі й серця. Люди поновили заповіт з Богом, і Бог був посеред них. ... І Бог показував людям як жити, і куди йти. ... Люди ходили за Господом. ... Всі ходили за Господом. ... Ніхто не відхилявся не вправо не вліво, коли шли за Господом. ... Люди повкидали усіх ідолів зі своєї землі. ... І Бог був з ними. ...

Продовження додатка С

Потім люди розійшлися по своїм домівкам. ... Йосія теж пішов додому. ... Священик пішов до храму. ... Старійшини пішли додому. ... А Бог був з ними. ... Бог був з кожним з них. ...

Йосія підростав. ... Одного дня Йосія вирішив справити велике свято для людей Юдеї. Він порахував скільки в нього було худоби: овечок, кіз, ягнят. ... Потім він покликав своїх радників. Старійшини прийшли до Йосії. ... Він розказав їм, яке свято спланував. Йосія сказав старійшинам приготувати тридцять тисяч царських овечок і кіз, а також три тисячі голів іншої худоби і організувати велике Боже свято. На цьому святі люди Юдеї будуть пригадувати Бога отців, Його обіцянки і діла. Люди будуть святкувати Пасху Господню. Їжа для цього свята була взята із царських припасів. Старійшини теж дали багато їжі на свято зі своїх запасів. Потім вони покликали народ Юдеї. ... І народ прийшов. Прийшли хлопчики, дівчинки, жінки, чоловіки, старі жінки, старі чоловіки. Усі прийшли на свято і сіли за столи. І святкували Пасху. ... І Бог був з ними. ... Вони їли. ... Вони співали пісні. ... Вони танцювали. ... Потім сіли відпочивати.

«І не справлялася Пасха, як ця, в Ізраїлі від днів пророка Самуїла, а всі Ізраїлеві царі не справляли такої, як ця Пасха, що справив Йосія, і священики, і Левити, і ввесь Юда та Ізраїль, що знаходився там, та мешканці Єрусалиму» [2 Хронік 35:18].

Подяка акторам. Кінець.

Як діти розсядуться по місцям, ведучий задає кілька запитань:

1. Скільки років було Йосії, коли він став царем?
2. Як на вашу думку, чи був Йосія гарним царем, лідером народу? Чому?
3. Що вам більш сподобалося із того, що Йосія зробив для свого народу?

Оповідання про життя Йосії можна знайти у Біблії, у Старому Заповіті 2 Книга Хронік 34 – 35. Сьогодні ми спробуємо запам'ятати самий початок цієї історії, як її описує Біблія (цитата для запам'ятовування): «Йосія був віку восьми літ, коли він зацарював ... і робив він угодне в Господніх очах ... і не вступався ані праворуч, ані ліворуч» [2 Хронік 34:1-2].

Додаток Т

Навчальний план заняття для недільної школи «Святкування Трійці»

Дитяча недільна школа при Свято-Пантелеймонівському храмі м.Харкова

Тема: Святкування Трійці. Дух Святий сходить на апостолів.

Мета: Ознайомити дітей з особливостями святкування Трійці.

Завдання:

1. *Навчальні:* ознайомити дітей з історією свята; розкрити особливості святкового богослужіння;
2. *Виховні:* виховувати моральні якості у дітей; акцентувати увагу на живому зв'язку з Богом кожного християнина через участь у таїнствах;
3. *Розвиваючі:* розвивати мовлення, пам'ять, мислення дітей.

Обладнання:

- ікона «Дух Святий сходить на апостолів», ікона «Пресвята Трійця», ікона Андрія Рублева «Трійця».

- святковий тропар: «Благословен еси, Христе Боже наш, Иже премудры ловцы явлей, низ послав им Духа Святого, и теми уловлей Вселенную, Человеколюбче, слава Тебе!»

Складові частини заняття:

Змістовна частина: зв'язок з попереднім заняттям (вознесіння Ісуса на небо на сороковий день після Пасхи); ознайомлення дітей з подіями у день

П'ятидесятниці [Дії Апостолів 2: 1-47]: переказ біблійного тексту, пояснення, бесіда, відповіді на запитання.

Емоційне забарвлення заняття: використання наочних засобів: ікони свята, тропар (переклад на сучасну мову і пояснення); розкриття значення молитви на колінах (преклоніння перед великою тайною Триєдиного Бога, сповідь гріхів самому Богу, який відкривається нам у трьох іпостасях: Отець, Син, Святий Дух); пояснення традиції прикрашати храми і дома зеленими гілками (зв'язок зі Старим Заповітом: явлення Трійці Аврааму між дубами Мамре [Буття 18:1-33]; зв'язок з традиціями єврейської П'ятидесятниці; символ розквітання плодів християнських чеснот в життя віруючої людини під благодаттю Духа Святого)

Продовження додатка Т

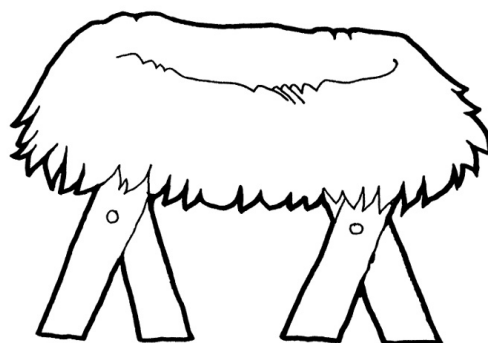
Ціннісно-мотиваційна частина: формувати поважне відношення до свята Трійці, викликати бажання приймати участь у церковному житті, таїнствах, підготовці до свята.

Закріплення і висновки (у формі бесіди):

1. Що робили апостоли після Вознесіння?
2. Яким чином здійснилося сходження Святого Духа на апостолів?
3. Який дар отримали апостоли? Для чого?
4. Як церква святкує день Трійці?

Додаток У
Наочні засоби для занять недільної школи

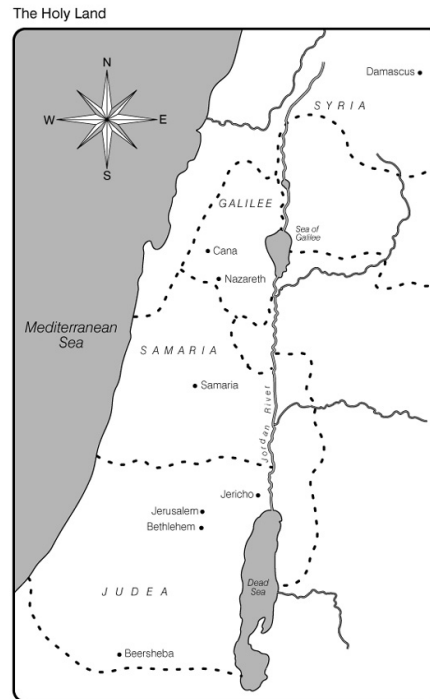
Дитяча недільна школа при англiканській церквi Христа Спасителя м. Києва

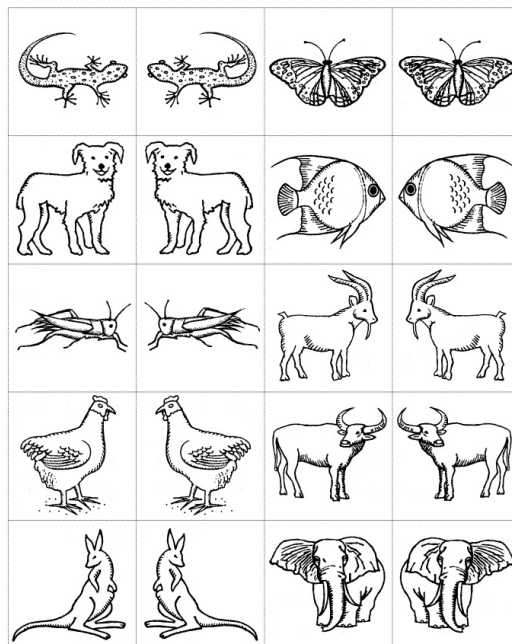
Народження Ісуса Христа

Ісус і діти

Карта Палестини за часів Нового Заповіту

Тварини у ковчезі Ноя

Результати показників духовного критерію в експериментальній групі дітей молодшого шкільного української недільної школи (18 осіб)

Показник 1. Обізнаність у духовних законах і основах християнської етики: позитивна динаміка з 49% до 51% (після експерименту).

Таблиця Ф.1

Результати тесту «Біблійні відомості» (18 осіб)

	Кількість дітей		Коефіцієнт	Загальний показник	
	До експерименту			Після експер.	
Високий рівень (8 – 10 правильних відповідей)	0	0	4	0	0
Середній рівень (5 – 7 правильних відповідей)	3	3	3	9	9
Низький рівень (2 – 4 правильних відповідей)	11	13	2	22	26
Вихідний рівень (0 – 1 правильних відповідей)	4	2	1	4	2
Підсумок (з 80 можливих)				35	37
Середній показник групи				49%	51%

Показник 2. Творча діяльність, духовні навички: позитивна динаміка з 50% до 69% (після експерименту).

Таблиця Ф.2

Результати рейтингу духовних навичок після експерименту (18 осіб)

	1-ше місце	2-ге	3-тє	4-те	5-те	інші	К	Ранг
Д1		1	2	6	5	4	81	V
С1	5	5	2	1	1	4	108	II
Д2	5	6	6	1	0	0	123	I
М1	6	2	1	1	4	4	101	III
С2	2	2	0	2	2	10	78	VI
Д3		2	6	5	3	2	93	IV
М2				1	1	16	57	VIII
С3			1	1	1	15	60	VII
М3					1	17	55	IX

Додаток Х

Ситуативні вправи морально-етичного змісту для дітей молодшого шкільного віку

Х.1 Ситуація 1. Експедиція.

Сашко дуже чекав на екскурсію до лялькового театру, яка була запланована на вихідні дні. Вчителька нагадала, що всім дітям треба бути в школі о десятій годині ранку в суботу. Сашко повернувся додому в п'ятницю збуджений і веселий. Але дома його мати була сумна і заплакана. Батька

відвезли до лікарні. Як ти думаєш, що зробить Сашко?

5. Поїде до театру, адже так наказала вчителька.
6. Поїде до театру з друзями, а потім відвідає батька у лікарні.
7. Залишиться дома з матусею і відвідає батька у лікарні.
8. Не знаю, що він зробить

X.2 Ситуація 2. Братик.

У Софії був маленький братик Петрику, який дуже любив малювати. Але в нього ще погано виходило: інколи він руйнував Софійн альбом і креслив поверх її малюнків. Мати купила два нових альбоми: один Петрику, один Софійці. Але згодом Петрик десь загубив свій альбом і знов попросив сестричку дати йому альбом помалювати. Як ти думаєш, чи дасть Софійка свій альбом Петрику?

5. Ні, нехай Петрик шукає свій альбом.
6. Свого не дасть, але допоможе пошукати його альбом.
7. Так, дасть свій альбом, адже він її попросив.
8. Так, дасть альбом, але нехай спочатку Петрик дасть їй свою іграшку.

X.3 Ситуація 3. Тварини (по твору К.Ушинського «Суперечка тварин»).

У хазяїна жили собака, корова і кінь. Собака стерегла його дім, корова давала йому молоко, а на коні хазяїн їздив, щоб було скоріше і зручніше. Як, ти думаєш, кого хазяїн більш любить?

5. Собаку, бо без неї дім можуть обікрасти шахраї.
6. Корову, бо хазяїн дуже любить молоко.
7. Коня, бо без нього нікуди не доїдеш.
8. Всіх порівну, бо кожен добрий на своєму місці.

Додаток Ц

Цифрова динаміка морального, соціального і духовного критеріїв під час навчання дітей в недільній школі

	Моральний критерій		Соціальний критерій		Духовний критерій	
	До експери-	Після експери-	До експери-	Після експери-	До експери-	Після експери-

	менту	менту	менту	менту	менту	менту
Експериментальна група	60%	75%	36%	48%	48%	59%
Контрольна група	60%	63%	36%	38%	48%	51%

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи: [модульний курс дистанційного навчання / за заг. ред. Капської А.Й.]. – К.: Державний центр соціальних служб для молоді, 2002. – 164 с.
2. Алексеева Л.В. Концепция православного дошкольного воспитания / Л.В. Алексеева // Вестник духовного просвещения. – 1994. – № 1. – С.34 – 35.
3. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х.Д. Алчевская. – М.: Типография И.Сытина, 1912. – 466 с.
4. Алчевская Х.Д. Полгода из жизни воскресной школы: Из записной тетради учительницы воскресной школы / Х.Д. Алчевская // Русская школа – 1895. – № 1. – С.48–76.
5. Андрущенко В.П. Організоване суспільство [Електронний ресурс] / В.П. Андрущенко. – К.: Інститут вищої освіти АПН України, 2006. – Режим доступу: HYPERLINK "http://www.nbu.gov.ua/books/2006/06vaos/" \t "_blank" <http://www.nbu.gov.ua/books/2006/06vaos/>.
6. Аносов І. Гуманістичні фактори особливостей і принципів християнської педагогіки [Електронний ресурс] / І.Аносов. – Донецьк, 2003. – Режим доступу: HYPERLINK "http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13_2003/articles/stat3.html" http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13_2003/articles/stat3.html.

7. Антология педагогической мысли в России второй пол. XIX – нач. XXв. – М.: Педагогика, 1950. – 603 с.
8. Архімандрит Василій Садварій. Церковне виховання як невід'ємна складова освітянського процесу [Електронний ресурс] / Василій Садварій // Україна православна, 2004. – Режим доступу: <http://www.pravoslavuye.org.ua/>.
9. Барсов Н. Школы на Волыни и Подолии в 1862 г. / Н.Барсов. – Спб.: Ведомости, 1863. – 156 с.
10. Бевзенко Л. Соціальні зміни у дзеркалі самоорганізаційного моделювання [Електронний ресурс] / Л.Бевзенко // Вісник, 2002. – №9. – Режим доступу: HYPERLINK "http://www.visnyk-nanu.kiev.ua/2002-9/4.htm" <http://www.visnyk-nanu.kiev.ua/2002-9/4.htm>.
11. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: [навч. посіб.] / О.В.Безпалько. – К.: Центр навч. л-ри, 2003. – 134с.
12. Безпалько О.В. Соціальна робота в громаді: [навч. посіб.] / О.В.Безпалько. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 176 с.
13. Белогородский Н. К 25-летнему юбилею школы / Н.Белогородский // Исторический очерк развития церковных школ за истекшее 25-летие (1884 – 1909). – Спб.: Издание Училищного Совета при Св.Синоде, 1909. – С. 27 – 42.
14. Бердяев Н.А. Дух и реальность / Николай Бердяев. – Харьков: Фолио, 2003. – 679 с.
15. Бех І.Д. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод. вид.: у 2 кн. / І.Д.Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн.1. – 280 с.
16. Бех І.Д. Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади: навч.-метод. посібник: у 2 кн. / І.Д.Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 2. – 344 с.
17. Бех І.Д. Виховання: від правила до результату / І.Д.Бех // Виховні технології / [упоряд. В. Варава, В. Зоц]. – К., 2004. – С. 4 – 12.
18. Бех І.Д. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології / І.Д.Бех // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С. 5 – 14.
19. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д.Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. — №1. – С.124 – 129.
20. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-методичний посібник / І.Д.Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
21. Бжинська Ю.В. Гуманістичне спрямування виховного процесу і становлення особистості: збірник наукових праць: у 2 кн. / Ю.В.Бжинська. – К.: 2001, – Кн. 2. – 336 с.
22. Біблія. 988 – 1988. – Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. – 1523 с.
23. Білан А. Іван Огієнко / А.Білан // Українська культура. –1992. –№1. – С. 13.
24. Білан В.Т. Мережа недільних шкіл на Україні (1859 – 1862 рр.) / В.Т. Білан // Архіви України. – 1966. – №5. – С.31 – 40.
25. Білан В.Т. Недільні школи на Україні (1859-1862): автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 / В.Т.Білан. – К., 1967. – 19 с.
26. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию / Ф.Благовидов. – Казань: Вестник, 1891. –374с.

27. Богоявленський Д.Н. Формирование приемов умственной работы учащихся как путь развития мышления и активизации учения / Д.Н. Богоявленський // Вопросы психологии. – 1962. – №4. – С.31 – 33.
28. Бодак В.А. Соціальні функції релігійної обрядовості: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / В.А.Бодак. – К., 1997. – 22 с.
29. Бойко А.М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації / А.М. Бойко. – К.: ІЗМН, 1996. – 232 с.
30. Болгарина А. Хочу бути культурною людиною / А.Болгарина // Завуч. – №10. – 2005. – С. 21 – 26.
31. Большаков В.Ю. Психотренинг: Социодинамика. Игры. Упражнения / В. Ю.Большаков. – СПб.: Светоч, 1996. – 289 с.
32. Большая Советская Энциклопедия / [под ред. Б.А.Введенского]. – 2-е изд. – М.: Государственное научное издательство, 1951. – Т.9. – 620 с.
33. Бондар Л.В. Спільна навчальна робота молодших школярів як чинник їх розумового та соціального розвитку: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л.В.Бондар. – К., 2003. – 20 с.
34. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в ХІХ ст. / В.Й.Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
35. Борисенко В.П. Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки / В.П.Борисенко // Педагогика. – 2004. – № 1. – С. 6 – 9.
36. Бочарова В.Г. Социальная микросреда как фактор формирования личности: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Бочарова Валентина Георгиевна. – М., 1991. – 379 с.
37. Булка Н.І. Креативність і соціальна компетентність / Н.І.Булка // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №10. – С. 46 – 49.
38. Вайнола Р.Х. Особливості використання ігрових технік в соціальній вуличній роботі: метод. рек. для соціальних педагогів / Р.Х.Вайнола. – К.: НПУ, 2001. – 48 с.
39. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа / В.П.Вахтеров. – М.: Типография товарищества И.Д.Сытина, 1896. – 380 с.
40. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга / И.В.Вачков. – М.: Изд. Ось-89, 1999. – 119 с.
41. Ващенко Г.Г. Виховний ідеал: Підручник для педагогів, вихователів молоді і батьків / Г.Г.Ващенко. – Полтава: Школяр, 1994. – 208 с.
42. Ващенко Г.Г. Основні проблеми педагогіки майбутнього / Г.Г.Ващенко // Педагогіка толерантності. – 1998. – №2. – С.86 – 93.
43. Ващенко Г.Г. Шкільні екскурсії: загальні методи навчання / Г.Ващенко. – К.: Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г.Ващенка, 1997. – С. 314 – 323.
44. Власовський І. Нарис історії української православної церкви / І. Власовський // Українська православна церква: у 4 т. – Нью-Йорк: Українська православна церква, 1977. – Т.3: ХVІІІ-ХХ ст. – 390 с.
45. Влахос И. Православная психотерапия: Святоотеческий курс врачевания души / Ирофей Влахос. – М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2004. – 368 с.
46. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості) / Л.П.Вовк. – К.: Просвіта, 1998. – 179 с.

47. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси / Л.П.Вовк. – К.: УДПУ, 1994. – 228 с.
48. Водовозов В.И. Избранные педагогические сочинения / В.И.Водовозов. – М.: Педагогика, 1986. – 480 с.
49. Волинка Г.І. Вступ до філософії. Історико-філософська пропедевтика / Г.І.Волинка, В.І.Гусєв, І.В.Огородник, Ю.О.Федів. – К.: Вища школа, 1999. – 319 с.
50. Волощенко А.К. Нариси історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А.Волощенко. – К.: Брама, 1989. – 218 с.
51. Воскресные школы. Народное образование в России: Исторический альманах. – М.: Народное образование, – 2000. – 400 с.
52. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка / Л.С. Выготский // Хрестоматия по детской психологии: от младенца до подростка: [учебное пособие, изд. 2-е, расш.]. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2005. – С.283 – 299.
53. Вышинская И.Б. Социализация студенческой молодежи: культурантропологический аспект: автореф. дис. ...канд. культурол. наук: 24.00.01 / И.Б.Вышинская. – Минск, 2003. – 19 с.
54. Гармаев А. Этапы нравственного развития ребенка / Анатолий Гармаев. – Волгоград: Изд-во журнала «Вестник церковной педагогики», 2001. – 134 с.
55. Гегель Г. Феноменология духа / Г.Гегель. – СПб.: Наука, 1992. – 444 с.
56. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании / К.А.Гельвеций // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики: учебное пособие [для студ. пед. институтов]. – М.: Просвещение, 1981. – 483 с.
57. Гердер И.Г. Идея о философии истории человека / И.Г.Гердер // Избранные сочинения. – Л.: Госполитиздат, 1959. – С.227 – 274.
58. Гильбух Ю.З. Внимание: Одарённые дети / Ю.З.Гильбух. // Педагогика и психология – 1991. – №9. – С.79.
59. Гізель І. Большой энциклопедический словарь [Электронный ресурс] / І. Гізель. – Режим доступа: <http://www.bes-online.ru/show.php?id=195-1920>.
60. Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близ Диканьки. Миргород: Повести / Н.В. Гоголь. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 560 с.
61. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С.Гончаренко. — К.: Либідь, 1997. – 376 с.
62. Гофман Ф. Про методи роботи суспільствознавства при Дальтон-плані / Ф.Гофман // Радянська освіта. – 1927. – № 8 – 9. – С. 33 – 34.
63. Грабовський П.А. Лист до молоді української / П.А.Грабовський // Вибрані твори: У 2 т. – К.: Дивосвіт, 1985. – Т.2. – С. 47 – 51.
64. Гребенюк Б.Б Социализация учащихся общеобразовательных школ развитых капиталистических стран: Англии, США, ФРГ: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01/ Б.Б.Гребенюк. – М., 1979. – 16 с.
65. Гриценко З.О. Залучення дошкільників до художньої літератури в умовах сучасного соціокультурного середовища [Електронний ресурс] / З.О. Гриценко // Педагогіка. – №2. – 2006. – Режим доступу до журн.: HYPERLINK "http://www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_2_2006/8.doc" http://www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_2_2006/8.doc

org/scientific_published/pedagogics_2_2006/8.doc.

66. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні / М.С. Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 156 с.

67. Гуменюк О.Г. Соціально-психологічні особливості культури спілкування учнів недільних релігійних шкіл: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / О.Г.Гуменюк. – К., 2005. – 20 с.

68. Давыдова Н.В. Евангелие и древнерусская литература: Учебное пособие для учащихся среднего возраста / Н.В.Давыдова. – М.: МИРОС, 1992. – 256 с.

69. Демоз Л. Психоистория / Л.Демоз; пер. А.В.Шкуратов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 512 с.

70. Державна національна програма «Освіта». Україна ХХІ ст. – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.

71. Димова Е.Д. Социализация учащейся молодежи средствами художественной культуры: автореф. дис. ...канд. социологич. наук: 22.00.06 / Е.Д.Димова. – Москва, 1991. – 21 с.

72. Дистервег А. Руководство к образованию немецких учителей / А. Дистервег // Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 136 – 203.

73. Джексон Е.В. Как жить в мире проблем и несправедливости: Изучение книги пророка Аввакума / Е.Джексон, Т.Максименко. – К.: ССХ-Press, 2002. – 30 с.

74. Дмитренко Г. Біблійні мотиви і пророцтво майбутнього у творчості Тараса Шевченка / Г.Дмитренко // Дивослово: українська мова й література в навчальних закладах. – №1. – 2004. – С. 26 – 27.

75. Дмитренко С.М. Громадсько-педагогічний рух на Україні (40-ві роки ХІХ ст.) / С.М.Дмитренко. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 58 с.

76. Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. – Львів: Монастир “Свічадо”, 1996. – 757 с.

77. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д.Дорошенко. – Берлін: Діло, 1940. – 69 с.

78. Драгоманов М.П. Вибране / М.П.Драгоманов / [упорядник Р.С.Міщук]. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

79. Духнович О.В. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских / О.В.Духнович. – Львов: Освіта, 1857. – Часть 1. – 91 с.

80. Житецький Г. Київська громада за 60-х років / Г.Житецький // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.91 – 125.

81. Жукова О.А. Соціалізація особистості в системі просвітницько-педагогічної діяльності Х.Д. Алчевської: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / О.А.Жукова. – Х., 2001. — 20 с.

82. Жукова О.А. Соціалізація особистості в системі просвітницько-педагогічної діяльності Х.Д. Алчевської: дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Жукова Оксана Анатоліївна. – Х., 2001. — 205 с.

83. Заверико Н.В. Роль ресурсного центра в развитии неправительственных организаций социальной сферы / Н.В.Заверико // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 6. – С.49 – 50.

84. Закон України про освіту // Законодавство України про освіту: Збірник законів. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 159 с.
85. Закон України про позашкільну освіту // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2000. – № 46. – С.393.
86. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» // Інформаційно-методич. бюлетень. – 1996. – № 1. – С.4–15.
87. Зверева І.Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні: автореф. дис. ...докт. пед. наук: 13.00.05 / І.Д.Зверева. – К., 1999. – 39 с.
88. Зеньковський В.В. Педагогіка / В.В.Зеньковський. – М.: Православний Свято-Тихоновський богословський інститут, 1996. – 154 с.
89. Зеньковський В.В. Проблеми виховання в світлі християнської антропології / В.В.Зеньковський. – М.: Изд-во Свято-Владимирського Братства, 2003. – 224 с.
90. Зеньковський В.В. Психологія дитинства / В.В.Зеньковський. – М.: Академія, – 1996. – 346 с.
- 91.Игнатович П. Школи церковно-приходские и школы грамотности в Киевской епархии в 1885 г. / П.Игнатович. – К.: Вісник, 1886. – 24 с.
92. Иконникова С.Н. Социология о молодежи: Проблема воспитания духовного облика / С.Иконникова. – Л.: Ленинградское «Знание», 1985. – 76 с.
- 93.Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А.Ильин. – М.: Логос, 1993. – 398 с.
- 94.Интернет в образовании: Материалы специализированного учебного курса [Електронний ресурс]. – М.: ИИТО, 2006. – Режим доступу: <http://school.msk.ort.ru/integration/>.
95. Интернет в образовании: [спец. учеб. курс] / М.В.Моисеева, Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина – М: Обучение-Сервис, 2005. – 248 с.
96. Ілюстрована навчальна Біблія для дітей. Ісус та Його життя. – Євангеліє від Марка. – Львів: Українське Біблійне Товариство, 2001. – 542 с.
- 97.Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – К.: Педагогічна преса, 2004. – № 9. – С. 3 – 16.
- 98.Інформаційний звіт Держкомнацрелігій «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні» за 2007 рік [Електронний ресурс]. – 1.03.2008. – Режим доступу: <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/index>.
- 99.Історія України у запитаннях і відповідях: посібник / [упоряд. О.М. Уривалкін]. – К.: Дакор, КНТ, 2008. – 460 с.
100. Казимиров О.А. Український аматорський театр (дожовтневий період) / О.А.Казимиров. – К.: Молодь, 1965. – 149 с.
101. Каменский Я.А. Великая дидактика / Я.А.Каменский. – М.: Педагогика, 1988. – 106 с.
102. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И.Кант.– М.: Педагогика, 1963. – Т.1. – 543с.
103. Капська А.Й. Організація самостійної роботи студентів у світлі вимог Болонської системи / А.Й.Капська // Соціалізація особистості: [зб. наук. праць]. – Т. XXIX. – К.: НПУ, 2007. – С. 3 – 11.
104. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: навч.-метод. посібник / А.Й.Капська – К.: УДЦССМ, 2001. – 220 с.

105. Капська А.Й. Соціальна робота: навчальний посібник / А.Й.Капська. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328с.
106. Капська А.Й. Соціально-педагогічна діяльність як умова соціалізації особистості / А.Й.Капська // Соціальна педагогіка. – К.: ІДУССМ, 2000. – С. 14 – 24.
107. Каптерев П.Ф. Общий ход развития русской педагогики и ее главные периоды / П.Ф.Каптерев // Педагогика. – 1992. – №3 – 4. – С.67 – 74.
108. Карачевська Н. Організація навчально-ігрового середовища на уроках фізичної культури в початковій школі [Електронний ресурс] / Н.Карачевська // Молода наука України. Львів: Українські технології, 2005. – Режим доступу: HYPERLINK "http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/MSNU/2005t4/tom4/Karachevska_171.doc" http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/MSNU/2005t4/tom4/Karachevska_171.doc
109. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Д. Карнеги, [пер. с англ.] – М.: Прогресс, 1989. – 288 с.
110. Карпенко О.Г. Професійне становлення соціального працівника: навчально-методичний посібник / О.Г.Карпенко. – К.: ДЦССМ, 2004. – 164 с.
111. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А.В.Карпов // Психологический журнал. – 2003. – №5. – С. 45-57.
112. Киевская Старина. – 1898. – № 5. – С. 291.
113. Киричук О. Проблеми національно-громадянського виховання молоді: 3 виступу на другому Всесвітньому форумі українців / О.Киричук // Педагогічна газета. – 1997. – №3. – С. 4.
114. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота / Л.Г.Коваль. – К.: ІЗМН, 1997. – 390 с.
115. Коваль Л.Г. Проблеми соціальної роботи з дітьми та молоддю в Україні / Л.Г.Коваль, І.Д.Зверева, І.О.Хохленков // Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вип.2. – К.: КГУ, 1996. – С. 173 – 189.
116. Козлова С.А. Теория и методика ознакомления дошкольников с социальной действительностью: учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / С.А.Козлова. – М.: Академия, 1998. – 160 с.
117. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: пособие для преподавателей / А.К.Колеченко. – СПб.: КАРО, 2001. – 368 с.
118. Коляда Н.М. До історії питання про створення недільних шкіл у Києві / Н.М.Коляда // Педагогіка і психологія. – 2001. – №3 – 4. – С.227 – 232.
119. Коляда Н.М. Микола Іванович Пирогов і недільні школи / Н.М.Коляда // Рідна школа. – 2002. – №11. – С. 75 – 77.
120. Коляда Н.М. Українська недільна школа другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. як інститут соціалізації особистості / Н.М.Коляда // Соціалізація особистості: [зб. наук. праць / за заг. ред. А.Й.Капської]. – Вип. 3. – К.: НПУ, 2000. – С. 13 – 23.
121. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С.Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 267 с.
122. Кононенко П.П. Освіта ХХІ століття: Філософія родинності / П.П. Кононенко, Т.П.Кононенко. – К.: Артек, 2001. – 204 с.

123. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості: навч. посіб. для вищ. навч. закладів / О.Л.Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
124. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Шкільна бібліотека. – 2003. – №3. – С.11 – 19.
125. Корф Н. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н.Корф. – Спб.: Изд. Д.Кожанчикова, 1879.– 240 с.
126. Костенко Л.А. Шляхи і механізми розвитку соціалізації особистості і можливості етнокультурних умов їх реалізації / Л.А.Костенко // Високі технології виховання. – Харків: ХДУ, 1995. – С.150—154.
127. Котляревський Т.П. Твори / Т.Котляревський.– К.: Дніпро, 1980. – 498 с.
128. Кротюк С.Ф. Соціальна робота як інструмент соціалізації молоді / С.Ф. Кротюк // Молодь України: Стан, проблеми, шляхи розв'язання. Вип.6. – К.: Столиця, 1997. – С. 145 – 150.
129. Крутецкий В.А. Психология / В.А.Крутецкий. – М: Просвещение, 1986 . – 163 с.
130. Кузьменко О.А. Соціальне становлення особистості в умовах відкритої соціально-педагогічної системи: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Кузьменко Олександр Анатолійович. – К., 1998. – 184 с.
131. Куліш П. Матеріали і дослідження / П.Куліш. – Львів; Нью-Йорк: Видавництво М.Коць, 2000. – 413 с.
132. Культура, образование, религия. «Круглый стол». // Педагогика. – 1995 . – №5. – С. 50 – 63.
133. Кульчицька О.І. Творча обдарованість / О.І.Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001. – №2. – С.36 – 38.
134. Кураев А. Протестантам о православии / Александр Кураев. – М.: Подворье Троице-Сергиевой Лавры. – 1996. – 267 с.
135. Курт Е. Романтическая гармония и ее кризис / Е.Курт. – М.: Музыка, 1975. – 234 с.
136. Куницина В.Н. Межличностное общение / В.Н.Куницина, Н.В. Казаринова, В.М.Погольша. – СПб.: Питер, 2002. – 486 с.
137. Кушнір В. Етичні і соціокультурні особливості впливу педагогічного процесу / В.Кушнір // Рідна школа. – 2001. – № 1. – С.7 – 9.
138. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н.М. Лавриченко. – К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
139. Лавриченко Н.М. Проблеми соціально-практичної зорієнтованості змісту навчання у вітчизняній і зарубіжній загальноосвітній школі / Н.М. Лавриченко // Освіта і управління. – 2002. – Т.5. – Ч.1. – С.69 – 74.
140. Лазарук А. Розвиток ціннісно-сислової сфери особи за модульно-розвивального навчання / А.Лазарук // Психологія і суспільство. – 2002. – №3 – 4. – С.170 – 186.
141. Лактіонова Г.М. Соціальна робота з жіночою молоддю: досвід сьогодення, пріоритети майбутнього / Г.М.Лактіонова // Матеріали наук.-практ. конф. [Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи], (Ужгород, 21-22 жовт. 1999 р.). – Ужгород, 1999. – Ч. 2. – С. 5 – 8.

142. Леонтьев Д.А. Возвращение к человеку / Д.А.Леонтьев // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М.: Эпос, 1997. – 336 с.
143. Локк Дж. Опыт о человеческом разуме / Дж.Локк // Избранные философские произведения: в 2 т. – М.: Педагогика, 1960. – Т.1. – С. 153 – 162.
144. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: навч.-метод. посіб. / М.П.Лукашевич. – К.: ІЗМН, 1998. – 112 с.
145. Лукашевич М.П. Теорія і методи соціальної роботи: навчальний посібник / М.П.Лукашевич, І.І.Мигович. – К.: МАУП, 2002. – 136 с.
146. Лукашевич Н.П. Социология образования: Конспект лекций / Н.П. Лукашевич, В.Т.Солодков. – К.: МАУП, 1997. – 224 с.
147. Майборода В. Іван Огієнко – міністр освіти і мистецтва України / В. Майборода // Велетень науки: зб. наукових праць. – Київ, 1996. – С.99 – 102.
148. Макаренко А.С. Мої педагогічні погляди // А.С.Макаренко. Твори: У 7-ми т. – К.: Радянська школа, 1955. – Т.4. – 402 с.
149. Макаренко А.С. Твори: у 7 т. – К.: Радянська школа, 1954. – Т.1 – 712с.
150. Макаренко А.С. Твори: у 7 т. – К.: Радянська школа, 1955. – Т.7 – 500с.
151. Мак-Грат А. Введение в христианское богословие / Алистер Мак-Грат. – Одесса: Богомыслие, 1998. – 493 с.
152. Максименко С. Психологія особистості: парадигма життєстворення / С.Максименко // Психологія і суспільство. – 2006. – №4. – С. 8 – 52.
153. Малышевский И.И. О церковно-приходских попечительствах / И.И. Малышевский. – К., 1878 – 156 с.
154. Малько А.О. Культурологічні проблеми соціального виховання / А.О. Малько. – Х.: Віра Інсайт, 2001. – Кн.1. – С.24 – 30.
155. Марушкевич А. Народна педагогіка і українознавство в спадщині Івана Огієнка / А.Марушкевич // Рідна школа. – 1994. – №9. – С.35.
156. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / А.Маслоу; пер. с англ. Татлыбаевой А.М. – СПб.: Евразия, 2002. – 430 с.
157. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Маслоу; пер. с англ. Татлыбаевой А.М. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
158. Мединська Л. На службі в компетентностей / Л.Мединська, О. Шеханіна // Завуч – 2006. – №1. – С. 11 – 12.
159. Медынский Е.Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Е.Н.Медынский. – М.: Наука, 1916. – 328 с.
160. Мельничук М. Формування духовних цінностей у дітей дошкільного віку / М.Мельничук // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: [наук.-метод. зб. / ред. кол. Н.Софій (голова), І.Єрмаков та ін.]. – К.: Контекст, 2000. – 336 с.
161. Мень А. Лекции и беседы: Мировая духовная культура, христианство, церковь / А.Мень. – Нижний Новгород: Нижегородская ярмарка, 1995. – 671 с.
162. Меньшиков В.М. Православная вера в педагогическом учении Ушинского. (Беседа пятая.) / В.М.Меньшиков // К.Д.Ушинский и русская школа: Беседы о великом педагоге / под общ. ред. Е.Белозерцева. – М.: «Роман-газета», 1994. – С. 70 – 81.

163. Миропольська Н. Уроки художньо-естетичного циклу в школі: навчання і виховання / Н.Миропольська, Л.Хлебникова, В.Шахрай. – К.: Навчальна книга «Богдан», 2006. – 240 с.
164. Миропольский С.И. Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в народной школе / С.И.Миропольский. – СПб.: Изд. И.Скорородова, 1890. – 72 с.
165. Митрополит А.Сурожский. О встрече / А.Сурожский. – М.:Клин, 2000. – 254 с.
166. Мищик Л.И. Профессиональная подготовка социального педагога / Л.И. Мищик. – Запорожье: ИПК «Запоріжжя», 1996. – 102 с.
167. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / Л.І.Міщик. – К.: ІЗМН, ВПОЛ, 1997. – 140 с.
168. Міяковський В. Записка Білозерського про сільські школи / В. Міяковський // Україна. – 1924. – №1 – 2. – С.123 – 128.
169. Могила П. Петро Могила / Історія України в особах IX – XVII ст. – К.: Вид-во Україна, 1993. – С. 255 – 265.
170. Мономах В. Поучение / Володимир Мономах // Памятники литературы Древней Руси: XI–XII века. – М.: Педагогика, 1978. – С. 398.
171. Москаленко В. Релігійний чинник в просторі українського соціуму / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2006. – № 2 (16). – С.176 – 183.
172. Моссаковский Е.М. Воскресные школы / Е.М.Моссаковский // Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр. – К.: Основи, 1963. – С. 189.
173. Мудрик А.В. Социальная педагогика / А.В.Мудрик. – М.: Академия, 2000. – 192 с.
174. Наторп П. Культура народа и культура личности: Шесть лекций / П. Наторп. – СПб: Изд. О.Богдановой, 1912. – 192 с.
175. Наторп П. Развитие народа и развитие личности / П.Наторп. – СПб.: Школа и жизнь, 1912. – 144 с.
176. Наторп П. Социальная педагогика / П.Наторп. – СПб.: Школа и жизнь, 1911. – 360 с.
177. Національна доктрина розвитку освіти //Освіта. – 2002. – 24 квітня – 1 травня. – С. 2 – 4.
178. Нечепоренко Л.С. Онтопедагогіка та інвайронментальна педагогіка /Л.С. Нечепоренко. – Харків: Основа, 2001. – 238 с.
179. Новітні релігійні та містичні рухи: системний аналіз [Електронний ресурс] / упорядник В. Петрик. – Режим доступу: <http://www.apologet.kiev.ua/content/view/537/38/>.
180. Образцы программ для воскресных школ / Протоиерей Б.Пивоваров. – М.: Круглый стол по религиозному образованию и диаконии, 1997. – 100 с.
181. Осипов А. Принципы воспитания в христианской педагогике / А. Осипов // Воспитание школьника. – 1999. – №4. – С.3 – 7.
182. Основы социально-психологической теории: [учеб. пособие для социологов, психологов, преподавателей и студентов / под общ. ред. А.А. Бодалева и А.Н.Сухова]. – М.: Междунар. пед. академия, 1995. – 421 с.

183. Очерки по истории русской святости / Сост. Иеромонах Иоанн (Кологринов). – Италия: Логос, 1991. – 413 с.
184. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / П.П. Панченко. – К.: Український центр духовної культури. – 2003. – 97 с.
185. Патріарх Філарет. Доповіді [Електронний ресурс] / Патріарх Філарет. – Храм Живоносного Джерела у м. Києві. – Режим доступу: HYPERLINK " <http://www.hram.kiev.ua> " www.hram.kiev.ua.
186. Пащенко В. Ніч минула, а день наблизився... / В.Пащенко // Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки. – К.: АН України, 1994. – 168 с.
187. Пащенко В.О. Що корисне у християнських недільних школах / В. Пащенко, М.Гриньова // Педагогіка і психологія. – 1995. – №1. – С.133 – 139.
188. Пащенко Д.І. Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до гуманістичного виховання учнів: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04 / Д.І.Пащенко. – К., 2006. – 36 с.
189. Петрова І.М. Людинотворчий характер християнської духовності: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / І.М.Петрова. – К., 2000. – 18 с.
190. Петровська Т. Соціально-психологічні фактори економічної поведінки / Т.Петровська // Соціальна психологія. – 2004. – №4 (6). – С. 23 – 35.
- 191.Петрочко Ж.В. Формування духовних потреб молодших школярів у поза навчальній діяльності: дис... канд. пед. наук 13.00.07 / Петрочко Жанна Василівна. – К., 2000. – 225 с.
192. Пехота О.М. Особистісно орієнтована освіта і технології / О.М.Пехота // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: Наукма, 2000. – С. 112 – 113.
193. Пеша І.В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / І.В.Пеша. – К., 2000. –20 с.
194. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Н.И.Пирогов; сост. А.Н.Алексюк, Г.Г.Савенок. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.
195. Платон. Избранные диалоги / Платон; сост. В.Е.Витковский. – М.: Рипол Классик, 2002. – 960 с.
196. Побірченко Н. Київські громадівці і недільні школи (60-ті рр. ХІХ ст.) / Н.Побірченко // Шлях освіти. – 1999. – №4. – С. 40 – 44.
197. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: у 2 кн / Н.С. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2000. – Кн. 1 – 307 с.
- 198.Подласный И.П. Педагогика: учебник [для студ. высш. пед. уч. заведений] / И.Подласный. – М.: Просвещение ВЛАДОС, 1996. – 432 с.
199. Подольська Є.А. Інститут освіти як соціокультурна система в умовах трансформації суспільства [Електронний ресурс] / Є.Подольська. – Х., 2001. – Режим доступу: HYPERLINK " http://www.sociology.kharkov.ua/docs/chten_01/podolska.doc " http://www.sociology.kharkov.ua/docs/chten_01/podolska.doc.
200. Поліщук Г. Екскурсійний метод навчання / Г.Поліщук // Рідна школа. – 2004. – №9. – С. 58 – 60.
201. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т / Н.Полонська-Василенко. – К.: ІЗМН, 1995. – Т.2: Від середини ХVІІ ст. до 1923 р. – 606 с.
202. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: навч.-метод. посібник / Е.О.Помиткін. – Київ: ІЗМН, 1996. – 164 с.

203. Протоієрей А.Владимиров. Как слово наше отзовется [Електронний ресурс] / Артемий Владимиров // Миссионерский альманах «Призвание». – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2003. – С. 31 –33.
204. Протоієрей Г.Тарабан. Християнське виховання як передумова подолання кризи сучасного українського суспільства [Електронний ресурс] / Георгій Тарабан // Православ'є в Україні. – Режим доступу: <http://archiv.orthodoxy.org.ua/page-715.html>.
205. Проценко В.В. Феномен православного храму в соціокультурному просторі: автореф. дис. ...канд. філос. наук: 09.00.11 / В.В.Проценко. – Сімферополь, 2000. – 20 с.
206. Пугачева М. Физиология цвета: цветотерапия тела [Електронний ресурс] / М.Пугачева. – Режим доступу: <http://www.myjane.ru/articles/text/id=3165>.
207. Пшенічка В. Розвиток творчих здібностей учнів / В.Пшенічка // Шлях освіти. – 1999. – №1. – С.24 – 25.
208. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я.Радевич-Винницький // Українська мова та література. – 2001. – №37. – С.1—2.
209. Розанов В.В. Несовместимые контрасты жизни / В.В.Розанов. – М: Искусство, 1990. – 605 с.
210. Романова Л.А. Цели и средства духовного воспитания личности в педагогической концепции В.В. Зеньковского: дис.... канд. пед. наук. 13.00.01 / Л.А.Романова. – Владимир, 1996. – 175 с.
211. Романовский А.Г. Философия достижения успеха: учебное пособие / А.Г. Романовский, В.Е.Михайличенко. – Харків: НТУ «ХП», 2003. – 691 с.
212. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – 679 с.
213. Руденко Ю.Д. Національне виховання: відродження, перспективи / Ю.Д. Руденко // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 1. – С. 132 – 139.
214. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2 кн. / С.Русова. – К.: Слово, 1997. – Кн. 2 – 201 с.
215. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.Ж.Руссо; пер. с фр. – М.: КАНОН-пресс, 1998. – 416 с.
216. Рютін В.В. Актуальність педагогічної спадщини А.С.Макаренка у вирішенні проблеми соціалізації особистості військовослужбовця строкової служби [Електронний ресурс] / В.В.Рютін. – Полтава, 2002. – Режим доступу: HYPERLINK "http://antonmakarenko.narod.ru/Poltava2002/materi/rutinin.htm" <http://antonmakarenko.narod.ru/Poltava2002/materi/rutinin.htm>.
217. Саган О.Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз: автореф. дис. ... докт. філософ. наук: 09.00.11 / О.Н. Саган. – К., 2004. – 35 с.
218. Світ, людина, суспільство: хрестоматія / [упоряд. І.П.Арцишевська, Р.А. Арцишевський]. – К.: ВТФ «Перун», 1997. – 400 с.
219. Святитель Феофан Затворник. Созерцание и размышление / Феофан Затворник. – Полтава: Спасо-Преображенский Мгарский монастырь. – 639 с.
220. Сергеев А.О. Социально-педагогическая деятельность современных христианских приходов (на материале России и Германии): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.О.Сергеев. – М., 1998. – 19 с.

221. Сергеев А.О. Социально-педагогическая деятельность современных христианских приходов (на материале России и Германии): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Сергеев Андрей Олегович. – М., 1998. – 197 с.
222. Сібіль О.І. Соціалізація особистості в виховному процесі гуманітарної школи / О.І.Сібіль // Соціалізація особистості: [зб. наук. праць / під заг. ред. А.Й. Капської]. – Вип. 3. – К.: НПУ, 2000. – 252 с.
223. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С.Сірополко. – Київ: Наукова думка, 2001. – 912 с.
224. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2-х т. / Г.Сковорода. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – 532 с.
225. Слостенин В.А. Социальный педагог: готовность к профессиональной деятельности / В.А.Слостенин // Научные труды МПГУ. Серия: Психолого-педагогические науки. – М.: Прометей, 1995. – С. 3 – 10.
226. Смоляр Л.О. Роль жіноцтва України у заснуванні та діяльності недільних шкіл / Л.О.Смоляр // Нові технології навчання: науково методичний збірник. Вип. 23. – К., 1998. – С.180 – 186.
227. Собрание поучений Иоанна Златоустого: в 2 т. / Иоанн Златоуст. – М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – Том 2. – 525 с.
228. Соціальна педагогіка: [навчальний посібник / за заг. ред. проф. Капської А.Й.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2000. – 264 с.
229. Соціальна робота в Україні: [навчальний посібник / І.Д.Зверева, О.В. Безпалько, С.Я.Харченко та ін.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
230. Соціальна робота: технологічний аспект: [навчальний посібник / за заг. ред. проф. Капської А.Й.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
231. Соціальна філософія: короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. В. П.Андрущенко, М.І.Горлач]. – Київ – Харків: ВМП „Рубікон”, 1997. – 400 с.
232. Соціолого-педагогічний словник / [за ред. В.В.Радула]. – К.: «ЕксОб», 2004. – 736 с.
233. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. В.І.Волович]. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
234. Соціологія: Підручник / за заг. ред. проф. В.П.Андрущенка, проф. М.І. Горлача. – Київ – Харків: Освіта, 1998. – 624 с.
235. Статистичні дані Релігійно-інформаційної служби України за 2006 р. [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу: HYPERLINK "http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;16566/" <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;16566/>.
236. Стеклов М.Е. Школьный апостол (С.А.Рачинский) / М.Е.Стеклов // Педагогіка. – 1998. – №2. – С. 64 – 70.
237. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 / Г.В. Степаненко. – К, 2002. – 23 с.
238. Степаненко І.В. Метаморфози духовності в ландшафтах буття / І.В. Степаненко. – Харків: ОВС, 2002. – 256 с.
239. Сурова Л.В. Воскресная школа сегодня / Л.В.Сурова // Православная беседа. – М. – № 3. – С. 9 – 11.
240. Сурова Л.В. Православная школа / Л.Сурова. – М.: Логос, 1996. – 495 с.

241. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека / В.А. Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1990. – 286 с.
242. Сухомлинский В.А. об умственном воспитании: сборник / В.А. Сухомлинский; сост. М.И.Мухин. – К.: Радянська школа, 1983. – 206 с.
243. Тест самоакцептації. Опитувальник «Мое коло спілкування» // Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний освітньо-методичний журнал. – №6. – 2004. – С. 47 – 52.
244. Тейяр де Шарден П. Феномен людини // Читанка з історії філософії: у 6 кн. / під ред. Г.І.Волинки. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – Кн. 6. – 239 с.
245. Технології соціально-педагогічної роботи: [навчальний посібник / за заг. ред. проф. А.Й.Капської]. – К., 2000ю – 372 с.
246. Тхоржевська Т.Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Т.Д.Тхоржевська. – К., 2006. – 38 с.
247. Українська музична культура: Минуле і сучасність / за заг. ред. Ляховицької. – К.: Музика, 1992. – 190 с.
248. Український драматичний театр. Нариси історії: У 2 т. – К.: Логос, 1967. – Т.1. – 117 с.
249. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: в 6 т. / К.Д.Ушинский. – М.: Педагогика, 1988-1990. – Т. 2. – 334 с.
250. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні / К.Д. Ушинський // Вибрані твори у 2-х т. – К.: Освіта, 1983. – Т.1. – 129 с.
251. Фейербах Л. Сущность христианства. Основы философии будущего / Л. Фейербах. – Рига: Звайгзне, 1983. – 214 с.
252. Філософія. Підручник / за ред. Г.А.Заїченка, В.М.Сагатовського, І.І. Кального, В.І.Даниленка. – К.: Вища школа, 1995. – 455 с.
253. Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи / [зб. наук. праць]. – Випуск 3. – К.: Товариство „Знання” України, 2000. – 519 с.
254. Философский словарь / под ред. И.Т.Фролова. – Изд. 6-е прер. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
255. Философский энциклопедический словарь. – М.: Слово, 1997. – 609с.
256. Федів Ю.О. Історія української філософії / Ю.О.Федів, Н.Г.Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 512 с.
257. Фи Г. Как читать Библию и видеть всю ее ценность / Г.Фи, Д.Стюарт; пер. с английского. – Санкт-Петербург: Логос, 1993. – 213 с.
258. Флоренский П. Имена: Сочинения / Павел Флоренский. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 1998. – 912 с.
259. Фромм Э. Иметь или быть / Э.Фромм. – М.: АСТ, 2000. – 448 с.
260. Христианское воспитание детей. [Репр. воспроизв. с изд. 1905г.] / Амвросий Харковский. Христианское воспитание детей. – М.: Дорога, 1993. – 71 с.
261. ЦДА у м. Києві. – ф. 707 – оп. 25. – С. 352.
262. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: навчальний посібник / І.М. Цимбалюк. – К.:ІЗМН, 2004. – 304 с.
263. Черніков С.Я. Виховання духовності особистості вчителя в теорії і практиці вітчизняної педагогіки (кінець ХІХ – початок ХХ століття): Автореф.

дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01./ С.Я.Черніков. – Луганськ, 2003. – 20 с.

264. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / М.В.Шакурова. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 272 с.

265. Шацкий С.Т. Избранные произведения / С.Т.Шацкий. – М.: Педагогика, 1980. – 430 с.

266. Швейцер А. Культура и этика / А.Швейцер. – М.: Прогресс, 1973. – 341 с.

267. Шевнюк О.Л. Культурологія: навчальний посібник / О.Л.Шевнюк. – 3-тє вид. – К.: Знання-Прес, 2007. – 353 с.

268. Шевцова Л.С. Методика застосування мовленнєвих ситуативних завдань: методичний посібник / Л.С.Шевцова. – Житомир: Наука, 2004. – 94 с.

269. Шевченко Т.Г. Автобіографія / Т.Шевченко. – К.: Дніпро, 1988. – 342 с.

270. Шевчук В. Із вершин та низин / В.Шевчук. – К.: Дніпро, 1990. – 448 с.

271. Шелер М. Избранные произведения / М.Шелер; пер. с нем. – М.: Гнозис, 1994. – 328 с.

272. Шептицький А. До української інтелігенції / А.Шептицький // Документи і матеріали. Церква і суспільне питання. – Львів: Місіонер, 1998. – Кн.1. – 290 с.

273. Щербакова К.В. Корекційна і навчально-виховна робота у гуртку з дітьми, які мають функціональні обмеження / К.В.Щербакова // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. – Вип. 1(23). – К.:НПУ ім.Драгоманова, 2004. – С. 165 – 170.

274. Шип Н.А. З історії Київської духовної академії / Н.А.Шип // Український історичний журнал. – 1996. – №3. – С. 91 – 105.

275. Штефан Л.А. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.) / Л.А.Штефан. – Х.: ТО Ексклюзив, 2002. – 263 с.

276. Штефан Л.А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. ХХст.): автореф. дис. ...докт. пед.наук: 13.00.01 / Л.А.Штефан. – Х., 2003. – 43с.

277. Юнг О.Г. Ответ Иову / О.Юнг. – М: Канон, 1998. – 382 с.

278. Юркевич П.Д. Философские произведения / П.Д.Юркевич. – М.: Правда, 1990. – 668 с.

279. Ющенко побудує під Києвом Січ [Електронний ресурс] // Українська правда. – 17.03.2008. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/>.

280. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно ориентированного обучения / И.С.Якиманская // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 4 – 9.

281. Яценко Т.С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків) / Т.С.Яценко, М.Г. Чобітько, Т.І.Доцевич. – Черкаси: Брама, 2003. – 215 с.

282. Abbs P. Aesthetic Education: An Opening Manifesto / P.Abbs // The Symbolic Order. – London, 1989. – P. 79 – 88.

283. Abbs P. Patterns to which Growth May Aspire: The Place of Myth in Education / P.Abbs // A is for Aesthetic. – London, 1989. – P. 22 – 26.

284. Allport G.W. Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality / G.W.Allport. – New Haven: Yale University Press, 1955. – 117 p.

285. Amber R. *Color Therapy* / Reuben Amber. – NY: ASI Pub., 1980. – 89 p.
286. American Sunday School Union. *Second Annual Report*. – Philadelphia. – 1826. – 28 p.
287. American Sunday School Union. *Eighth Annual Report*. – Philadelphia. – 1832. – 52 p.
288. Arnold J. *The Big Book on Small Groups* / Jeffrey Arnold. – Illinois: InverVarsity Press, 1992. – 264 p.
289. *Augustine's Confessions: critical essays* / Augustine; edited by William E. Mann. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, 2006. 240 p.
290. Babitt E. *The Principles of Light and Color* / E.Babitt. London: Grove Press, 1978. 107 p.
291. Banner L.W. *The Protestant Crusade: Religious Missions, Benevolence, and Reform in the United States, 1790-1840: Ph.D. dissertation* / L.W.Banner. Columbia University, 1970. 420 p.
292. Benner D.G. *Care of Souls: Revisioning Christian Nurture and Counsel* / David G. Benner. Grand Rapids, MI: Baker Books. 1998. 252 p.
293. Blodgett J.H. *Sunday Schools* / J.H.Blodgett // *Annual Report of the Department of the Interior, 1897. Vol 1.* Washington, D.C.: Government Printing Office, 1898. 429 p.
294. Bloom B.S. *Taxonomy of Educational Objectives* / Benjamin S.Bloom. Boston, MA: Allyn and Bacon, 1984. 297 p.
295. Bourne W.O. *History of the Public School Society of the City of New York* / W.O.Bourne. New York: William Wood, 1870. 211 p.
296. Bowman S.L. *The Ten-Minute Trainer: 150 Ways to Teach it Quick and Make it Stick* / Sharon Bowman Portland: Wiley, John & Sons, Inc., 2005. 286 p.
297. Boylan A.M. *Sunday School: The Formation of an American Institution, 1790-1880* / A.M.Boylan. New Haven: Yale University Press, 1988. 225 p.
298. Bruce, T. *Recurring Themes in Education* / T.Bruce; ed. by A.Findlay, J. Read, M.Scarborough. London: Paul Chapman Publishing, 1995. 178 p.
299. Clark, Edward Jr. *Designing and Implementing an Integrated Curriculum: A Student-Centered Approach* / Edward Clark Jr. Brandon, VT: Psychology Press/Holistic Education Press, 1997. 212 p.
300. Covey S. *Seven Habits of Highly Effective People* / Steven Covey. New York: Simon and Schuster, 1989. 340 p.
301. *The Chrsitan Educators Handbook on Adult Education* / [edited by Kenneth O.Gangel and James C. Wilhoit]. Grand Rapids: Baker Books, 1993. 359 p.
302. Crowley V. *Jung: A Journey of Transformation: Exploring His Life and Experiencing His Ideas* / Vivianne Crowley. Wheaton Illinois: Quest Books, 2000. 153 p.
303. Daloz, L. *Effective Teaching and Mentoring* / L.Daloz. San Francisco: Jossey-Bass. 1986. 215 p.
304. Dewey J. *Democracy and Education* / J.Dewey. N.Y., 1966. 290 p.
305. Dewey J. *Experience and Education* / J.Dewey. New York: Macmillan, 1938. 267 p.
306. *The Diary of Michael Floy, Jr. Bowery Village, 1833-1837* / [Richard Albert Edward Brooks, ed.]. New Haven: Yale University Press, 1941. 318 p.

307. Dice K. Study Methods / Kathy Dice. Downers Grove: IV Press, 2000. 64 p.
308. Dunn, R. Learning Style Inventory / R.Dunn, K.Dunn, G.Price. Lawrence, KS: Price Systems, 1984. 181 p.
309. Durkheim E. The Rules of Sociological Method / E.Durkheim. New York, 1983. 164 p.
310. Eastburn J. Notice from the Standing Committee / J.Eastburn // Address Delivered Before the Superintendents, Teachers, Sunday Schools Attached to St. Georges Church. New York: Bunce for Bartows, 1817. 28 p.
311. Forbes S.H. Third Annual Conference on «Education, Spirituality and the Whole Child» / Scott H.Forbes. London: Roehampton Institute, 1996. 306 p.
312. Freire P. Education for Critical Consciousness / Paulo Freire. New York: Continuum, 1973. 89 p.
313. Fryling A. Disciple-Makers Handbook / Alice Fryling. Downers Grove: InterVarsity Press, 1989. 211 p.
314. Gangel K.O. Ten Steps to Sunday School Revival / K.Gangel // Christian Education Journal 11. Spring 1991. P.3039.
315. Gibson R. The Education of Feeling / R.Gibson // The Symbolic Order. London, 1988. 116 p.
316. Griffin C.S. Their Borthers Keepers: Moral Stewardship in the United States, 1800-1865 / C.S.Griffin. New Brunswick: Rutgers University Press, 1960. 234 p.
317. Hobart J.H. The Beneficial Effects of Sunday Schools / J.H.Hobart. New York: Swordses. 1818. 47 p.
318. Hunt R. The Seven Keys to Colour Healing / Roland Hunt. Ashington, England: C. W. Daniel, 1954. 88 p.
319. Hunt S. Spiritual Mothering / Susan Hunt. Wheaton: Crossway Book. 1993. 191 p.
320. James J.A. Address Delivered to the Teachers Belonging to the Birminham Sunday School Union / J.A.James. New York: Bunce for Bartows, 1815. 24 p.
321. Johnson J. Study & Meditation / Jay Johnson. Downers Grove: InverVarsity Press, 2003. 64 p.
322. Johnson P.E. A Shopkeepers Millennium: Society and Revivals in Rochester, New York, 1815-1837 / P.E.Johnson. New York: Hill and Wang, 1999. 219 p.
323. Johnston P.S. The IVP Introduction to the Bible / Philip Johnston. Downers Grove: InterVarstiy Press, 2007. 292 p.
324. Kohlberg, L. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages / L.Kohlberg. San Francisco: Harper & Row, 1984 169 p.
325. Laqueur T.W. Religion and respectability Sunday schools and working class culture, 1780-1850 / Thomas Walter Laqueur. London: Yale university press, 1989. 330 p.
326. Lazear, D. Seven Ways of Teaching: the Artistry of Teaching with Multiple Intelligences / D.Lazear. Palantine: IRI Skylight Publishing. 1991. 311 p.
327. Lynn R.W. The Big Little School: Sunday Child of American protestantism / R.Lynn, E.Wright. New York: Harper and Row, 2002. 193 p.
328. Marshak D. The Common Vision: Parenting and Educating for Wholeness / David Marshak. New York, NY: Peter Lang Publishing, 1997. 137 p.

329. Maslow A.H. *Motivation and Personality* / A.H.Maslow. New York, NY: Harper, 1954. Third Ed. NY: Addison-Wesley, 1987. 219 p.
330. May S. *Children Matter: Celebrating Their Place in Church, Family, and Community* / Scottie May, Beth Posterski, Catherine Stonehouse, Linda Cannell. Eerdmans Publishing Co: Grand Rapids, MI. 2005. 374 p.
331. McCarthy B. *About Learning* / Bernice McCarthy. Barrington: Excel, Inc. 1999. 152 p.
332. Milnor J. *Address Delivered Before the Superintendents, Teachers, Sunday Schools Attached to St. Georges Church* / J.Milnor. New York: Bunce for Bartows, 1817. 28 p.
333. Montessori, M. *The Montessoria Method* / Maria Montessori. New York: Schocken Books, 1964. 237 p.
334. Montessori, M. *The Absorbent Mind* / M.Montessori. New York: Dell, 1967. 108 p.
335. New York Sunday School Union. *Annual Reports*. N.Y., 1821. 125 p.
336. New York Sunday School Union. *Fifteenth Annual Report*. N.Y., 1831. 115 p.
337. New York Sunday School Union. *Eighteenth Annual Report*. N.Y., 1834. 115 p.
338. New York Sunday School Union. *Thirsty First Annual Report*. N.Y., 1847. 162 p.
339. *Nurture That Is Christian: Developmental Perspective on Christian Education* // edited by James C Wilhoit & John M Dettoni. Grand Rapids: Baker Books, 2000. 278 p.
340. Palmer P. *To Know As We Are Known: Education as a Spiritual Journey* /Parker Palmer. San Francisco, CA: Harper San Francisco, 1996. 79 p.
341. Pazmino R.W. *Double Dutch: Reflections of an Hispanic-North American on Multicultural Religious Education* / Robert W.Pazmino // Apuntes 8. Summer 1988. P. 27 37.
342. Philadelphia Sunday and Adult School Union. *Annual Reports*. Philadelphia, 1822. 156 p.
343. Philadelphia Sunday School and Adult Sunday School Union. *First Annual Report*. Philadelphia, 1818. 84 p.
344. Philadelphia Sunday School and Adult Sunday School Union. *Second Annual Report*. Philadelphia, 1819. 98 p.
345. Piaget, J. *The Origins of Intelligence in Children* / J.Piaget. London: Routledge and Kegan Paul, 1953. 152 p.
346. Pippert R. *How to Lead a Seeker Bible Discussion* / Rebecca Pippert. Downers Grove: InterVarsity Press, 2003 80 p.
347. Reid L. *The Arts Within a Plura, Concept of Knowledge* / L.Reid // *The Symbolic Order*. London, 1989. 104 p.
348. Richards L. *Nurturing Faith Within the Family of God* / Lawrence Richards. Zondervan Press, 1998. 448 p.
349. Roberts V. *Gods Big Picture* / Vaughan Roberts. Downers Grove: InterVarsity Press, 2003. 160 p.

350. Rogers, Carl. *Freedom to Learn: A View of What Education Might Become* / C.Rogers, H.Freiberg. 1st ed. Columbus, OH: Charles Merrill, 1969. 3rd ed. New York: Merrill, 1993. 213 p.
351. Rotman D.J. *The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic* / D.J.Rotman. Boston: Little, 1971.169 p.
352. Rudd J.C. *Address Delivered Before the Elizabeth-Town Free School Association* / J.C.Rudd. Elizabethtown: Killok, 1816. 12 p.
353. Rush B. Benjamin Rush to Jeremy Belknap. Jan.5, 1791 / B.Rush // *Letters of Benjamin Rush Vol.1.* ed. L.H.Butterfield. Princeton: Princeton University Press, 1951. 618 p.
354. Sabbatini R. *Light and Color to Combat Anxiety, Stress, and Jet Lag* [Electronic library] / R.Sabbatini // *Espacio-Time*. 2005. Access available at: http://www.treff-raum-espaciotime.com/en/articles/light_and_colour.html.
355. Schultz D. *Growth Psychology: Models of the Healthy Personality* / D. Schultz. NY: Van Nostrand Reinhold Co., 1977. 419 p.
356. Silber K. Pestalozzi.: *The Man and His Work* / K.Silber. London: Routledge and Kegan Paul, 1965. 97 p.
357. Stanley P. *Connecting: the Mentoring Relationships You Need to Succeed in Life* / P.Stanley, J.Clinton. Colorado Springs: NavPress, 1995. 252 p.
358. Stonehouse C. *Joining Children on the Spiritual Journey* / Catherine Stonehouse. Baker Academic: Grand Rapids, MI. 2002. 237 p.
359. Storr A. *Individuation and Creative Process* / A.Storr // *The Symbolic Order*. London, 1989. P. 112 124.
360. Stott J.R. *The Essential John Stott: The Cross of Christ; The Contemporary Christian* / John R.W.Stott. Leicester: InterVarsity Press, 1999. 657 p.
361. Westerhoff J.H. *Will Our Children Have Faith?* / John H.Westerhoff. Harrisburg: Morehouse Publishing, 2000. 143 p.
362. Wickham D.H. *Sunday School Facts* / D.H.Wickham. New York, 1821. 135 p.
363. Willow Creek Community Church [World Wide Web Resource] / *Promiseland home page*. – Access available at: <http://www.willowcreek.org/promiseland.asp>.